เนตติหารัตถทีปนี

อุปจาร และ นย

แปลโดย

พระธัมมานันทมหาเถร

จัดพิมพ์โดย

วัดจากแดง อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ

๑๓ มกราคม ๒๕๖๒

เนตติหารัตถทีปนี

อุปจาร และ นย

แปลโดย

พระธัมมานันทมหาเถร

จัดพิมพ์โดย

วัดจากแดง อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ

๑๓ มกราคม ๒๕๖๒

ชื่อหนังสือ : **เนตติหารัตถทีปนี อุปจาร และ นย**

ISBN : 978-616-478-613-4

จัดทำโดย : วัดจากแดง อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ
และพระมหาธิติพงศ์ อุตฺตมปญฺโญ

แปล : พระธัมมานันทมหาเถร

คอมพิวเตอร์ : พระมหาสังคีต สงฺคีตวโร

จัดรูปเล่ม : พระมหาธิติพงศ์ อุตฺตมปญฺโญ

ตรวจทาน : พระมหาจรุณ จารุวณฺโณ

ออกแบบปก : คุณชัยโย ทองหมื่นไวย์

วัน/เดือน/ปีพิมพ์ : พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๑

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม
จัดพิมพ์เผยแผ่เป็นธรรมทาน เพื่อถวายเป็น “อาจริยบูชา”
เนื่องในงานปลงสรีรสังขารหลวงพ่อ “พระธัมมานันทมหาเถร”
อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ และอาจารย์ใหญ่สำนักเรียนวัดท่ามะโอ จ.ลำปาง
โดย คณะสงฆ์วัดจากแดงและสาธุชนร่วมกันเป็นเจ้าภาพ

สถานที่พิมพ์ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถนนกำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง
กรุงเทพฯ ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐ ๒๘๒๐ ๐๓๗๗, ๐ ๒๘๐๒ ๐๓๗๙
โทรสาร ๐ ๒๘๐๒ ๐๓๗๘ มือถือ 08-1566-2540

คำนำ

ธรรมก็ดี วินัยก็ดี ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายได้ทรงแสดงไว้แล้ว บัญญัติไว้แล้ว เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทั้งมวล ชื่อว่า ปริยัติสัทธรรม ในบรรดาสัทธรรมทั้ง ๓ ประการ คือ ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ปริยัติธรรมนั้นเป็นมูลรากของพระศาสนา เป็นประมาณแห่งการตั้งอยู่ของพระศาสนา เพราะว่าเมื่อปริยัติยังมีอยู่ ปฏิบัติและปฏิเวธย่อมเกิดขึ้นได้ ถ้าสิ้นปริยัติเสียแล้ว ปฏิบัติและปฏิเวธไม่สามารถเกิดขึ้นได้เลย ข้อนี้มีอุปมาประดุจดังว่า เมื่อขอบแห่งสระน้ำยังมีอยู่ น้ำและดอกบัวย่อมตั้งอยู่ได้ ถ้าขอบแห่งสระน้ำนั้นพังทะลายไป น้ำและดอกบัวไม่มีที่อาศัย ก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ฉันใด ก็ฉันนั้น แม้พระอรรถกถาจารย์ผู้เป็นปราชญ์ฉลาดในวงศ์แห่งพระสัทธรรม ก็ได้กล่าวเอาไว้ว่า

ยาว ติฏฺฐนฺติ สุตฺตนฺตา วินโย ยาว ทิปฺปติ
ตาว ทกฺขนฺติ อาโลกํ สูริเย อพฺภุฏฺฐิเต ยถา.

พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ยังตั้งมั่นอยู่เพียงใด พระวินัยปิฎกยังรุ่งเรืองอยู่เพียงใด ก็ยังคงปรากฏแสงสว่าง (ส่องทางปฏิบัติแก่สัตว์ทั้งหลาย) อยู่เพียงนั้น ประดุจดังพระอาทิตย์กำลังขึ้นอยู่ ฉะนั้น

เพราะฉะนั้น พุทธบริษัททั้งหลาย ควรช่วยกันรักษาปริยัติสัทธรรมนั้นด้วยการศึกษาให้เข้าใจแล้วนำไปสั่งสอนแก่อนุชนรุ่นหลังสืบๆ ไป ดังที่พระเถระทั้งหลายในสมัยก่อนๆ ได้ช่วยกันกระทำมาแล้ว การศึกษาปริยัติสัทธรรมนั้น ควรศึกษาอย่างมีแบบแผน มีครูมีอาจารย์ จึงจะได้หลักวิชาที่ถูกต้อง หากศึกษาเองอย่างไม่มีแบบแผน ไม่มีครูอาจารย์คอยแนะนำแล้ว อาจจะทำให้เข้าใจคลาดเคลื่อน แล้วตีความเอาเองอย่างผิดๆ ก็ได้ พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้นั้น มียากมีง่าย มีลึกมีตื้น บางอย่างเราสามารถเข้าใจเองได้ บางอย่างก็ไม่สามารถเข้าใจเองได้ เพราะเกินกำลังสติปัญญาของเรา ต้องอาศัยท่านผู้รู้ช่วยอธิบายขยายความอีกทีหนึ่งจึงจะเข้าใจ การศึกษาที่นับว่ามีแบบแผนนั้น ได้แก่ ศึกษาตามหลักที่ท่านวางไว้แล้ว คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น

สำหรับ **เนตติปกรณ์** เป็นสังวรรณนาพิเศษ ที่แสดงหลักการพรรณนาอรรถแห่งพระไตรปิฎกโดยแง่มุมต่างๆ ทั้งสมมุติสัจจะและปรมัตถสัจจะ ทำให้เข้าใจธรรมะได้อย่าง

กว้างขวางและชัดเจน เนตติปกรณ์นี้เป็นบาลีที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกนั่นเอง แต่เป็นเถรภาษิต คือเป็นภาษิตของพระมหากัจจายนมหาเถร ผู้เลิศในทางขยายความย่อให้พิสดาร

ส่วน **เนตติหารัตถทีปนี**นี้ อาจารย์วิสุทธาจาระได้นำเอาเนตติปกรณ์นั้นมาเรียบเรียงและขยายความใหม่เพื่อให้เข้าใจง่าย ในการพิมพ์เนตติหารัตถทีปนีนี้ ยังได้รวบรวมเอา **นย** และ **อุปจาร** ที่โบราณาจารย์ทั้งหลายได้แนะนำสั่งสอนสืบๆ มา ไว้ในชุดเดียวกันด้วย เพราะว่า นย และ อุปจาร นี้ ก็มีความสำคัญในอันที่จะช่วยให้เข้าใจอรรถแห่งพระไตรปิฎกได้เป็นอย่างดีเช่นเดียวกัน

นย นั้น ถึงแม้ว่าจะมี ๕๕ แต่นิยมเรียกว่า นย ๔๐ เพราะเดิมมีเพียง ๔๐ เท่านั้น นอกนั้น ท่านเพิ่มเข้ามาภายหลัง จึงมีชื่อเรียกตามของเดิม (ภูตปุพฺพคติกนย = มีนัยดุจสิ่งที่เคยมีเคยเป็นมาก่อน) ส่วน อุปจาร มีเพียง ๑๒ อย่าง

เมื่อรวมเอา ๓ อย่างนี้เข้าด้วยกันแล้ว หนังสือนี้จึงเป็นหนังสือที่มีคุณประโยชน์เพื่อความเข้าใจการพรรณนาอรรถาธิบายเนื้อความที่ลึกซึ้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ให้ง่ายยิ่งขึ้นสำหรับนักศึกษา นักค้นคว้าและผู้สนใจทั่วไป เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม

จิรำ ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม ธมฺเม โหนฺตุ สคารวา.

ขอพระสัทธรรมจงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอสาธุชนทั้งหลาย จงเป็นผู้มีความเคารพ นับถือ บูชาในพระสัทธรรม เทอญ

พระธัมมานันทเถร

๑๐ เมษายน ๒๕๓๓

คำปรารภ

คัมภีร์เนตติปกรณ์ คือคัมภีร์ที่เป็นการเชื่อมโยงระหว่างบัญญัติกับปรมัตถ์เข้าหากัน เป็นคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการถอดรหัส เพื่อที่จะเข้าถึงองค์ธรรมหรือสภาวธรรม โดยเฉพาะคำศัพท์ที่เห็น หรือรูปคำศัพท์ต่างๆ อย่างเช่นคำว่า วิหรติ แปลว่า ย่อมอยู่ เมื่อแปลว่า “ย่อมอยู่” แล้ว ถ้าไม่มีการไขกุญแจแยกชิ้นส่วน ไม่มีการถอดรหัสเพื่อหาองค์ธรรมในคำว่า วิหรติ เราก็จะแปลโดยเห็นความหมายง่ายๆ ว่า วิหรติ แปลว่า ย่อมอยู่ หรือ ประทับอยู่ แต่เมื่อมีการใช้กุญแจ ๔ ดอกคือคัมภีร์ฉันท์ อภิธาน อลังการะ และใช้รหัสคือคัมภีร์เนตติปกรณ์เพื่อที่จะหาองค์ธรรมหาสภาวธรรมจากคำศัพท์ที่แปลแล้ว เมื่อได้องค์ธรรมได้สภาวธรรมแล้วเอาองค์ธรรมเอาสภาวธรรมเหล่านั้นไปจำแนกโดยอริยสัจทั้งสี่ มีทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคแล้ว ก็จะเข้าสู่ลำดับญาณตามลำดับไปจนถึงปัจจเวกขณญาณได้

เพราะฉะนั้นคัมภีร์เนตติปกรณ์จึงเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญซึ่งเปรียบเสมือนรหัส ที่จะไขเข้าไปสู่พระไตรปิฎก โดยเฉพาะทางโลกเรามีตู้เซฟ ในตู้เซฟนั้นจะมีทั้งกุญแจและมีทั้งรหัสกุญแจ ก็ไขในเบื้องต้น แต่รหัสต้องมีความรู้ความชำนาญในการที่จะถอดรหัสตู้เซฟ ห้องแห่งพระโอษฐ์คือพระสัทธรรมของพระจอมมุนีก็เช่นเดียวกัน เราฟังด้วยปกติโสตประสาทรับรู้ด้วยโสตวิญญาณตามปกติธรรมดาแล้ว ไม่สามารถที่จะทะลุทะลวงเข้าไปถึงพระดำรัสที่พระองค์ทรงประสงค์ได้ หากไม่มีกุญแจ ๔ ดอก ไม่มีรหัสคือคัมภีร์เนตติปกรณ์ เพราะฉะนั้นคัมภีร์เนตติปกรณ์ จึงเปรียบเสมือนรหัสที่จะถอดองค์ธรรมจากคำศัพท์ซึ่งเป็นสัททบัญญัติที่พระองค์ได้บัญญัติแต่งตั้งนำเสนอบอกกล่าวเอาไว้ จากคำศัพท์ว่า วิหรติ นั้นมาจาก วิ บทหน้า หร ธาตุ อ ปัจจัย ติ วิภัตติ ปกติแล้ว หร ธาตุแปลว่าการนำไป มี วิ บทหน้าในที่นี้ในอรรถแปลว่าอยู่ อยู่ก็คือการอยู่ วิธีการอยู่เป็นกิริยาอาการที่อยู่ ในขณะที่อยู่นั้นอยู่อย่างไรก็จะอรรถาธิบายขยายความคำว่าอยู่ เช่นถ้ายืนเดินนั่งนอนอยู่ เรียกว่าอิริยาปถวิหาร ถ้าเข้าฌานอยู่ เรียกว่าฌานสมาปัตติวิหาร ถ้าเจริญพรหมวิหารอยู่ เรียกว่าพรหมวิหาร ถ้าอยู่อย่างเทวดาเรียกว่าทิพพวิหาร เพราะฉะนั้นคำว่า วิหรติ ถ้าเราไม่อาศัยคัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นรหัสและเป็นเครื่องมือในการถอดรหัส คือองค์ธรรมที่มันแฝงเร้นอยู่ข้างใน เราจะไม่ทราบเลยว่า วิหรติ นี้พระองค์กำลังอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ หรือกำลังเข้าฌานสมาบัติ หรือกำลังเข้านิโรธสมาบัติ หรือกำลังเข้าผลสมาบัติ หรืออยู่ด้วยพรหมวิหาร หรืออยู่ด้วยทิพพวิหาร แต่เมื่อถอดรหัสแล้วเราจะเห็นทันที เห็นถึงองค์ธรรม หรือรหัสธรรมที่อยู่ข้างใน

เพราะฉะนั้น คัมภีร์เนตติปกรณ์จึงเป็นคัมภีร์ที่เชื่อมระหว่างบัญญัติกับปรมัตถ์ เพื่อที่จะเข้าถึงพระธรรมของพระองค์อย่างทะลุทะลวง เพื่อที่จะเห็นแจ้งบัญญัติทะลุไปถึงปรมัตถ์และแทงตลอดอริยสัจทั้ง ๔ และเข้าใจพระพุทธประสงค์ตามที่ทรงตรัสทุกประการ จึงเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะพระเถระที่ได้รับเอตทัคคะในการอธิบายขยายความพระธรรม ที่พระองค์ตรัสไว้โดยย่อให้พิสดาร หรือเป็นผู้ถอดรหัสธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้รับการยกย่องในด้านนี้ ก็คือพระมหากัจจายนะเถระซึ่งเป็นผู้ที่ถอดรหัสธรรมแห่งพระดำรัสที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ ให้พระภิกษุใหม่ในสมัยพุทธกาล ได้เกิดความเข้าอกเข้าใจพระสัทธรรมที่พระองค์ได้ตรัสไว้จนได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในการแสดงธรรมโดยย่อให้พิสดาร ในการถอดรหัสธรรมที่พระองค์ตรัสไว้ให้ผู้อื่นเข้าใจอย่างกระจ่างชัด

คัมภีร์นี้ หลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระแห่งวัดท่ามะโอ ได้แปลปริวรรตออกจากภาษาบาลีภาษาพม่า มาเป็นภาษาบาลีภาษาไทย แล้วก็ใช้เรียนใช้สอนอยู่ที่วัดท่ามะโอ หลังจากนั้นเมื่อมีการพิมพ์หนังสือในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) วัดมหาธาตุ อดีตอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุ ทางอภิธรรมโชติกะวิทยาลัยได้นำคัมภีร์เล่มนี้มาพิมพ์จำแนกแจกจ่ายในงานนั้น ด้วยหนังสือนี้ก็พิมพ์มานาน แล้วก็หายไปจากบรรณพิภพ ตอนนี้ในงานประชุมเพลิงงานฌาปนกิจหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ วัดท่ามะโอ พวกเราเหล่าลูกศิษย์ได้ปรารภผลงานที่หลวงพ่อได้สร้างสรรค์ไว้ เพื่อเป็นปฏิการคุณตอบแทนบุญคุณ ระลึกถึงพระคุณที่มีต่อเหล่าศิษยานุศิษย์ ทางวัดจากแดงจึงได้รับอาสาเป็นเจ้าภาพในการที่จัดพิมพ์หนังสือเนตติหารัตถทีปนีเล่มนี้ให้ออกมาสู่บรรณพิภพ เพื่อถอดรหัสธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อบูชาคุณของครูบาอาจารย์เพื่อให้พุทธบริษัทได้เข้าถึงพระสัทธรรมอย่างถูกต้อง

จึงขออนุโมทนากับศรัทธาญาติโยมสาธุชนที่มีจิตศรัทธาร่วมกันเป็นเจ้าภาพพิมพ์ในครั้งนี้ และขออนุโมทนากับทีมงานที่ได้จัดรวบรวมเรียบเรียงขึ้นมาใหม่จนกระทั่งสำเร็จเป็นรูปเล่มออกมา ขอให้ทุกท่านจงเข้าถึงห้องแห่งพระโอษฐ์คือพระสัทธรรมของพระจอมมุนีเห็นแจ้งปริยัติสัทธรรม เข้าถึงปฏิบัติสัทธรรม แทงตลอดปฏิเวธสัทธรรมในมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยทั่วหน้ากันทุกท่านเทอญ

ขอกราบคารวะด้วยความเคารพ

ขอเจริญพร

พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร

ประวัติวัดท่ามะโอ

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง สร้างเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๗ อุบาสกชาวพม่าชื่อ “อู สั่งโอง” เป็นผู้สร้าง มีประวัติย่อต่อไปนี้

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช รัชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์จักรี มีอุบาสกชาวพม่าชื่อ อู สั่งโองได้เข้ามาประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าไม้ในจังหวัดลำปาง

อุบาสก อู สั่งโองเป็นผู้นับถือและเลื่อมใสในพระรัตนตรัยมั่นคง สมบูรณ์ด้วยศรัทธาปรารถนาความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา ได้บริจาคทรัพย์ซื้อที่ดินในบริเวณท่ามะโอริมแม่น้ำวัง สร้างวัดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ (ตรงกับ จ.ศ. ๑๒๕๖) เมื่อสร้างวัดขึ้นแล้ว ก็ได้สร้างถาวรวัตถุภายในวัดคือ กุฏิ หอฉัน ศาลาการเปรียญ วัจกุฎี บ่อน้ำ โรงพระอุโบสถและกำแพงก่ออิฐ ได้อุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรผู้อยู่ในวัดด้วยปัจจัย ๔ เป็นประจำเสมอมา เมื่อท่านถึงแก่กรรมแล้ว บรรดาบุตรหลานของท่านก็ได้อุปถัมภ์วัดและพระภิกษุสามเณรสืบกันมาจนถึงทุกวันนี้

ชื่อของวัดนี้ เรียกตามคำบาฬีว่า “มาตุลุงฺคติตฺถาราม” เรียกตามภาษาไทยว่า “วัดท่ามะโอ” เพราะอาศัยท่ามะโอหรือท่าส้มโอ คำว่า “วัด” ตรงกับคำบาฬีว่า “อาราม” คำว่า “ท่า” ตรงกับคำบาฬีว่า “ติตฺถ” คำว่า “มะโอ” ตรงกับคำบาฬีว่า “มาตุลุงฺค” คำทั้ง ๓ คือ อารามะ, ติตถะ, มาตุลุงคะ, เมื่อสับเปลี่ยนคำหน้าไปไว้หลัง สับเปลี่ยนคำหลังมาไว้คำหน้า ก็สำเร็จรูปเป็น “มาตุลุงฺคติตฺถาราม” แปลว่า “วัดท่ามะโอ” สำหรับพื้นที่วัด ภายในกำแพง มีเนื้อที่กว้าง ๔๐ วา ยาว ๔๐ วา, ภายนอกกำแพงทิศเหนือ มีเนื้อที่กว้าง ๑๘ วา ยาว ๓๑ วา

ลำดับเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ

รูปที่ ๑ พระอาจารย์ อู นันทิยะ มรณภาพปีใดไม่ปรากฏ

รูปที่ ๒ พระอาจารย์ อู ติกขะ มรณภาพปีใดไม่ปรากฏ

รูปที่ ๓ พระอาจารย์ อู เนมินทะ อัครมหาบัณฑิต มรณภาพเมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙

รูปที่ ๔ พระอาจารย์ อู ธัมมานันทะ ธัมมาจริยะ อัครมหาบัณฑิต

พระอาจารย์ อู ธัมมานันทะ เจ้าอาวาสรูปที่ ๔ นั้น พระธรรมคุณาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ได้ขอต่อสภาพระพุทธศาสนาแห่งสหภาพพม่ามาเป็นครูสอนพระไตรปิฎกประจำวัดโพธาราม สภาพุทธศาสนาแห่งสหภาพพม่าได้จัดส่งมาตามความประสงค์ของพระธรรมคุณาภรณ์ พระอาจารย์ อู ธัมมานันทะ พร้อมด้วย อู โสภณะ ได้เดินทางจากประเทศพม่า เมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ และถึงวัดโพธาราม ในวันเดียวกัน

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ พระอาจารย์ อู เนมินทะ เจ้าอาวาสรูปที่ ๓ ได้ขอท่านอาจารย์ อู ธัมมานันทะ ต่อสภาพุทธศาสนาแห่งสหภาพพม่าเพื่อมาอยู่วัดท่ามะโอ สภาพุทธศาสนาได้อนุมัติและได้แจ้งให้ทางวัดโพธาราม ทราบ พระอาจารย์ อู ธัมมานันทะ ได้เดินทางจากวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ และถึงวัดท่ามะโอในวันเดียวกัน เมื่อพระอาจารย์ อู เนมินทะ มรณภาพแล้ว ท่านได้ดำรงตำแหน่ง เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ และได้ตั้งโรงเรียนปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและบาฬีขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐

ชีวประวัติ : พระอาจารย์ธัมมานันทมหาเถระ

ท่านเกิดที่หมู่บ้านตาสี อำเภอเยสะโจ จังหวัดปขุกกู ในวันเสาร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑ พ.ศ. ๒๔๖๓ (ตรงกับวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๓) เป็นบุตรของนายโผติด นางงวยยิ ซึ่งเป็นผู้สร้างวัดในหมู่บ้านของท่านเอง ท่านมีพี่น้องอยู่ ๔ คน และเป็นลูกอันดับสามในบรรดาพี่น้องชายทั้ง ๔ คนนั้น

ในวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๐ เมื่อท่านอายุได้ ๗ ขวบ บิดามารดาของท่านนำไปฝากพระญาณเถระ ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดโตงทัด หมู่บ้านตาสีนั่นเอง ได้เล่าเรียนหนังสือต่าง ๆ เริ่มต้นแต่ชั้นอนุบาลประถมเป็นต้นมา จนถึงบทสวดมนต์ต่าง ๆ คือ พระปริตรทั้ง ๑๑ สูตร คัมภีร์นมักการะ คัมภีร์โลกนีติ ชัยมังคลคาถา ชินบัญชร ทั้งภาคบาฬีและภาคแปลด้วย รวมทั้งโหราศาสตร์ต่าง ๆ ที่ใช้ตัวเลขเป็นภาษาบาฬี อันเป็นวิธีการเรียนสมัยดั้งเดิมของพม่า

เมื่อท่านอายุได้ ๑๔ ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณรโดยมีพระวิจารินทะเป็นอุปัชฌาจารย์ได้รับฉายาบาฬีว่า “ธัมมานันทะ” สามเณรธัมมานันทะได้ท่องจำนาสนะ ทัณฑกรรม เสขิยวัตรและขันธกวัตร ๑๔ อย่างได้ตั้งแต่ยังเป็นเด็กวัดอยู่ หลังจากบวชเป็นสามเณรแล้ว พระอุปัชฌาจารย์จึงได้ให้ท่องจำกัจจายนสูตร รวมทั้งคำแปลตามคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ และสอนคัมภีร์กัจจายนสังเขปให้ด้วย

หลังจากนั้น ท่านได้ย้ายไปวัดปัตตปิณฑิการาม ซึ่งอยู่ในตัวอำเภอเยสะโจ ได้ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์ต่าง ๆ คือ พาลาวตาร กัจจายนะ สัททนีติ (สุตตมาลา) อภิธัมมัตถสังคหะ เทฺวมาติกา ขุททสิกขา กังขาวิตรณี และพระวินัยปิฎก ในสำนักของพระอุตตรมหาเถระ เจ้าอาวาสวัดปัตตปิณฑิการาม

เมื่อท่านอายุครบ ๒๐ ปี ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๓ โดยมีท่านอาจารย์สุชาตะ ซึ่งเป็นศิษย์ท่านอาจารย์อุตตระ เป็นพระอุปัชฌาย์ ณ พัทธสีมาวัดยองเปนตา จังหวัดมองลำไยจุน มีโยมอุปัฏฐากถวายอัฏฐบริขาร คือ นายพละ นางเสงมยะ อยู่ที่ บ้านเลขที่ ๒๐ ถนนซี จังหวัดมองลำไยจุน

หลังจากอุปสมบทแล้ว ท่านอาจารย์อุตตระ เจ้าอาวาสวัดปัตตปิณฑิการามได้ส่งท่านไปเรียนพระปริยัติ-ธรรมต่อในสำนักของท่านอาจารย์โกสัลลาภิวงศ์ วัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมันดเล ท่านศึกษาคัมภีร์ปทรูปสิทธิ และคัมภีร์ปทวิจาร ในขณะนั้น เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ จังหวัดมันดเลเป็นจุดเป้าหมายในทางยุทธศาสตร์ เพราะ

เป็นเมืองหลวงอันดับสองรองจากกรุงย่างกุ้ง ดังนั้น ท่านจึงย้ายจากจังหวัดมันดเลไปสู่จังหวัดมะไลย ได้ศึกษาคัมภีร์อภิธาน ฉันท์ อลังการะ เภทจินตา และกัจจายนสาระ ในสำนักของท่านอาจารย์จันทโชติ เจ้าอาวาสวัดสิริโสมาราม หมู่บ้านกันจี จังหวัดมะไลยนั้น และยังได้ศึกษาคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ วิธีการทำตัวรูปตามนัยของคัมภีร์กัจจายนะ นามปทมาลา อาขยาตปทมาลา คัมภีร์พระอภิธรรมต่าง ๆ คือ คัมภีร์ปรมัตถสรูปเภทนี มาติกา และธาตุกถา รวม ๕ ปี ด้วยกัน จนกระทั่งสงครามโลกสงบ

ในสมัยนั้น จังหวัดปขุกกูและอำเภอเยสะใจ ไม่นิยมสอบสนามหลวงเป็นทางการเพียงแต่ศึกษาเล่าเรียนให้แตกฉานเท่านั้น ดังนั้น ท่านจึงไม่สนใจเข้าสอบตั้งแต่ครั้งยังเป็นสามเณรเรื่อยมาจนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ หลังจากสงครามโลกสิ้นสุดลง ท่านจึงได้เริ่มสอบสนามหลวงได้ชั้น “ปถมะแหง่” ในขณะที่ท่านพำนักอยู่ ณ วัดสิริโสมาราม หลังจากนั้น จึงย้ายไปวัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมันดเล อันเป็นที่พำนักเดิม และสอบได้ชั้น “ปถมะลัด” ที่นั้นพระอาจารย์ที่สอนคัมภีร์ต่าง ๆ ให้ คือ ท่านอาจารย์โกสัลลาภิวงศ์, พระชาเนยยพุทธิ, พระสุวัณณโชติภิวงศ์ และพระอานันทปัณฑิตาภิวงศ์

หลังจากนั้น ท่านย้ายไปอยู่วัดเวยันโภงตา สอบชั้น “ปถมะจี” ได้เป็นอันดับสามของประเทศและสอบชั้น “ธัมมาจริยะ” ได้ในปีต่อมา ณ สำนักเรียนวัดเวยันโภงตานั้น

สมัยนั้น ท่านอาจารย์กัลยาณะเจ้าอาวาสวัดเวยันโภงตามีชื่อเสียงมากในการสอนคัมภีร์ชั้นธัมมาจริยะในเมืองมันดเล ท่านจึงได้ศึกษาเล่าเรียนชั้นธัมมาจริยะกับท่านอาจารย์กัลยาณะ และในขณะที่ท่านกำลังจะสอบชั้น “ปถมะจี” ท่านยังไปศึกษาคัมภีร์ปัฏฐานเป็นพิเศษด้วยที่วัดปัฏฐานาราม ภูเขาสะไกย จังหวัดสะไกย โดยมีท่านอาจารย์อินทกะ (อัครมหาบัณฑิต) เป็นผู้สอน

ท่านสอบคัมภีร์ชั้นธัมมาจริยะได้ ๓ คัมภีร์ คือ ปาราชิกบาฬี และอรรถกถา สีลักขันธวรรคบาฬีและอรรถกถา ธัมมสังคณีบาฬีและอัฏฐสาลินีอรรถกถา ได้รับตราตั้งว่า “สาสนธชธัมมาจริยะ” นอกจากนั้นท่านยังสอบคัมภีร์พิเศษในชั้นธัมมาจริยะได้อีกคือ คัมภีร์มหาวัคคาทิอรรถกถา สังยุตตนิกายอรรถกถา และวิภังคาทิ-อรรถกถา จึงได้รับตราตั้งอีกว่า “สาสนธชสิริปวรธัมมาจริยะ” ท่านได้เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมในวัดต่าง ๆ เช่น วัดสิริโสมาราม จังหวัดมะไลย วัดปัตตปิณฑิการาม อำเภอเยสะโจ และวัดเวยันโภงตา จังหวัดมันดเล

ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ทางกรมการศาสนาของประเทศเมียนมาร์ได้นิมนต์ท่านเป็นพระธรรมทูตเพื่อการเผยแผ่พระศาสนาเถรวาทในต่างประเทศ ท่านจึงได้ย้ายไปอยู่ที่กะบาเอ ซึ่งเป็นวิทยาลัยสงฆ์เพื่อการเผยแผ่ (ธัมมทูตวิทยาลัย) ศึกษาภาษาอังกฤษ และภาษาญี่ปุ่น เพื่อจะไปเผยแผ่พระศาสนา ณ ประเทศญี่ปุ่น เวลานั้นท่านเจ้าคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ. ๙) เจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ มีหนังสือไปถึงกรมการศาสนาแห่งประเทศพม่า ขอพระอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญในพระปริยัติธรรมเพื่อมาสอนพระปริยัติธรรมที่วัดโพธาราม ทางกรมการศาสนาแห่งประเทศพม่ารับรองกับท่านว่า เมื่อท่านสอนพระปริยัติธรรมใน

ประเทศไทยได้หนึ่งพรรษาแล้ว จะส่งท่านต่อไปยังประเทศญี่ปุ่น ดังนั้น ท่านจึงได้เดินทางมายังวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ตามที่กรมการศาสนานิมนต์ โดยได้เดินทางมาในวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ ในเวลานั้นท่านมีภาระสอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุและสามเณรจำนวน ๒๐๐ รูป ในวัดโพธารามเมื่อครบกำหนดแล้ว ท่านเจ้าคุณพระธรรมคุณาภรณ์ ได้นิมนต์ให้อยู่สอนพระปริยัติธรรมต่อท่านจึงได้พำนักอยู่ที่จังหวัดนครสวรรค์เป็นเวลาถึง ๖ ปี

ในขณะพำนักอยู่ที่นครสวรรค์นั้น ทางกรมการศาสนาแห่งประเทศพม่าได้นิมนต์ท่านเพื่อร่วมจัดทำคัมภีร์พจนานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาฬี – พม่า เล่มที่ ๑ และตรวจสอบคัมภีร์ต่าง ๆ ในสมัยปัจฉิมฎีกาสังคายนาที่กะบาเอ ณ กรุงย่างกุ้ง ท่านจึงได้เดินทางกลับประเทศของท่านเป็นการชั่วคราว เพื่อร่วมจัดทำคัมภีร์พจนานุกรมพระไตรปิฎกฉบับบาฬี – พม่า เล่มที่ ๑ และตรวจสอบคัมภีร์ต่าง ๆ มีสุโพธาลังการฎีกาเป็นต้น รวม ๑ ปี หลังจากที่การสังคายนาพระบาฬี อรรถกถาและฎีกา รวมทั้งคัมภีร์ต่าง ๆ ได้เสร็จสิ้นลงแล้ว ท่านจึงเดินทางกลับมายังวัดโพธารามตามเดิม

ในขณะนั้น ท่านอาจารย์เนมินทะ (อัครมหาบัณฑิต) เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ชราภาพมากแล้ว จึงได้มีหนังสือไปถึงกรมการศาสนาแห่งประเทศเมียนมาร์ มีความประสงค์จะนิมนต์ท่านอาจารย์ธัมมานันทะให้มาเผยแผ่พระศาสนาที่วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ทางกรมการศาสนาแห่งประเทศพม่าก็ได้มีหนังสือมาถึงท่าน ดังนั้น ท่านจึงย้ายจากจังหวัดนครสวรรค์มาอยู่วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ในวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๕๐๘ (ตรงกับวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๘) หลังจากที่ท่านมาอยู่ที่นี่ได้ ๕ เดือน ท่านอาจารย์เนมินทะเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอก็ได้มรณภาพลงด้วยโรคชรา ท่านอาจารย์ธัมมานันทะจึงได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอสืบต่อมา ท่านได้เริ่มกิจการเผยแผ่พระศาสนาทางด้านพระปริยัติธรรม ด้วยการตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้น ในวันพฤหัสบดี แรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๕๑๐ (ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐) ท่านสามารถก่อตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมให้มีชื่อเสียงขึ้นจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะศิษยานุศิษย์ของท่านสามารถสอบได้ทั้งแผนกธรรม และแผนกบาฬีทุก ๆ ปีเป็นจำนวนมาก

เนื่องจากการศึกษาพระไตรปิฎกจำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์พื้นฐาน ๔ คัมภีร์ คือ คัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คัมภีร์วุตโตทัย และคัมภีร์สุโพธาลังการ ท่านจึงได้ริเริ่มให้มีการศึกษาคัมภีร์พื้นฐานของพระไตรปิฎกทั้ง ๔ คัมภีร์นั้น ด้วยการสอนอธิบายและให้นักศึกษาท่องจำคัมภีร์เหล่านั้นพร้อมทั้งจัดพิมพ์เผยแผ่ ถึงแม้ว่าท่านจะชราภาพมากแล้ว ก็ไม่คำนึงถึงตัวท่านเอง ท่านได้อุตสาหะสั่งสอนศิษย์ให้พยายามศึกษาเล่าเรียนจนได้ผลเป็นที่พึงพอใจ ซึ่งศิษยานุศิษย์เหล่านั้นก็ได้รับการยกย่องว่ามีความรู้ภาษาบาฬีเป็นอย่างดี

คัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรในการศึกษาและใช้เป็นคัมภีร์ค้นคว้านั้น ท่านอาจารย์ได้มอบหมายให้จัดพิมพ์ไว้รวม ๒๐ คัมภีร์ด้วยกัน คือ

๑. กัจจายนะ
๒. ปทรูปสิทธิ
๓. โมคคัลลานพยากรณะ
๔. สัททนีติสุตตมาลา
๕. นยาสะ
๖. อภิธาน
๗. สุโพธาลังการะ
๘. ฉันท์
๙. สุโพธาลังการปุราณฎีกา
๑๐. สุโพธาลังการอภินวฎีกา
๑๑. ขุททสิกขา, มูลสิกขา
๑๒. ธาตวัตถสังคหะ
๑๓. เภทจินตา
๑๔. กัจจายนสาระ
๑๕. ณวาทิโมคคัลลานะ
๑๖. พาลาวตาร
๑๗. สังขยาปกาสกะ
๑๘. สังขยาปกาสกฎีกา
๑๙. ปโยคสิทธิ
๒๐. วุตโตทยฉันโทปกรณ์แปล

ส่วนคัมภีร์ที่ท่านรจนาด้วยตนเองมี ๔ คัมภีร์ คือ

๑. สำนวนภาษาในพระพุทธศาสนา
๒. อุปสัมปทกัมมวาจาวินิจฉัย
๓. สังฆิตตปาติโมกขุทเทสวินิจฉัย
๔. นานาวินิจฉัย

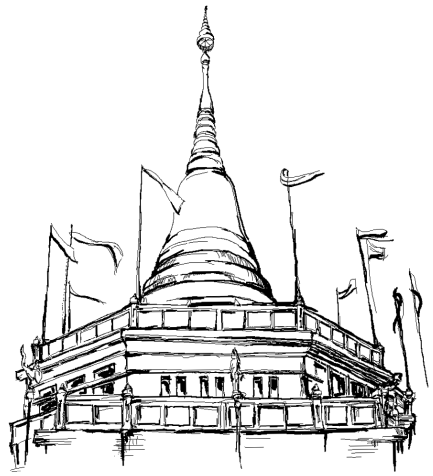
ใน พ.ศ. ๒๕๓๔ รัฐบาลสหภาพพม่าได้เห็นเกียรติคุณความดีในด้านการเผยแผ่พระศาสนาของท่านอาจารย์ธัมมานันทมหาเถระ จึงได้น้อมถวายตำแหน่ง “อัครมหาบัณฑิต” อันทรงเกียรติ ต่อมาใน พ.ศ.๒๕๓๙ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยได้น้อมถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาพุทธศาสตร์ และใน พ.ศ. ๒๕๔๐ ท่านอาจารย์ได้รับรางวัลเสมาธรรมจักรสาขาการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการบูชาเกียรติคุณความดีของท่านซึ่งจะเป็นทิฏฐานุคติอันดีงามแก่เหล่าพุทธบริษัททั้งหลายสืบต่อไป

นรชาติวางวาย มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตทั่วแต่ชั่วดี ประดับไว้ในโลกา ฯ

ภาษาบาฬีเพื่อพุทธพจน์

ปริยัติเรียนเพื่อค้น หนทาง
ต้องแม่นชัดจัดวาง ไปเพี้ยน
ปฏิบัติที่สายกลาง อริย- มัคคา
สติปัฏฐานรานเสี้ยน ตื่นรู้บรรเทา
เพียรเพ่งเผาเพื่อล้าง อกุศล
บาปชั่วอย่ามั่วปน จิตแท้
กุศลให้ก่อใจดล ทุกชั่ว ขณะเทียว
ปฏิเวธลดปลดแก้ ปล่อยสิ้นธุลี
บาฬีควรคู่ค้ำ ปริยัติ
จะซ่านซึ้งถึงอรรถ ถี่ถ้วน
พุทธพจน์ท่านทรงตรัส สอนสั่ง
คำแห่งบาฬีล้วน แหล่งรู้เรียนธรรม

ปุณฺณวโส

เนตติหารัตถทีปนี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

หารกัณฑ์

สังวัณณนาพิเศษที่พระมหากัจจายนเถระ ผู้ประกอบด้วยปฏิสัมภิทาญาณ แตกฉานในพระไตรปิฎก รจนาไว้เพื่อพรรณนาอธิบายขยายความอรรถแห่งพระไตรปิฎก เรียกว่า **เนตฺติ** เพราะสามารถนำสัตว์ทั้งหลายไปสู่มรรค ผล นิพพาน หรือเป็นเครื่องนำ หรือเป็นที่นำเหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่มรรค ผล นิพพาน ดังมีวจนัตถะ **"เนตีติ เนตฺติ, นยนฺติ เอตาย เอตฺถ วาติ เนตฺติ** (ตั้งวิเคราะห์ได้ ๓ อย่างคือ เนตีติ เนตฺติ, นยนฺติ เอตายาติ เนตฺติ, และ นยนฺติ เอตฺถาติ เนตฺติ)

เนตตินั้นเมื่อกล่าวโดยลักษณะสามัญมีอย่างเดียวแต่เมื่อจำแนกโดยลักษณะพิเศษแล้วมี ๓ ประการคือ

๑. **หาร**

๒. **นย**

๓. **สาสนปฺปฏฺฐาน**

หาร ๑๖

หรตีติ หาโร วิธีใดย่อมขจัดความหลง ความสงสัย และความเห็นผิด อันมี สุตฺต เคยฺย เป็นต้นเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น วิธีนั้นชื่อว่า **หาร** หรือ **หริยนฺติ เอเตนาติ หาโร** ความหลงย่อมถูกขจัดไปด้วยวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ชื่อว่า **หาร** หรือ **หริยนฺติ เอตฺถาติ หาโร** ความหลงย่อมถูกขจัดไปในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ชื่อว่า **หาร** หรือ **หรณมตฺตเมว หาโร** เพียงการขจัดความหลงนั่นแลชื่อว่า **หาร**

อีกนัยหนึ่ง **หาโร วิยาติ หาโร** วิธีที่เปรียบประดุจสร้อยสังวาลรัตนะ อันสามารถระงับความเร่าร้อนซึ่งเกิดจากกามราคะเป็นต้น ชื่อว่า **หาร**

หาร มี ๑๖ คือ เทสนาหาร, วิจยหาร, ยุตฺติหาร, ปทฏฺ̄ฐหาร, ลกฺขณหาร, จตุพฺยูหหาร, อาวตฺตหาร, วิภตฺติหาร, ปริวตฺตนหาร, เววจนหาร, ปญฺญตฺติหาร, โอตรณ-หาร, โสธนหาร, อธิฏฺ̄ฐานหาร, ปริกฺขารหาร, สมาโรปนหาร

ดังมีพระบาลีว่า

เทสนา วิจโย ยุตฺติ ปทฏฺ̄ฐาโน จ ลกฺขโณ,
จตุพฺยูโห จ อาวตฺโต วิภตฺติ ปริวตฺตโน.
เววจโน จ ปญฺญตฺติ โอตรโณ จ โสธโน,
อธิฏฺ̄ฐาโน ปริกฺขาโร สมาโรปโน โสฬโส.

๑. เทสนาหาร

เทสิยติ สำวณฺณิยติ สุตฺตตฺโถ เอตายาติ เทสนา. อรรถของพระสูตร ย่อมถูกพรรณนาด้วยถ้อยคำนี้ เพราะเหตุนั้น ถ้อยคำนี้ชื่อว่า **เทสนา** ได้แก่ **หาร** อันมีลักษณะการพรรณนาอรรถ ๖ อย่าง คือ อสฺสาท อาทีนว นิสฺสรณ ผล อุปาย อาณตฺติ ดังมีพระบาลีว่า

อสฺสาทาทีนวตา นิสฺสรณำ ปิจ ผลำ อุปาโย จ,
อาณตฺตี จ ภควโต โยคีนำ เทสนาหาโร.

ในบรรดาอรรถ ๖ อย่างนั้น สุข โสมนัส อิฏฐารมณ์อันน่ายินดี และตัณหาวิปัลลาสอันเป็นเหตุยินดีที่ชื่อว่า **อสฺสาท**

ทุกขเวทนา ทุกขตา ๓ อย่าง และสังขารทุกข์อันเป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า **อาทีนว**

อริยมรรคอันเป็นเหตุให้พ้นจากวัฏฏะ และ พระนิพพานอันเป็นที่พ้นจากวัฏฏทุกข์ชื่อว่า **นิสฺสรณ**

ทิฏฐธัมมิกประโยชน์ อันมีสุตมยญาณ (ปัญญาอันเกิดจากการฟัง) อตฺถเวท (ความรู้อรรถ) ธมฺมเวท (ความรู้ธรรม) เพราะอาศัยเทสนา และ สัมปรายิกประโยชน์อันมี ภวสมฺปตฺติ (การเกิดในภพภูมิที่ดี) โภคสมฺปตฺติ (ความเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ) เป็นต้น ชื่อว่า **ผล**

เหตุแห่งการบรรลุผลนั้น และ ปุพฺพภาคปฏิปทา อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอริยมรรคชื่อว่า **อุปาย**

การตักเตือน หรือแนะนำว่า “จงประพฤติอย่างนี้” เป็นต้น ของเทสกบุคคล

(พระพุทธเจ้า) ผู้มุ่งหวังจะให้เหล่าเวไนยสัตว์บรรลุประโยชน์สุข ชื่อว่า **อาณตฺติ**

เทสนาหารนี้ เมื่อมีอุทาหรณ์ประกอบจึงจะเข้าใจดียิ่งขึ้น ความจริงแล้วพระไตรปิฎกนั่นแลเป็นอุทาหรณ์ แต่ว่าพระไตรปิฎกนั้นกว้างมาก ยากแก่การเข้าใจ ดังนั้นจะยกอุทาหรณ์มาแสดงให้เห็นที่นี้พอสังเขป

พระบาลีว่า **"ปูชา จ ปูชนียานํ"** ในมงคลสูตรเป็นอุทาหรณ์หนึ่ง เพราะคำว่า **"ปูชา จ ปูชนียานํ"** นี้ย่อมแสดงสัจธรรมทั้ง ๔ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า **"สายํ เทสนา กึ เทสยติ จตฺตาริ สจฺจานิ ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ"**

อธิบายว่า บูชามี ๒ อย่างคือ อามิสบูชา ๑ ธรรมบูชา ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ทานมย-กุสลเจตนา และ กิริยาเจตนา ตามนัยแห่งพระสูตรมี ๑๐ ประการ คือ

อนฺนํ ปานํ ฆรํ วตฺถํ มาลา ยานํ วิเลปนํ,
คนฺโธ เสยฺยา ปทีเปยฺยํ ทานวตฺถู สิยุ ทส.

(อภิธาน. คาถาที่ ๔๒๒)

ตามนัยแห่งพระอภิธรรมมี ๖ คือ รูปทาน, สทฺททาน, คนฺธทาน, รสทาน, โผฏฺฐพฺพ-ทาน, ธมฺมทาน

ตามนัยแห่งพระวินัยมี ๔ คือ จีวร, ปิณฺฑปาต, เสนาสน, เภสชฺช เหล่านี้ชื่อว่าอามิสบูชา

สีลมยกุสลและกิริยาเจตนา อันมี ปญฺจงฺคิกสีล เป็นต้น และภาวนาอันมีปุพพภาคปฏิปทาเป็นเบื้องต้น มรรคผลเป็นท่ามกลาง นิพพานเป็นที่สุด ชื่อว่า ธรรมบูชา

จำแนกการบูชา ๒ อย่างโดยอรรถ ๖

โลกิยธรรมอันนับเนื่องในการบูชานั้น และตัณหาที่ยินดีโลกิยธรรมนั้น ชื่อว่า **อสฺสาท** เพราะเป็นที่น่ายินดี และเป็นเหตุให้เกิดความยินดี

เตภูมิธรรมเหล่านั้น อันเป็นสังขารทุกข์ชื่อว่า **อาทีนว**

มรรคผลและนิพพานชื่อว่า **นิสฺสรณ**

ผลจิตตุปบาท และอานิสงส์แห่งการบูชา อันมีการพ้นจากอัตตานุวาทภัย ปรานุวาท-ภัย ทัณฑภัย ทุคคติภัย เป็นต้น ดังพุทธภาษิตว่า "ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี" ชื่อว่า **ผล**

การบูชาอันเป็นเหตุแห่งการบรรลุผลนั้นชื่อว่า **อุปาย**

คำตักเตือน หรือ แนะนำให้บูชาผู้ที่ควรบูชาชื่อ **อาณตฺติ** เพราะเมื่อผู้ใดปฏิบัติตามคำนั้นแล้วย่อมบรรลุประโยชน์สุขอย่างแน่นอน

สงเคราะห์อรรถ ๖ ลงในสัจจะ ๔

ในอรรถ ๖ อย่างนั้น **อาทีนว** และ **ผล** เป็น **ทุกฺขสจฺจ, อสฺสาท** เป็น **สมุทยสจฺจ, นิสฺสรณ** เป็น **นิโรธสจฺจ, อุปาย** และ**อาณตฺติ** เป็น **มคฺคสจฺจ** สมดังพระบาลีว่า

อสฺสาโท สมุทโย **อาทีนโว ผลญฺจ ทุกฺขํ,**
นิสฺสรณํ นิโรโธ **อุปาโย อาณตฺติ จ มคฺโค.**

คำว่า **"ปูชา จ ปูชนียานํ"** นี้ เมื่อพรรณนาโดยเทสนาหารอันเป็นสังวัณณนาพิเศษแล้ว คือการแสดงสัจธรรมทั้ง ๔ นั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง องค์ธรรมของบทว่า **"ปูชนียานํ"** คือ โลกิยขันธ์ ๕ (เว้นโลภะ) ของบุคคลผู้ควรบูชา อันมีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์ บิดามารดา ครูอาจารย์ สมณพราหมณ์ ผู้มีศีล เป็นต้น เป็น **ทุกฺขสจฺจ**

ตัณหา ที่ยินดีการบูชานั้น อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ เป็น **สมุทยสจฺจ**

นิพพาน อันเป็นที่ดับธรรม ๒ อย่างนั้น เป็น **นิโรธสจฺจ**

ปฏิปทา อันเป็นเหตุให้ถึงนิโรธนั้นเป็น **มคฺคสจฺจ**

จำแนกสัจจะ ๔ โดยอรรถ ๖

ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น **สมุทยสจฺจ** ชื่อว่า **อสฺสาท**

ทุกฺขสจฺจ ชื่อว่า **อาทีนว**

นิโรธ และ **มคฺค** ชื่อว่า **นิสฺสรณ**

อานิสงฺส อานิสงส์ที่เกิดจากการบูชา ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า **ผล**

โยนิโสมนสิการ สทฺธมฺมสฺสวน และ **จตุจกฺกสมฺปตฺติ** เป็นต้น อันเป็นเหตุให้บรรลุผลนั้น ชื่อว่า **อุปาย**

คำว่า **"ปูชา จ ปูชนียานํ"** นี้ถึงแม้จะไม่ได้บอกโดยตรงว่า "กุลบุตรทั้งหลายจงกระทำอุบายนั้นให้บริบูรณ์แล้วจงบูชาผู้ที่ควรบูชา" ดังนี้ก็จริง แต่ก็เหมือนกับบอกอย่างนั้น

จึงชื่อว่า **อาณตฺติ**

พระบาลีว่า **“ปูชา จ ปูชนียานํ”** ชื่อว่า **เทสนาหาร** เพราะแสดงสัจธรรมทั้ง ๔ และพรรณนาอรรถ ๖ มี **อสฺสาท** เป็นต้น ด้วยประการอย่างนี้

๒. วิจยหาร

วิจิยนฺติ เอเตนาติ วิจโย ปทและปุจฉา เป็นต้น ย่อมถูกพิจารณาด้วยวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **วิจย** หรือ **วิจิยนฺติ เอตฺถาติ วิจโย** ปทและปุจฉา ย่อมถูกพิจารณาในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **วิจย** ได้แก่หารอันมีลักษณะการพิจารณาอรรถ ๑๑ อย่าง คือ **ปท, ปุจฺฉา, วิสชฺชนา, ปุพฺพาปร, อนุคีติ, อสฺสาท, อาทีนว, นิสฺสรณ, ผล, อุปาย, อาณตฺติ** ดังมีพระบาลีว่า

ยํ ปุจฺฉิตญฺจ วิสชฺชิตญฺจ สุตฺตสฺส ยา จ อนุคีติ,
สุตฺตสฺส โย ปทวิจโย หาโร วิจโยติ นิทฺทิฏฺโ.

วิธีพิจารณา บทว่า ปูชา ชื่อว่าศัพท์ เพราะศัพท์หมายถึงเสียง หรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณตามวจนัตถะว่า **สทฺทียติ อุจฺจารียตีติ สทฺโท** เสียงใดย่อมถูกเปล่งออกมา เพราะเหตุนั้น เสียงนั้น ชื่อว่า **สทฺท** หรือ **สปฺปติ โสตวิญฺญาณารมฺมณภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท** สิ่งใดย่อมถึงความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า **สทฺท**

ปูชา ศัพท์นั้นเป็น จิตฺตช ศัพท์ ในบรรดาศัพท์ ๒ ชนิด คือ จิตฺตช ศัพท์ (เสียงที่เกิดจากจิต) อุตุช ศัพท์ (เสียงที่เกิดตามธรรมชาติ)

เป็นอริย ศัพท์ ในบรรดาศัพท์อีก ๒ ชนิด คือ อริยศัพท์ (ศัพท์สำเนียงของผู้เจริญ) และ มิลกฺขศัพท์ (ศัพท์สำเนียงของผู้ไม่เจริญ)

เป็น มาคธ ศัพท์ ในบรรดาศัพท์ ๑๐๑ อันมีสกฺกฏศัพท์ เป็นต้น

ปูชา ศัพท์นั้นชื่อว่า บท เพราะบทหมายถึงหมู่อักษรหรือสิ่งที่ทำให้รู้เนื้อความตามวจนัตถะว่า **อกฺขรสมูโห ปทํ** หมู่แห่งอักษร ชื่อว่า **บท** หรือ **ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทํ** เนื้อความย่อมถูกรู้ด้วยสิ่งนี้ เพราะเหตุนั้น สิ่งนี้ ชื่อว่า **ปท**

ปูชา บทนั้น เป็น สุยาทฺยนฺตปท ในบรรดาบท ๒ อย่าง คือ สุยาทฺยนฺตปท (บทที่ประกอบด้วยนามวิภัตติมี สิ เป็นต้น) และ ตฺยาทฺยนฺตปท (บทที่ประกอบด้วย

อาขยาตวิภัตติ มี ติ เป็นต้น) เป็น ปฐมาสฺยาทฺยนฺตปท ในบรรดาบท ๗ อย่างอันมีปฐมา-สฺยาทฺยนฺตปท, ทุติยาสฺยาทฺยนฺตปท เป็นต้น

การพิจารณาบทโดยวิธีอย่างนี้ เป็นต้น ชื่อว่า ปทวิจย (ควรพิจารณาต่อไปให้หมด)

ปุจฺฉาวิจย

ข้อว่า **"ปูชา จ ปูชนียานำ"** นี้เป็นปุจฉา หรือ วิสัชชนา ? เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่าเป็นวิสัชชนา เพราะไม่มีอรรถแห่งคำถามแต่อย่างใด แต่วิสัชชนานั้นก็เป็นผลที่ไม่อาจเว้นจากเหตุ คือปุจฉาได้ ตามปริภาสาว่า

ยตฺถ ยตฺถ ปเทสฺวว ทิฏฺเฐ วิสชฺชเน สติ,
ตตฺถ ตตฺถุทฺธริตพฺพา ปุจฺฉา ตาว วิภาวินา.

ดังนั้นจึงอาจจะตั้งคำถามขึ้นมาได้ว่า "ปูชา จ ปูชนียานนฺติ กิมตฺถมิทมุจฺจเต. (พระพุทธเจ้าตรัสคำว่า "ปูชา จ ปูชนียานำ" นี้ เพื่อประโยชน์อะไร)"

ปุจฉามี ๕ อย่าง คือ

๑. **อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา** ถามเพื่อต้องการรู้สิ่งที่ตนยังไม่รู้
๒. **ทิฏฺฐสำสนฺทนาปุจฺฉา** ถามเพื่อเทียบเคียงสิ่งที่ตนได้รู้มา
๓. **วิมติเฉทนาปุจฺฉา** ถามเพื่อขจัดความสงสัย
๔. **อนุมติปุจฺฉา** ถามเพื่อต้องการอนุมัติ
๕. **กเถตุกามฺยตาปุจฺฉา** ถามเพื่อต้องการตอบเอง

ใน ๕ อย่างนั้น คำปุจฉาว่า "ปูชา จ ปูชนียานนฺติ กิมตฺถมิทมุจฺจเต" นี้ ชื่อว่า **อทิฏฺฐ-โชตนาปุจฺฉา**

การพิจารณาปุจฉาโดยวิธีอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **ปุจฺฉาวิจย** (นอกจากนี้ควรพิจารณา สตฺตาธิฏฺฐาน, ธมฺมาธิฏฺฐาน, เอกาธิฏฺฐาน, อเนกาธิฏฺฐาน, สมฺมุติวิสย และ ปรมตฺถวิสย-ปุจฺฉา เป็นต้น)

วิสชฺชนาวิจย

เมื่อมีคำ ปุจฉา เช่นนั้น ควรวิสัชชนาว่า “ปูชารหานำ ปูชำ กตฺวา สพฺพทุกฺขนิสฺสรณตฺถ-มิทมุจฺจเต. (พระพุทธเจ้าตรัสคำนี้ เพื่อประสงค์จะให้เหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลายทำการบูชาผู้ที่ควรบูชา แล้วพ้นจากทุกข์ทั้งปวง)

วิสัชชนามี ๔ อย่าง คือ

๑. **เอกำสพฺยากรณ** ตอบโดยส่วนเดียว
๒. **วิภชฺชพฺยากรณ** ตอบโดยแยกประเภท
๓. **ปฏิปุจฺฉาพฺยากรณ** ย้อนถามแล้วจึงตอบ
๔. **ถปนพฺยากรณ** ไม่ตอบ (เพราะไม่เกิดประโยชน์)

ใน ๔ อย่างนั้น คำวิสัชชนาว่า “ปูชารหานำ ฯลฯ” นี้ ชื่อว่า วิภชฺชพฺยากรณ

การพิจารณา วิสชฺชนา โดยวิธีอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **วิสชฺชนาวิจย** (นอกจากนี้ ควรพิจารณา สาวเสส อนวเสส, สอุตฺตรอนุตฺตร, โลกุตฺตรวิสชฺชนา เป็นต้น)

ปุพฺพาปรวิจย

พระพุทธเจ้าตรัสคำว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” เพื่อประโยชน์อะไรหรือ เพราะมีประโยชน์อะไร ? เพื่อประโยชน์ หรือ เพราะมีประโยชน์ในการเตือนให้เหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลายบูชาผู้ที่ควรบูชา แล้วจะได้พ้นจากทุกข์ทั้งปวง

การถามด้วย สัมปทาน หรือ เหตุ แล้วตอบด้วย สัมปทาน หรือ เหตุ อย่างนี้ ต้องให้คำถามข้างหน้ากับคำตอบข้างหลังตรงกัน, การก ว่า “กิมตฺถมิทำ” เป็นคำข้างหน้า กิริยา ว่า “อุจฺจเต” เป็นคำข้างหลัง (มีบุรุษ วิภัตติ และ วจนะ ตรงกัน)

การพิจารณา ข้างหน้า ข้างหลัง โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **ปุพฺพาปรวิจย**

อนุคีติวิจย

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” นี้ เป็นอนุคีติ หรือ อนนุคีติ? เป็น อนุคีติ เพราะกล่าวโดยสมควรหรือไม่แย้งกับสูตรอื่น เป็นต้นว่า

ปูชารเห ปูชยโต พุทฺเธ ยทิ ว สาวเก
ปปญฺจสมติกฺกนฺเต ติณฺณโสกปริทฺทเว.
เต ตาทิเส ปูชยโต นิพฺพุเต อกุโตภเย
น สกฺกา ปุญฺญำ สงฺขาตุำ อิเมตฺตมปิ เกนจิ. (ธมฺมปท และ เถราปทาน)
จตุนฺนมปิ ทีปานำ อิสฺสรำ โยธ การเย
เอกิสฺสา ปูชนาเยตำ กลำ นาคฺฆติ โสฬสึ. (เถราปทาน)
นตฺถิ จิตฺเต ปสนฺนมฺหิ อปฺปกา นาม ทกฺขิณา
ตถาคเต วา สมฺพุทฺเธ อถ วา ตสฺส สาวเก.
เอหิ มาตลิ อมฺเหปิ ภิยฺโย ภิยฺโย มเหมเส
ตถาคสฺส ธาตุโย สุโข ปุญฺญานมุจฺจโย.
ติฏฺฐนฺเต นิพฺพุเต จาปิ สเม จิตฺเต สมำ ผลำ
เจโตปณิธิเหตุ หิ สตฺตา คจฺฉนฺติ สุคฺคตึ.
พหูนำ วต อตฺถาย อุปฺปชฺชนฺติ ตถาคตา
ยตฺถ การำ กริตฺวาน สคฺคำ คจฺฉนฺติ ทายกา. (วิมานวตฺถุ)

เพราะกล่าวสมควรแก่อรรถ และกล่าวหลังจากที่ได้กำหนดจดจำไว้ด้วยจิต ดังมีวิเคราะห์ว่า **อนุรูปา คีติ อนุคีติ** การกล่าว อันสมควร ชื่อว่า **อนุคีติ** และ **อนุปจฺฉา คีติ อนุคีติ** การกล่าวในภายหลัง ชื่อว่า **อนุคีติ**

อนุคีตินั้น เป็นชื่อของสังคหะ ๓ อย่าง คือ

๑. **วุตฺตตฺถสงฺคห** สงเคราะห์อรรถที่กล่าวมาแล้ว
๒. **อวุตฺตตฺถสงฺคห** สงเคราะห์อรรถที่ยังไม่ได้กล่าว
๓. **อุภยตฺถสงฺคห** สงเคราะห์อรรถทั้งสองข้างต้น

ด้วยเหตุนี้ พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” จึงได้ชื่อทั้ง ๓ ตามสังคหะ เพราะกล่าวการบูชาในกาลทั้ง ๓

การพิจารณา อนุคีติ โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **อนุคีติวิจย**

อสฺสาทวิจย

อสฺสาท มี ๕ อย่าง คือ

๑. **สุข**
๒. **โสมนสฺส**
๓. **อิฏฺฐารมฺมณ**
๔. **ตณฺหา**
๕. **วิปลฺลาส**

สุข และ **โสมนัส** มีอย่างละ ๒ คือ

๑.	**เคหสฺสิตสุข, โสมนสฺส**	สุขและโสมนัสที่อิงอาศัยกามคุณ
๒.	**เนกฺขมฺมสฺสิตสุข, โสมนสฺส**	สุขและโสมนัสที่ไม่เกี่ยวกับกามคุณ

อิฏฐารมณ์มี ๒ อย่างคือ

๑.	**สภาวอิฏฺฐารมฺมณ**	อิฏฐารมณ์โดยสภาพ
๒.	**ปริกปฺปอิฏฺฐารมฺมณ**	อิฏฐารมณ์โดยการนึกคิด

ตัณหา มี ๑๐๘ คือ

ตัณหา ๓ x อารมณ์ ๖ x กาล ๓ x สันดาน ๒ = ตัณหา ๑๐๘ (ตั้งตัณหา ๓ คูณด้วย อา, กา, สं)

ตัณหา ๓ ได้แก่ กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหา
อารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป, สทฺท, คนฺธ, รส, โผฏฺฐพฺพ, ธมฺม,
กาล ๓ ได้แก่ ปจฺจุปฺปนฺน, อตีต, อนาคต

วิปัลลาส มี ๓ อย่าง คือ

๑.	**สญฺญาวิปลฺลาส**	ความจำหมายอันคลาดเคลื่อน
๒.	**จิตฺตวิปลฺลาส**	ความคิดอันคลาดเคลื่อน
๓.	**ทิฏฺฐิวิปลฺลาส**	ความเห็นอันคลาดเคลื่อน

วิปัลลาส ๓ นั้น มีอย่างละ ๔ คือ

๑. **อนิจฺเจ นิจฺจวิปลฺลาส** ๓. **อนตฺตนิ อตฺตวิปลฺลาส**

๒. **ทุกฺเข สุขวิปลฺลาส** ๔. **อสุเภ สุภวิปลฺลาส**

รวมเป็นวิปัลลาส ๑๒

การพิจารณา**อสฺสาท** โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **อสฺสาทวิจย**

อาทีนววิจย

อาทีนว มีหลายประการ เช่น ทุกฺข, โทมนสฺส, ทุกฺขทุกฺข, สงฺขารทุกฺข, เตภูมิกสงฺขาร-ทุกฺข เป็นต้น การพิจารณา**อาทีนว**โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **อาทีนววิจย**

นิสฺสรณวิจย

นิสสรณ มี ๒ คือ

๑. **อริยมคฺค** ๒. **นิพฺพาน**

อริยมรรค มี ๓ คือ

๑. **สุญฺญตมคฺค** ๒. **อนิมิตฺตมคฺค**

๓. **อปฺปณิหิตมคฺค**

นิพพาน มี ๒ คือ

๑. **สอุปาทิเสสนิพฺพาน** ๒. **อนุปาทิเสสนิพฺพาน**

การพิจารณา**นิสฺสรณ**โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **นิสฺสรณวิจย**

ผลวิจย

ผล มี ๒ คือ

๑. **มุขฺยผล** ผลที่ได้โดยตรง

๒. **ปรมฺปรผล** ผลที่จะตามมาในภายหลัง

มุขยผล มี ๙ คือ

๑. **สุตมยญาณ** ปัญญาที่เกิดจากการฟัง

๒. **อตฺถเวท** การรู้อรรถ

๓. **ธมฺมเวท** การรู้ธรรม

๔-๙. **ฉพฺพิสุทฺธิ** ได้แก่ วิสุทธิ ๖ ประการ

ปรัมปรผลมีหลายประการ เช่น ภวสมฺปตฺติ, โภคสมฺปตฺติ เป็นต้น

การพิจารณา**ผล** โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **ผลวิจย**

อุปายวิจย

อุปาย มี ๒ คือ

๑. **อุปาย** อันเป็น ปุพฺพภาคปฏิปทา ของอริยมรรค

๒. **อุปาย** อันเป็นเหตุแห่ง ภวสมฺปตฺติ

การพิจารณา**อุปาย** โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **อุปายวิจย**

อาณตฺติวิจย

อาณตฺติ มีหลายอย่าง เช่น การชักชวนของมนุษย์ เทวดา พรหม การแนะนำของคฤหัสถ์ บรรพชิต การตักเตือนของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวก ด้วยคำเป็นต้นว่า **“ทานำ เทถ, สีลำ รกฺขถ, ภาวนำ ภาเวถ”**

การพิจารณา**อาณตฺติ** โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **อาณตฺติวิจย**

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” ชื่อว่า **วิจยหาร** เพราะพิจารณาอรรถ ๑๑ อย่างคือ ปท, ปุจฺฉา ฯลฯ อาณตฺติ ด้วยประการอย่างนี้

๓. ยุตฺติหาร

ยุตฺตึ วิจาเรติ เอเตนาติ ยุตฺติ. (อุตฺตรปทโลเปน) ย่อมพิจารณาซึ่งความสมควรและ ไม่สมควรด้วยวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **ยุตฺติ** (โดยลบบทหลังคือ วิจาร) ได้แก่หาร อันมีลักษณะการพิจารณาความสมควรและไม่สมควรของศัพท์ และ อรรถดังพระบาลีว่า

สพฺเพสํ หารานํ ยา ภูมิ โย จ โคจโร เตสํ
ยุตฺตายุตฺติปริกฺขา หาโร ยุตฺตีติ นิทฺทิฏฺโฐ.

สทฺทยุตฺติ

วิธีพิจารณา ยุตฺติ มี ๒ คือ สทฺทยุตฺติ และ อตฺถยุตฺติ ใน ๒ อย่างนั้น ศัพท์ว่า “ปูชา จ ปูชนียานํ” นี้ เมื่อถือเอาเป็น จิตฺตช ศัพท์จึงควร ถือเอาเป็น อุตุช ศัพท์ไม่ควร, เป็น อริย ศัพท์ มาคธ ศัพท์จึงควร เป็นศัพท์อย่างอื่นไม่ควร, เป็นสฺยาทฺยนฺตปท จึงควร เป็น ตฺยาทฺยนฺตปท ไม่ควร, เป็น นํ จตุตถีวิภัตติ หรือ ฉัฏฐีวิภัตติ พหุวจนะ จึงควร เป็นวิภัตติอื่น เอกวจนะ ไม่ควร

การพิจารณาความสมควร และไม่สมควรของศัพท์ (เหมือนใน ปทวิจย) โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **สทฺทยุตฺติ**

เมื่อถือเอาอรรถของบทว่า “ปูชนียานํ” ได้แก่คุณวิสิฏฐบุคคล มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จึงควร เมื่อถือเอาว่าได้แก่คุณวิรหิตบุคคล มีปูรณกัสสปะเป็นต้นไม่ควร เมื่อถือเอาอรรถของ นํ วิภัตติ เป็นสมฺปาทนตฺถ หรือ กมฺมตฺถ (ฉฏฺฐีกมฺม) จึงควร เมื่อถือเอาอรรถอื่นจากนี้ไม่ควร

การพิจารณาความสมควรและไม่สมควรของอรรถโดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **อตฺถยุตฺติ**

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานํ” นี้ ชื่อว่า **ยุตฺติหาร** เพราะพิจารณาความสมควรและไม่สมควรของศัพท์และอรรถด้วยประการอย่างนี้

๔. ปทฏฺฐานหาร

ปทฏฺฐานำ วิจาเรติ เอเตนาติ ปทฏฺฐาโน (อุตฺตรปทโลเปน) ย่อมพิจารณาซึ่งปทัฏฐานของธรรมทั้งหลาย ด้วยวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **ปทฏฺฐาน** (โดยลบบทหลัง คือ วิจาร) ได้แก่หารอันมีลักษณะการพิจารณาปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของธรรมทั้งหลายที่มาจากพระสูตร โดย โอรุยฺโหรุยฺห (เหตุสืบๆ ลงไป) และ อารุยฺหารุยฺห (ผลสืบๆ ขึ้นมา) ทั้ง อนฺวย (คล้อยตาม) และ พฺยติเรก (ตรงกันข้าม) ดังมีพระบาลีว่า

ธมฺมำ เทเสติ ชิโน ตสฺส จ ธมฺมสฺส ยำ ปทฏฺฐานำ
อิติ ยาว สพฺพธมฺมา เอโส หาโร ปทฏฺฐาโน.

อนฺวย โอรุยฺโหรุยฺห

วิธีพิจารณา องค์ธรรมของการบูชานั้นได้แก่ กุศลและอัพยากตจิตตุปบาท

ปทัฏฐาน (เหตุ)	ของ	จิตฺตุปฺปาท คือ โยนิโสมนสิการ
,,	,,	โยนิโสมนสิการ คือ สทฺธมฺมสฺสวน
,,	,,	สทฺธมฺมสฺสวน คือ สปฺปุริสูปนิสฺสย
,,	,,	สปฺปุริสูปนิสฺสย คือ ปฏิรูปเทสวาส
,,	,,	ปฏิรูปเทสวาส คือ ปุพฺเพกตปุญฺญตา

อนฺวย อารุยฺหารุยฺห

ปุพฺเพกตปุญฺญตา	เป็นเหตุ	**ปฏิรูปเทสวาส**	เป็นผล
ปฏิรูปเทสวาส	,,	**สปฺปุริสูปนิสฺสย**	,,
สปฺปุริสูปนิสฺสย	,,	**สทฺธมฺมสฺสวน**	,,
สทฺธมฺมสฺวน	,,	**โยนิโสมนสิการ**	,,
โยนิโสมนสิการ	,,	**การบูชา**	,,

การบูชา เป็นเหตุ จึงได้รับผล คือ **ปาโมชฺช, ปีติ, ปสฺสทฺธิ, สุข, สมาธิ, ยถาภูตญาณ, นิพฺพิทา, มคฺค, ผล, ปจฺจเวกฺขณญาณ. ปจฺจเวกฺขณญาณ** เป็นเหตุ จึงได้บรรลุผล คือ **อนุปาทิเสสนิพฺพาน**

พฺยติเรก โอรุยฺโหรุยฺห

ปทัฏฐานของการไม่บูชา คือ อโยนิโสมนสิการ ฯลฯ ปทัฏฐานของอปฏิรูปเทสวาส คือ ปุพฺเพอกตปุญฺญตา

พฺยติเรก อารุยฺหารุยฺห

ปุพฺเพอกตปุญฺญตา เป็นเหตุ **อปฏิรูปเทสวาส** เป็นผล ฯลฯ

การไม่บูชาเป็นเหตุ จึงได้รับผลคือ อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญมากขึ้น เมื่ออกุศลธรรมเจริญมากขึ้น ย่อมนำไปสู่อบาย และให้เวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสารไม่มีที่สิ้นสุด

พระบาลีว่า **"ปูชา จ ปูชนียานำ"** นี้ ชื่อว่า **ปทฏฺฐานหาร** เพราะพิจารณาธรรมทั้งหลายที่มาจากพระสูตร โดย **โอรุยฺโหรุยฺห** และ **อารุยฺหารุยฺห** ทั้ง **อนฺวย** และ **พฺยติเรก** ด้วยประการอย่างนี้

๕. ลกฺขณหาร

ลกฺขิยนฺติ อวุตฺตาปิ ธมฺมา เอเตน เอตฺถ วาติ ลกฺขโณ ธรรมทั้งหลายที่มิได้กล่าว ย่อมถูกจดจำด้วยวิธีนี้ หรือในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **ลกฺขณ** ได้แก่หารอันมีลักษณะจดจำธรรมอันมิได้กล่าว โดยอาศัยธรรมที่กล่าวไว้ ซึ่งมีสภาพเหมือนกันโดย ลักษณะ กิจ เหตุ ผล เป็นต้น ดังมีพระบาลีว่า

วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ
วุตฺตา ภวนฺติ สพฺเพ โส หาโร ลกฺขโณ นาม.

วิธีจดจำ เมื่อหมายเอาองค์ธรรมของบทว่า ปูชา ได้แก่กุศลและอัพยากตเจตนา ก็ควร ถือเอา สหจรณจิตฺตุปฺปาท (จิตเจตสิกที่เกิดร่วมกับเจตนานั้น) ด้วย เพราะมีสภาพเหมือนกับเจตนานั้น โดยลักษณะคือการนอบน้อมปูชนียบุคคล โดยกิจคือการกำจัดมัจฉริยะ เป็นต้น, โดยเหตุ คือ โยนิโสมนสิการ โดยผล คือ ภวสมฺปตฺติ เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง บทว่า ปูชา ได้แก่ วิญฺญตฺติ ๒ คือ กายวิญฺญตฺติ และ วจีวิญฺญตฺติ อันเป็นกิริยาอาการของการบูชา ดังนั้น จึงควรถือเอารูปที่เหลืออีก ๒๖ ด้วย เพราะเหมือนกับวิญฺญตฺติรูปนั้น โดยลักษณะคือการเสื่อมสิ้นสลายไป

อีกนัยหนึ่ง เมื่อมีคำว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” ก็ควรถือเอาคำว่า “มาโน จ มานิตพฺพานำ, สกฺกาโร สกฺกเรยฺยานำ” เป็นต้นด้วย เพราะมีสภาพเหมือนกันโดยกิจ

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” นี้ ชื่อว่า **ลกฺขณหาร** เพราะเป็นเครื่องจดจำธรรมที่มิได้กล่าว โดยอาศัยธรรมที่กล่าวไว้ ซึ่งมีสภาพเหมือนกันโดยลักษณะ กิจ เหตุ ผล เป็นต้น ด้วยประการอย่างนี้

๖. จตุพฺยูหหาร

วิยูหิยนฺติ เอเตน เอตฺถ วาติ พฺยูโห. อรรถทั้งหลายย่อมถูกจำแนกด้วยวิธีนี้ หรือในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **พฺยูห**

จตุนฺนำ พฺยูโห จตุพฺยูโห (หาโร) หาร อันเป็นเครื่องจำแนกอรรถ ๔ อย่าง คือ **นิรุตฺติ อธิปฺปาย นิทาน** และ **อนุสนฺธิ** ชื่อว่า **จตุพฺยูหหาร** ดังมีพระบาลีว่า

เนรุตฺตมธิปฺปาโย พฺยญฺชนมถ เทสนานิทานญฺจ
ปุพฺพาปรานุสนฺธี เอโส หาโร จตุพฺยูโห.

นิรุตฺติพฺยูห

บทว่า **“ปูชา”** มีวิเคราะห์ว่า **ปูชนำ ปูชา** เป็น ภาวสาธนะ **ปูช** ธาตุ **อ** ปัจจัย

องค์ธรรมของ **ปูช** ธาตุ ได้แก่ **จิตฺตุปฺปาท** อันเป็นกิริยาอาการบูชา แม้องค์ธรรมของ **อ** ปัจจัย ก็ได้แก่ **จิตฺตุปฺปาท** เช่นกัน เพราะในภาวสาธนะนั้น อรรถของธาตุ และอรรถของปัจจัย ไม่ต่างกัน ดังที่โบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

ธาตฺวตฺถปจฺจยตฺถสฺส วิสุ ภาเว อภาวโต,
ธาตฺวตฺโถ ปจฺจเยน อุทีริโตติ ภาสิโต.

จ ศัพท์ (ใน **ปูชา จ**) เป็น **สมุจฺจยสมฺปิณฺฑนตฺถโชตกนิปาต** ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้ (บทที่ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้ มี ๖ อย่างคือ **รุฬฺหี, อาขฺยาต, นิปาต, อุปสคฺค, อาลปน, สพฺพนาม**) ส่วนองค์ธรรมของ **จ** ศัพท์นั้นได้แก่ **สมุจฺจยตฺถ** คือการรวบรวมเอา **อเสวนา** และ **เสวนา** เข้ามาไว้ด้วย บทว่า **“ปูชนียา”** มีวิเคราะห์ว่า **ปูเชตพฺพาติ ปูชนียา** เป็น กมฺมสาธน **ปูช** ธาตุ **อนีย** ปัจจัย, กตฺตุตฺถกฺริยา อันเป็นองค์ธรรมของ **ปูช** ธาตุ ได้แก่ จิตฺตุปฺปาท

ซึ่งได้โดย มุขฺย (โดยตรง) ส่วน กมฺมตฺถกฺริยา อันเป็นองค์ธรรมของบทว่า ปูชนียานำ ได้แก่ กมฺมการก กล่าวคือ อารมฺมณปจฺจยสตฺติ ของคุณวิสิฏฐบุคคล มีพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์เป็นต้น ซึ่งเป็นอุปการต่อจิตตุปฺปาทนั้น นี้ได้โดย ผลูปจาร (กล่าวผลแต่หมายเอาเหตุ)

องค์ธรรมของ **อนีย** ปัจจัย ได้แก่ ทัพพะ กล่าวคือ ร่างกายของคุณวิสิฏฐบุคคล อันเป็นสตฺติมนฺต (สิ่งที่สามารถเป็นอารมณ์ได้)

ในการตั้งวิเคราะห์บทว่า ปูชนียานำ นั้น มี ๒ ขั้นตอนคือ ตอนแรกตั้งเป็นปฐมาวิภัตติก่อน (ปทาวตฺถิกนฺตทนฺตเฉทนนย) ภายหลังจึงเปลี่ยนเป็นฉัฏฐีวิภัตติตามประโยคนี้ (วากฺยาวตฺถิกนฺตทนฺตโสธนนย) อย่างนี้ คือ **ปูเชตพฺพาติ ปูชนียา, เตสำ ปูชนียานำ** องค์ธรรมของ นำ วิภัตติ ได้แก่ พหุวจนสังขยา อันเป็น กมฺมการก และ สมฺปทานการก กล่าวคือ กฺริยาปาปุณนสตฺติ และ สมฺปทานสตฺติ

ฉะนั้น ปูชนียานำ ทั้งบท จึงมีอรรถ ๕ ประการ คือ สกตฺถ ทพฺพ ลิงฺค สงฺขฺยา การก, ใน ๕ ประการนั้น ปูเชตพฺพภาวคุณ มี ศีล สมาธิ เป็นต้น ชื่อว่า สกตฺถ, ร่างกายอันเป็นที่ตั้งแห่งคุณนั้น ชื่อว่า ทพฺพ, วิสทาการ ชื่อว่า ปุลฺลิงฺค, พหุวจนสงฺขฺยา ชื่อว่า สงฺขฺยา, กมฺมการก และ สมฺปทานการก ชื่อว่า การก

การวิเคราะห์บทโดยนัยอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **นิรุตฺติ**

อธิปฺปายพฺยูห

อัธยาศัยของเทสกบุคคลผู้ประกอบด้วยเมตตากรุณาแล้วแนะนำด้วยประสงค์ว่า สัตว์ทั้งหลายบูชาบุคคลผู้ควรบูชาแล้วจะสามารถพ้นจากวัฏฏทุกข์ ชื่อว่า **อธิปฺปาย**

นิทานพฺยูห

เทสนานิทาน มี ๒ ประการ คือ อชฺฌตฺติกนิทาน และ พาหิยนิทาน ใน ๒ ประการนั้น กรุณา และ เทสนาญาณ ชื่อว่า อชฺฌตฺติกนิทาน, เทสกาลเทสก (ผู้แสดง) ปฏิคฺคาหก (ผู้รับฟัง) ชื่อว่า **พาหิยนิทาน**

อนุสนฺธิพฺยูห

อนุสนฺธิ มี ๔ คือ

๑. อตฺถสนฺธิ
๒. พฺยญฺชนสนฺธิ
๓. เทสนาสนฺธิ
๔. นิทฺเทสสนฺธิ

อตฺถสนฺธิ

ใน ๔ อย่างนั้น การสัมพันธ์ อตฺถปท (บทมีอรรถ) ๖ ประการ คือ

๑. **สงฺกาสนา** การกล่าว
๒. **ปกาสนา** การประกาศ
๓. **วิวรณา** การเปิดเผย
๔. **วิภชนา** การจำแนก
๕. **อุตฺตานีกมฺม** การทำให้ปรากฏ
๖. **ปญฺญตฺติ** การให้รู้โดยพิสดาร

นี้ชื่อว่า **อตฺถสนฺธิ**

วิธีสัมพันธ์ ทัพพะ คือ ร่างกายของวิสิฏฐบุคคล เป็น สมฺปตฺติกรรม กล่าวคือ อารมฺมณนิมิตฺต ใน จิตฺตุปบาท จิตตุบาท เป็น กิริยา กล่าวคือ อารมฺมณิกนิมิตฺตวนฺต

อีกนัยหนึ่ง ทัพพะ คือ ร่างกายของคุณวิสิฏฐบุคคลเป็น ยถารห อารมฺมณ อารมฺมณาธิปติ และ อารมฺมณูปนิสฺสย ปจฺจยุปฺปนฺน

การสัมพันธ์ อรรถ กับ อรรถ อย่างนี้ ชื่อว่า **อตฺถสนฺธิ**

พฺยญฺชนสนฺธิ

การสัมพันธ์ พฺยญฺชนปท ๖ ประการคือ อกฺขร, ปท, พฺยญฺชน, อาการ, นิรุตฺติ, นิทฺเทส ชื่อว่า **พฺยญฺชนสนฺธิ**

วิธีสัมพันธ์ บทว่า ปูชนียานำ เป็นฉัฏฐีกรรม ในบทว่า ปูชา เพราะแปลว่า ซึ่งบทว่า ปูชา เป็นกิริยาของ กรรม และ เป็น นิทสฺเสตพฺพสรูป ในบทว่า เอตำ, เอตำ เป็น นิทสฺสน-

สรูปวนฺต

อีกนัยหนึ่ง บทว่า ปูชา เป็นสมุจจย ใน อเสวนา และเสวนา อเสวนา และ เสวนา เป็น สมุจฺเจตพฺพ, จ ศัพท์ เป็น สมุจฺจยโชตก ใน บทว่า ปูชา อันเป็นที่อาศัยของตน โดยตรง ปูชา เป็น สมุจฺจยวาจก, จ ศัพท์ เป็น สมุจฺเจตพฺพโชตก ใน อเสวนา และ เสวนา โดยอ้อม อเสวนา และ เสวนา เป็น สมุจฺเจตพฺพวาจก การสัมพันธ์ศัพท์กับศัพท์อย่างนี้ ชื่อว่า **พฺยญฺชนสนฺธิ**

เทสนาสนฺธิ

การสัมพันธ์บทหน้ากับบทหลัง ตามนัยแห่ง พฺยญฺชนสนฺธิ ที่กล่าวมาแล้วก็ดี การเปรียบเทียบให้เหมาะสมกับสูตรอื่น มี ปูชารเห ปูชยโต เป็นต้นก็ดี การแสดงความสัมพันธ์กันระหว่างวจีเภทเทสนาของเทสกบุคคลกับวจีเภทสทฺทของสุณันตบุคคล ก็ดี ชื่อว่า **เทสนา-สนฺธิ**

นิทฺเทสสนฺธิ

นิทฺเทสสนฺธิ มี ๔ ประการคือ ปท, ปทตฺถ, นิสฺสิตจิตฺต และ อนิสฺสิตจิตฺต ใน ๔ ประการนั้น การกำหนดบทและอรรถแล้วแสดงโดย ปทจฺเฉท ปท ปทตฺถ อย่างนี้ คือ

ปูชาติ เอกำ ปทำ, จาติ เอกำ ปทำ, ปูชนียานนฺติ เอกำ ปทำ.

ปูชาติ เอกำ กฺริยตฺถปทำ, จาติ เอกำ สมุจฺจยตฺถปทำ,

ปูชนียานนฺติ เอกำ กมฺมตฺถปทำ สมฺปทานตฺถปทำ วา. ชื่อว่า **นิทฺเทสสนฺธิ**

ปทตฺถนิทฺเทส

การพิจารณาบทและอรรถแล้วแสดงโดย ปทจินฺตา, ปทปทตฺถ อย่างนี้คือ

ปูชาติ กฺริยานิทฺเทโส, จาติ สมุจฺจยตฺถนิทฺเทโส, ปูชนียานนฺติ กมฺมตฺถนิทฺเทโส สมฺปทานตฺถนิทฺเทโส วา. ชื่อว่า **ปทตฺถนิทฺเทส**

นิสฺสิต, อนิสฺสิตจิตฺต

บุคคลคือปุถุชน เสกขบุคคล และ ธรรม คือ กุศล อกุศล ชื่อว่า นิสฺสิตจิตฺต เพราะมีจิตอันอาศัยตัณหาและทิฏฐิ ดังมีวจนัตถะ ว่า

“นิสฺสิตํ จิตฺตเมเตสนฺติ นิสฺสิตจิตฺตา” ส่วนบทที่แสดงบุคคลและธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า นิสฺสิตจิตฺต เพราะมีวจนัตถะว่า **นิสฺสิตํ จิตฺตํ เอตฺถาติ นิสฺสิตจิตฺตา**

บุคคลคือ พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และ ธรรม คือ อรหัตตผล นิพพาน ก็ดี บทที่แสดงบุคคลและธรรมเหล่านั้นก็ดี ชื่อว่า **อนิสฺสิตจิตฺต** เพราะมีวจนัตถะว่า **น นิสฺสิตจิตฺตา อนิสฺสิตจิตฺตา**

ในคำว่า ปูชา จ ปูชนียานำ นี้ ถ้าหมายเอาการบูชาที่เป็นทานมัย สีลมัย ภาวนามัย ของปุถุชน เสกขบุคคล และปุถุชน เสกขบุคคลผู้ควรบูชาเป็น นิสฺสิตจิตฺต จึงแสดงโดย สำสารปวตฺติ ขณะที่แสดงนั้น เทสนาว่า ปูชา จ ปูชนียานำ เป็น นิสฺสิตจิตฺต และมี ๒ อย่าง คือ วฏฺฏนิสฺสิต วิวฏฺฏนิสฺสิต, ใน ๒ อย่างนั้น วฏฺฏนิสฺสิตเทสนา เป็น วาสนาภาคิย, ส่วน วิวฏฺฏนิสฺสิตเทสนา มี ๒ อย่างคือ วสาสนาภาคิย และ นิพฺเพธภาคิย

ถ้าหมายเอาการบูชาของพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ ผู้ควรบูชา ก็เป็น อนิสฺสิตจิตฺต จึงแสดงโดย สำสารนิวตฺติ ขณะที่แสดงนั้น เทสนาว่า ปูชา จ ปูชนียานำ นี้ ชื่อว่า **อนิสฺสิตจิตฺต**

พระบาลีว่า ปูชา จ ปูชนียานำ นี้ ชื่อว่า **จตุพฺยูหหาร** เพราะจำแนกอรรถ ๔ อย่าง คือ นิรุตฺติ, อธิปฺปาย, นิทาน, และ อนุสนฺธิ โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๗. อาวตฺตหาร

สภาควิสภาคธมฺมา อาวตฺติยนฺติ เอเตน, เอตฺถ วาติ อาวตฺโต สภาคธรรมและวิสภาคธรรมทั้งหลาย ย่อมถูกหมุนไปด้วยวิธีนี้ หรือในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า อาวตฺต ได้แก่ หาร อันมีลักษณะการหาปทัฏฐานของรุฬฺหธมฺม แล้วหมุนกุศลธรรมและอกุศลธรรม อันเป็นสภาคและวิสภาค ไปตามปทัฏฐานนั้น ดังมีพระบาลีว่า

เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน ปริเยสติ เสสกำ ปทฏฺฐานำ,
อาวตฺติ ปติปกฺเข อาวตฺโต นาม โส หาโร.

วิธีหมุน ปทัฏฐานของการบูชา คือ โยนิโสมนสิการ, สปฺปุริสูปนิสฺสย, สทฺธมฺมสฺสวน, นวมขณ, จตุจกฺกสมฺปตฺติ เป็นต้น (หมายความว่าเป็นปทัฏฐานสืบ ๆ กันไป)

ส่วนปทัฏฐานของการไม่บูชา คือ อโยนิโสมนสิการ, พาลูปเสวน เป็นต้น (ตรงกันข้ามกับการบูชา) ในการหมุน ๒ อย่างนั้น เมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว กุศลธรรม (ธรรมฝ่ายกุศล) ย่อมหมุนไป (เกิดสืบ ๆกันไป) ดังพระบาลีว่า

โยนิโส ภิกฺขเว มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ.

สกลมิทำ อานนฺท พฺรหฺมจริยสฺส ยทิทำ กลฺยาณมิตฺตตา.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อานิสำสา ธมฺมสฺสวเน. กตเม ปญฺจ, อสุตำ สุณาติ, สุตำ ปริโยทาเปติ, กงฺขำ วิตรติ, ทิฏฺฐึ อุชุำ กโรติ, จิตฺตมสฺส ปสีทติ.

เมื่อมีอโยนิโสมนสิการ อกุศลธรรม (ธรรมฝ่ายอกุศล) ย่อมหมุนไป (เกิดสืบ ๆ กันไป) ดังมีพระบาลีว่า

อโยนิโส ภิกฺขเว มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ อกุสลา ธมฺมา ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย สำวตฺตนฺติ.

อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ.

ทุกฺโข พาเลหิ สำวาโส.

พระบาลีว่า ปูชา จ ปูชนียานำ ชื่อว่า **อาวตฺตหาร** เพราะมีการหาปทัฏฐานของสุตฺตารุฬฺหธมฺม แล้วหมุนกุศลธรรมและอกุศลธรรม อันเป็นสภาคและวิสภาค ไปตามปทัฏฐานนั้น

๘. วิภตฺติหาร

สาธารณาสาธารณานำ สำกิเลสโวทานธมฺมานำ ภูมิโย วิภชียนฺติ เอเตน, เอตฺถ วาติ วิภตฺติ

ภูมิแห่งสังกิเลสธรรม และโวทานธรรมทั้งหลาย อันเป็นสาธารณะ และ อสาธารณะ ย่อมถูกจำแนกด้วยวิธีนี้ หรือ ในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **วิภตฺติ,** หรือ **เอเตสำ ภูมิยา วิภชนำ วิภตฺติ.** การจำแนกธรรมเหล่านั้นโดยภูมิ ชื่อว่า วิภตฺติ ได้แก่หารอันมีลักษณะการจำแนกธรรมทั้งหลายที่มาจากพระสูตรโดย **ธมฺม, ภูมิ, ปทฏฺฐาน, นาม** และ **วตฺถุ** อันเป็น **สาธารณ** และ **อสาธารณ** ดังมีพระบาลีว่า

ธมฺมญฺจ ปฏฺฐานำ ภูมิญฺจ วิภชฺชเต อยำ หาโร,
สาธารเณ อสาธารเณ จ เนยฺโย วิภตฺตีติ.

วิภัตตินั้นมี ๓ คือ ธมฺมวิภตฺติ, ภูมิวิภตฺติ, ปฏฺฐานวิภตฺติ ใน ๓ อย่างนั้น แต่ละอย่างมี ๒ คือ สาธารณ อสาธารณ

ใน (สาธารณ, อสาธารณ) ๒ อย่าง นั้น แต่ละอย่างมี ๒ คือ นาม และวตฺถุ

ธมฺมวิภตฺติ

วิธีจำแนก จิตตุปบาทอันเป็นองค์ธรรมของบทว่า ปูชา นั้น เมื่อหมายเอาชื่อจิตตุปบาทและวัตถุที่ตั้งบุคคลสามัญ จัดเป็น สาธารณ, เมื่อหมายเอาชื่อ และ วัตถุที่ตั้งบุคคลเฉพาะ ๆ จัดเป็น อสาธารณ

ภูมิวิภตฺติ

จิตตุปบาทนั้น เมื่อหมายเอาชื่อสามัญคือ จตุภูมิกจิตตุปบาท และ วัตถุสามัญ คือ ภูมิ ๔ จัดเป็น สาธารณ, เมื่อหมายเอาชื่อและวัตถุเฉพาะ ๆ โดยพิเศษ จัดเป็น อสาธารณ

ปฏฺฐานวิภตฺติ

การบูชาเป็นปทัฏฐานของผลทั้งหลาย ดังพระบาลีว่า

เต ตาทิเส ปูชยโต นิพฺพุเต อกุโตภเย,
น สกฺกา ปุญฺญำ สงฺขาตุำ อิเมตฺตมปิ เกนจิ.

ปทัฏฐานนั้นเมื่อหมายเอาชื่อ (ปทัฏฐาน) และ วัตถุสามัญจัดเป็นสาธารณ เมื่อหมายเอาชื่อ และวัตถุเฉพาะๆ จัดเป็น อสาธารณ, เหตุก่อน ๆ อันมีโยนิโสมนสิการ เป็นต้น เป็นปทัฏฐานของการบูชาเป็นต้น การบูชาเป็นต้นเป็นปทัฏฐานของผลหลัง ๆ อันมี ปาโมชฺช เป็นต้น ตามที่แสดงมาแล้วใน ปทฏฺฐานหาร

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” ชื่อว่า วิภตฺติหาร เพราะจำแนกธรรม โดย ธมฺม, ภูมิ, ปทฏฺฐาน, และ นาม, วตฺถุ อันเป็นสาธารณ และ อสาธารณ โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๙. ปริวตฺตนหาร

สุตฺเต วุตฺตธมฺมา ปฏิปกฺขวเสน ปริวตฺติยนฺติ เอเตน, เอตฺถ วาติ ปริวตฺตโน. ธรรมที่กล่าวไว้ในสูตรทั้งหลาย ย่อมถูกพลิกกลับด้วยอำนาจแห่งปฏิปักขธรรม ด้วยวิธีนี้ หรือในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **ปริวตฺตน,** หรือ **เตสำ ปริวตฺตนำ ปริวตฺตนำ.** การพลิกกลับธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ปริวตฺตน** ได้แก่หารอันมีลักษณะการพลิกกลับ กุศลธรรม และ อกุศลธรรมที่มาจากพระสูตร ด้วยอกุศลธรรมและกุศลธรรม อันเป็นปฏิปักษ์กัน ดังมีพระบาลีว่า

กุสลากุสเล ธมฺเม นิทฺทิฏฺเฐ ภาวิเต ปหีเน จ
ปริวตฺติ ปฏิปกฺเข หาโร ปริวตฺตโน นาม.

วิธีพลิกกลับ การบูชา คือ อามิสบูชาและธรรมบูชานั้น มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุ เมื่อบุคคลมีโยนิโสมนสิการแล้ว อโยนิโสมนสิการย่อมหายไป เมื่ออโยนิโสมนสิการหายไป อกุศลธรรมทั้งหลายอันมีอโยนิโสมนสิการนั้นเป็นมูลเหตุย่อมหมดไป เมื่ออกุศลธรรมทั้งหลายหมดไป กุศลอนวัชชธรรมย่อมเจริญขึ้น

พระบาลีว่า ปูชา จ ปูชนียานำ ชื่อว่า **ปริวตฺตนหาร** เพราะพลิกกลับธรรมทั้งหลายด้วยธรรมฝ่ายตรงกันข้าม โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๑๐. เววจนหาร

วิวิธำ วจนำ เอตฺถ, วิวิธำ วา วุจฺจติ อตฺโถ เอเตนาติ วิวจนำ, วิวจนเมว เววจนำ. ศัพท์ต่างๆ ย่อมถูกกล่าวในวิธีนี้ หรืออรรถย่อมถูกกล่าวโดยประการต่าง ๆ ด้วยวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **วิวจน,** วิวจน นั้นแล ชื่อว่า **เววจน** ได้แก่หารอันมีลักษณะพรรณนาธรรมทั้งหลายที่มาจากพระสูตรด้วย เววจน ศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์) ดังพระบาลีว่า

เววจนานิ พหูนิ ตุ สุตฺเต วุตฺตานิ เอกธมฺมสฺส
โย ชนยติ สุตฺตวิทู เววจโน นาม โส หาโร.

วิธีพรรณนา ศัพท์เหล่านี้ คือ ปูชา, ปูชนา, มานำ, มานนำ, สกฺกาโร เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้ คือ จ, วา, ตถาปิ, อปิ เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้คือ ปูชนียานำ, ปูเชตพฺพานำ, มาเนตพฺพานำ, มานเนยฺยานำ, สกฺกเรยฺยานำ เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของกันและกันใช้พรรณนา

กันได้

พระบาลีว่า ปูชา จ ปูชนียานํ ชื่อว่า เววจนหาร เพราะพรรณนาธรรมทั้งหลาย ด้วยเววจน หรือ ปริยาย ศัพท์ โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๑๑. ปณฺณตฺติหาร

ปกาเรหิ ญาปิยนฺติ เอตาย เอตฺถ วา อตฺถาติ ปณฺณตฺติ. เนื้อความทั้งหลายย่อมถูกให้รู้โดยประการต่างๆ ด้วยถ้อยคำนี้ หรือในถ้อยคำนี้ เพราะเหตุนั้น ถ้อยคำนี้ ชื่อว่า **ปณฺณตฺติ** ได้แก่หารอันมีลักษณะการให้รู้ธรรมทั้งหลายที่มาจากพระสูตรโดยประการต่างๆ ดังพระบาลีว่า

เอกํ ภควา ธมฺมํ ปณฺณตฺตีหิ วิวิธาหิ เทเสติ,
โส อากาโร เนยฺโย ปณฺณตฺตี นาม โส หาโร.

วิธีการให้รู้ การบูชานี้ ชื่อว่า **นิกเขปบัญญัติ** เพราะเป็นบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้เพื่อให้รู้ว่า การบูชาบุคคลผู้ควรบูชาเป็นมงคล, ชื่อว่า **ตัชชาบัญญัติ** เพราะให้รู้ตชฺชา คือ อาการบูชา, ชื่อว่า **อุปาทาบัญญัติ** เพราะเกิดขึ้นโดยอาศัยกิริยาการบูชานั้น, ชื่อว่า **อุปนิธาบัญญัติ** เพราะเกิดขึ้นโดยสงเคราะห์กิริยาอย่างอื่น มี วนฺทนา, มาน, สกฺการ เป็นต้น, ชื่อว่า **สมูหบัญญัติ** เพราะให้รู้หมู่แห่งธรรม คือ ทาน, ศีล, ภาวนา, อามิสบูชา, ธรรมบูชา เป็นต้น, ชื่อว่า **สันตติบัญญัติ** เพราะให้รู้ลำดับแห่ง ธมฺมานุธมฺมปติปตฺติ และลำดับอันมีปฐมชวน เป็นต้น, ชื่อว่า **อัตถบัญญัติ** เพราะให้รู้อรรถว่าองค์ธรรมของการบูชา คือ จิตตุปบาท, ชื่อว่า **สังเกตบัญญัติ** เพราะให้รู้ที่สังเกต สำหรับจดจำว่า อามิสบูชา ธรรมบูชาเป็นต้น

ปูชา ศัพท์ที่กำหนดไว้ในใจ ก่อนเปล่งออกมา ชื่อว่า **มนสาววตฺถปิตธมฺมคมฺภีร-ปณฺณตฺติ**

ปูชา ศัพท์ที่เปล่งออกมาตามที่กำหนดไว้นั้น ชื่อว่า **วจีเภทเทสนาคมฺภีรสทฺท-ปณฺณตฺติ**

ปูชา ศัพท์ที่เป็นอารมณ์ของ สุทธมโนทวารวิถี ซึ่งเกิดขึ้นในสันดานของสุณันต-บุคคล ผู้ได้ยินสัททบัญญัตินั้น ชื่อว่า **นามบัญญัติ**

อีกนัยหนึ่ง ปูชา ศัพท์ ชื่อว่า **ปทปญฺญตฺติ, สฺยาทฺยนฺตปทปญฺญตฺติ** และ **ปจฺมา-สฺยาทฺยนฺตปทปญฺญตฺติ** อรรถของศัพท์นั้น ชื่อว่า **การกปญฺญตฺติ, กตฺตุการกปญฺญตฺติ, วุตฺตกตฺตุการกปญฺญตฺติ**

นอกจากนี้ยังมีบัญญัติ ปูชา(การบูชา) โดยประเภทต่างๆ อีก เช่น อามิสฺสปูชา, ธมฺมปูชา, อนฺนปูชา, ปานปูชา เป็นต้น

พระบาลีว่า "ปูชา จ ปูชนียานำ" ชื่อว่า **ปญฺญตฺติหาร** เพราะให้รู้โดยประการต่างๆ โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๑๒. โอตรณหาร

สุตฺตาคตธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทีสุ โอตาริยนฺติ อนุปเวสิยนฺติ เอเตน เอตฺถ วาติ โอตรโณ. สุตตาคตธรรมทั้งหลาย ย่อมถูกจัดเข้าไปใน ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ด้วยวิธีนี้ หรือ ในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **โอตรณ** ดังมีพระบาลีว่า

โย จ ปฏิจฺจุปฺปาโท อินฺทฺริยขนฺธา จ ธาตุอายตนา,
เอเตหิ โอตรติ โย โอตรโณ นาม โส หาโร.

วิธีจัด การจัดขันธ์ ๕ กล่าวคือ วิญฺญตฺติ และ จิตฺตุปฺปาท อันเป็นองค์ธรรมของบทว่า ปูชา, และขันธ์ ๕ กล่าวคือ คุณวิสิฏฐบุคคลผู้ควรบูชาอันเป็นองค์ธรรมของบทว่า ปูชนียานำ ตามสมควรแก่ขันธ์นั้น ๆ ชื่อว่า ขนฺโธตรณ

การจัดให้เข้าไปในอายตนะเป็นต้น ชื่อว่า อายตโนตรณ ธาโตตรณ อินฺทฺริโยตรณ

ขันธ์ ๕ นั้นมี อวิชชา เป็นมูลเหตุ เมื่อมี อวิชชา แล้ว สังขาร วิญญาณ นามรูป เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น เมื่อทำลาย อวิชชา นั้น ด้วยอรหัตตมรรคแล้ว สังขารเป็นต้น ย่อมดับไป

การจัดธรรมให้เข้าไปในปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ ชื่อว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาโทตรณ

นอกจากนี้ควรจัดเข้าใน อธิโมกข์ สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท พล โพชฌงค์ และมัคคังคะ ด้วย

พระบาลีว่า "ปูชา จ ปูชนียานำ" ชื่อว่า **โอตรณหาร** เพราะจัด สุตตาคตธรรมให้เข้าไปในขันธ์เป็นต้น โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๑๓. โสธนหาร

โสธิยนฺติ สมาธิยนฺติ เอเตน เอตฺถ วาติ โสธโน. ธรรมทั้งหลาย ย่อมถูกชำระด้วยวิธีนี้ หรือในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า โสธน ได้แก่ หารอันมีลักษณะการชำระ ปท ปทตฺถ ปุจฺฉา วิสชฺชนา และ อารมฺภ ที่มีอยู่ในพระสูตร ดังพระบาลีว่า

วิสฺสชฺชิตมฺหิ ปญฺเห คาถายำ ปุจฺฉิตายมารมฺภ
สุทฺธาสุทฺธปริกฺขา หาโร โส โสธโน นาม.

ในบรรดา ๕ อย่างนั้น ปท ปทตฺถ ปุจฺฉา วิสชฺชนา ในประโยคที่ยังไม่จบ (สมบูรณ์) ยังไม่ได้ชื่อว่าอารมฺภสุทฺธิ แต่ชื่อว่า ปทสุทธิ เป็นต้นเท่านั้น

บทใดเป็นบทสำคัญที่สุดในประโยค เพราะทำให้ได้ใจความสมบูรณ์ เมื่อกล่าวถึงบทนั้นแล้ว บทนั้นชื่อว่า ปทสุทฺธิ ด้วย อารมฺภสุทฺธิ ด้วย

ในประโยคว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ การบูชาบุคคลผู้ควรบูชา” นี้ บทว่า ปูชา ชื่อว่า ปทสุทฺธิ ส่วนบทว่า ปูชนียานำ ชื่อว่า ปทสุทฺธิ ด้วย อารมฺภสุทฺธิ ด้วย เพราะเป็นบทสำคัญที่ทำให้ได้ความสมบูรณ์

หมายเหตุ ที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงตามคำแปลในภาษาไทยซึ่งต่างกับภาษาบาลี คือในภาษาบาลี ถือว่า กิริยาบทเป็นบทสำคัญ ฉะนั้น เมื่อถือเอาตามนัยแห่งบาลีแล้ว บทว่า ปูชนียานำ ชื่อว่า ปทสุทฺธิ ส่วนบทว่า ปูชา ชื่อว่า ปทสุทฺธิ ด้วย อารมฺภสุทฺธิ ด้วย เหมือนในปุจฉาวิสัชชนา ว่า **ปูชา จ ปูชนียานนฺติ กิมตฺถมิทมุจฺจเต, ปูชารหานำ ปูชา มงฺคลำ กตฺวา สพฺพทุกฺขนิสฺสรณตฺถมิทมุจฺจเต** บทหน้าๆ ชื่อว่า ปุจฺฉาสุทฺธิ และ วิสชฺชนาสุทฺธิ เท่านั้น ไม่ชื่อว่า อารมฺภสุทฺธิ ส่วนบทว่า อุจฺจเต ชื่อว่า ปุจฺฉาสุทฺธิ วิสชฺชนาสุทฺธิ และ อารมฺภสุทฺธิ ด้วย

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” ชื่อว่า **โสธนหาร** เพราะชำระ ปท ปทตฺถ ปุจฺฉา วิสชฺชนา และ อารมฺภ โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๑๔. อธิฏฺฐานหาร

สามญฺญวิเสสภูตา ธมฺมา วินา วิกปฺเปน อธิฏฺฐิยนฺติ อนุปวตฺติยนฺติ เอเตน เอตฺถ วาติ อธิฏฺฐาโน.

ธรรมทั้งหลาย ทั้งสามัญและพิเศษ ย่อมถูกตั้งไว้แล้วยกขึ้นโดยเว้นจากวิกัปป์ ด้วยวิธีนี้ หรือ ในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **อธิฏฺฐาน** ดังมีพระบาลีว่า

เอกตฺถตาย ธมฺมา เยปิ จ เวมตฺถตาย นิทฺทิฏฺฐา,
เต น วิกปฺปยิตพฺพา เอโส หาโร อธิฏฺฐาโน.

วิธีตั้งและยก ปูชา ศัพท์ ชื่อว่า **เอกตฺต** เพราะทั่วไปแก่อุตุชศัพท์โดยสามัญว่า “สปฺปติ โสตวิญฺญาณารมฺมณภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท. ชื่อว่า **เวมตฺต** เพราะต่างจากอุตุชศัพท์โดยพิเศษ คือ เป็น จิตฺตชศัพท์

แม้ความเป็น จิตฺตชศัพท์นั้นยังชื่อว่า **เอกตฺต,** เพราะทั่วไปแก่ มิลกฺขศัพท์, ความเป็น อริยศัพท์ ชื่อว่า **เวมตฺต**

ศัพท์นั้นเป็นบทโดยสามัญ จึงชื่อว่า **เอกตฺต,** ความเป็น สฺยาทฺยนฺตปท ชื่อว่า **เวมตฺต**

แม้ สฺยาทฺยนฺตปท นั้น ยังชื่อว่า **เอกตฺต,** ความเป็น ปฐมาสฺยาทฺยนฺตปท ชื่อว่า **เวมตฺต**

นอกจากนี้ ควรยกขึ้นโดยอาศัย ปทวิจย ต่อไปอีก

ข้อควรจำ การบอกโดยสามัญ เรียกว่า **เอกตฺต** ถ้าบอกโดยพิเศษ เรียกว่า **เวมตฺต**

การบูชาสามัญ ชื่อว่า **เอกตฺต,** อามิสบูชา ธรรมบูชา ชื่อว่า **เวมตฺต**

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานํ” ชื่อว่า อธิฏฺฐานหาร เพราะการตั้งไว้แล้วยกขึ้น โดยสามัญและพิเศษ โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๑๕. ปริกฺขารหาร

ผลํ ปริกโรติ อภิสงฺขโรตีติ ปริกฺขาโร. (เหตุ ปจฺจโย จ) เหตุปัจจัยใดย่อมปรุงแต่งผล เพราะเหตุนั้น เหตุปัจจัยนั้น ชื่อว่า **ปริกฺขาร,** หรือ **ตํ อาจิกฺขตีติ ปริกฺขาโร.** หารใดย่อมกล่าว เหตุปัจจัยนั้น เพราะเหตุนั้น หารนั้นชื่อว่า ปริกฺขาร ได้แก่ หารอันมีลักษณะการกล่าวพรรณนาเหตุ ๒ อย่าง คือ เหตุอันเป็น สภาค, อชฺฌตฺติก, ชนก,

อสาธารณ และ ปัจจัยอันเป็น วิสภาค, พาหิย, อุปถมฺภก, สาธารณ ดังมีพระบาลีว่า

เย ธมฺมา ยํ ธมฺมํ ชนยนฺติ ปจฺจยา ปรมฺปรโต,
เหตุมวกฑฺฒยิตฺวา เอโส หาโร ปริกฺขาโร.

เหตุ (มูลเหตุ)

วิธีกล่าวพรรณนา ในการจุดประทีป ไฟเป็นสภาคกับเปลวไฟ, ในเวลาจักขุวิญญาณเกิดขึ้น จักขุวัตถุ และ มนสิการเป็น อชฺฌตฺติก, ในการปฏิสนธิ กรรมเป็น ชนก, ในการงอกขึ้นแห่งต้นไม้ พืชเป็น อสาธารณ สภาพเหล่านี้ ชื่อว่า **เหตุ** (มูลเหตุ)

ปัจจัย (เหตุที่ช่วยสนับสนุน)

ส่วนที่เหลืออันมีน้ำมันเป็นต้น, รูปารมณ์ เป็นต้น, อวิชชาเป็นต้น, ปฐวี เป็นต้น เป็น วิสภาค, พาหิย, อุปถมฺภก, สาธารณจึงชื่อว่า **ปัจจัย** (เหตุที่ช่วยสนับสนุน)

ในข้อว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” เหตุของจิตตุปบาท อันเป็นองค์ธรรมของบทว่า ปูชา ได้แก่ สทฺธา, เทยฺยธมฺม, ทกฺขิเณยฺยปุคฺคล, โยนิโสมนสิการ, เมตฺตา, ปญฺญา, วตฺถุ, ทฺวาร, อารมฺมณ, สปฺปุริสูปนิสฺสย, ปารมีสมฺภาร เป็นต้น ดังพระบาลีว่า **“ติณฺณำ ภิกฺขเว สมฺพิภาวา สทฺโธ กุลปุตฺโต พหุ ปุญฺญำ ปสวติ”** เป็นต้น

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น สทฺธา เป็น สภาค, อชฺฌตฺติก, ชนก, และ อสาธารณ จึงชื่อว่า **เหตุ**

เทยฺยธมฺม และ ทกฺขิเณยฺยปุคฺคล เป็น วิสภาค, พาหิย, อุปถมฺภก, และ สาธารณ จึงชื่อว่า **ปัจจัย**

โยนิโสมนสิการ เป็น สภาค, อชฺฌตฺติก, และ ชนก จึงชื่อว่า **เหตุ** และ เป็นสาธารณเพราะประกอบทั่วไปในกุศลทั้งปวง จึงชื่อว่า **ปัจจัย** ด้วย

เมื่อถือเอากิริยาการบูชาว่า ได้แก่วิญญัติรูป ๒ แล้ว มหาภูตรูป ชื่อว่า **เหตุ** เพราะเป็น สภาค, อชฺฌตฺติก, ชนก และชื่อว่า **ปัจจัย** เพราะทั่วไปแก่ผลอื่น อันมี วณฺณ, คนฺธ, รส, โอช เป็นต้น

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” ชื่อว่า **ปริกฺขารหาร** เพราะกล่าวพรรณนาเหตุ ๒ อย่างคือ เหตุ และ ปัจจัยโดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

๑๖. สมาโรปนหาร

ธมฺมา ปทฏฺฐนาทิมุเขน สมาโรปิยนฺติ เอเตน เอตฺถ วาติ สมาโรปโน. ธรรมทั้งหลายย่อมถูกยกขึ้นด้วยหัวข้อ ๔ อย่าง คือ **ปทฏฺฐาน, เววจน, ภาวนา**, และ **ปหาน** ด้วยวิธีนี้ หรือ ในวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **สมาโรปน** ดังมีพระบาลีว่า

เย ธมฺมา ยำมูลา เย เจกตฺถา ปกาสิตา มุนินา,
เต สมโรปยิตพฺพา เอส สมาโรปโน หาโร.

ในบรรดาหัวข้อ ๔ อย่างนั้น การยกขึ้นซึ่งปทัฏฐานองจิตตุปบาท (องค์ธรรมของบทว่าปูชา) สืบๆ ไป อันมีโยนิโสมนสิการ, สทฺธมฺมสฺสวนและสปฺปุริสูปนิสฺสย เป็นต้น ชื่อว่า **ปทฏฺฐานสมาโรปน**

การยกขึ้นซึ่งอรรถสัมพันธ์ด้วยเววจนปริยายศัพท์ ต่างเหมือนที่กล่าวมาแล้วในเววจนหาร ดังคาถาว่า

ปาฐานุสารี สมฺพนฺโธ สมฺพนฺโธ อุปมาย จ
เหตุนา ปิ จ สมฺพนฺโธ อุปมาเหตุนาปิ จ
สมฺพนฺธเภทา วิญฺเญยฺยา จตฺตาโรปิ วิภาวินา.

นี้ชื่อว่า **เววจนมาโรปน**

การยกขึ้นซึ่งโวทานปักขธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะการบูชา ชื่อว่า **ภาวนาสมาโรปน**

การยกขึ้นซึ่งสังกิเลสปักขธรรมทั้งหลาย ที่ควรละด้วยการบูชา ชื่อว่า **ปหานสมาโรปน**

อีกนัยหนึ่ง การยกขึ้นอย่างนี้ว่า โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย อันมี สัทธินทรีย์, สัทธาพละ สัมมัปปธาน, วิริยิทธิบาท, วิริยินทรีย์, วิริยพละ, วิริยสัมโพชฌงค์, สัมมาวายามมัคคังคะ เป็นต้น และ โวทานปักขธรรมทั้งหลาย ที่นอกจากนั้น ย่อมเจริญขึ้นในสันดานของกุลบุตรผู้กระทำการบูชาบุคคลที่ควรบูชา ชื่อว่า **ภาวนาสมาโรปน**

เมื่อโวทานปักขธรรมเจริญขึ้น ย่อมทำลาย อสทฺธิย, โกสชฺช, ปมาท, โมห และสังกิเลสปักขธรรมทั้งหลาย อันเป็นปฏิปักษ์ให้หมดสิ้นไป ชื่อว่า **ปหานสมาโรปน**

พระบาลีว่า "ปูชา จ ปูชนียานำ" ชื่อว่า **สมาโรปนหาร** เพราะยกขึ้นซึ่งสุตตาคตธรรมด้วยหัวข้อ ๔ อย่างคือ ปทฏฺฐาน, เววจน, ภาวนา และ ปหาน โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น

จบ หาร

* * * * *

นยกัณฑ์

นย ๕

หลังจากที่ได้แสดงหาร ๑๖ แล้ว จะแสดง นย ๕ ต่อไปดังมีพระบาลีว่า

โสฬส หารา ปฐมำ
ทิสโลจเนน ทิสา วิโลเกตฺวา
สำขิปิย องฺกุเสน หิ
นเยหิ ตีหิ นิทฺทิเส สุตฺตำ.

เพราะเหตุไร จึงชื่อว่า **"นย"** ? ที่ชื่อว่า นย เพราะให้รู้อกุศลธรรมอันเศร้าหมองและกุศลธรรมอันหมดจด โดยการจำแนกออกเป็นส่วนๆ ดังวจนัตถะว่า **"นยติ สกิเลส-โวทานานิ วิภาคโต ญาเปตีติ นโย"** หรือ เพราะเป็นเครื่องรู้ หรือเป็นที่รู้สังกิเลสและโวทานธรรมเหล่านั้น ดังวนัตถะว่า **"นียนฺติ วา ตานิ เอเตน เอตฺถ วาติ นโย"** เพราะถูกธัมมิก-บุคคลนำไปจำแนกอรรถของสูตร ดังวจนัตถะว่า **"นียติ อุปนียติ ธมฺมกถิเกหีติ วา นโย"** หรือเพราะ (มีลักษณะการให้รู้อรรถของสูตร) เหมือน นย ทั้งหลายมีเอกตฺตนย เป็นต้น ดังวจนัตถะว่า **นโย วิยาติ วา นโย.**

นย นั้น เมื่อว่าโดยลักษณะสามัญ มีอย่างเดียว แต่เมื่อจำแนกโดยลักษณะพิเศษแล้วมี ๕ ประการ คือ **นนฺทิยาวตฺตนย, ติปุกฺขลนย, สีหวิกฺกีฬิตนย, ทิสาโลจนนย** และ **องฺกุสนย** ดังมีพระบาลีว่า

ปฐโม นนฺทิยาวตฺโต ทุติโย จ ติปุกฺขโล,
สีหวิกฺกีฬิโต นาม ตติโย นยลญฺชโก.

ทิสาโลจนมาหำสุ จตุตฺถำ นยมุตฺตมำ,
ปญฺจโม องฺกุโส นาม สพฺเพ ปญฺจ นยา คตา.

๑. นนฺทิยาวตฺตนย

ที่ชื่อว่า นนฺทิยาวตฺตนย เพราะมีการเวียนซึ่ง สังกิเลสปักขะ และ โวทานปักขธรรม ทั้งหลาย ด้วยอำนาจตัณหา อวิชชา และ สมถ วิปัสสนา ดุจดอกนันทิยะ (ดอกพุด) อันมีกลีบเวียนกันไปฉะนั้น หรือ เพราะมีการเวียนแห่งตัณหาที่ชื่อ นนฺที หรือ ปีติปราโมทย์ ที่ชื่อ นนฺที ดังมีวจนัตถะว่า **“นนฺทิยา วตฺตสฺส วิย อาวตฺโต ยสฺสาติ นนฺทิยาวตฺโต, นนฺทิยา วา ตณฺหาย ปโมทสฺส วา เอตฺถาติ นนฺทิยาวตฺโต.”**

นนฺทิยาวตฺตนยนี้มีลักษณะการนำอรรถของสูตรอันเป็น สังกิเลสปกฺข คือ ตัณหา, อวิชชา, และ อรรถของสูตรอันเป็น โวทานปกฺข คือ สมถะ, วิปัสสนา ไปสงเคราะห์ลงในสัจจธรรมทั้ง ๔ ดังพระบาลีว่า

ตณฺหญฺจ อวิชฺชญฺจ สมเถน วิปสฺสนาย โย เนติ,
สจฺเจหิ โยชยิตฺวา อยำ นโย นนฺทิยาวตฺโต.

วิธีนำไป ในข้อว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” นี้ การบูชา (อามิสบูชา และ ธรรมบูชา) เป็นสังขาร, เมื่อหมายเอาสังขารก็ควรถือเอา อวิชชา อันเป็นตัวเหตุด้วย เมื่อหมายเอา อวิชชา ก็ควรถือเอาตัณหาอันเป็นสัมปยุตตธรรมกับอวิชชานั้นด้วย, เมื่อหมายเอามูลบท คือ อวิชชา และ ตัณหา ก็ควรถือเอาอกุศลอันเป็นตัปปักขิกะ (ฝ่ายเดียวกับ อวิชชา, ตัณหานั้น) ด้วย

สมาธิ อันมีอยู่ในองค์ธรรมของบทว่า ปูชา ชื่อว่า **สมถะ,** ปัญญา ชื่อว่า **วิปัสสนา** เมื่อหมายเอามูลบท คือ สมถะ และ วิปัสสนา ก็ควรถือเอากุศลอันเป็นตัปปักขิกะ (ฝ่ายเดียวกับสมถะ, วิปัสสนานั้น) ด้วย

สงเคราะห์ธรรมลงในสัจจะ ๔

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ตัณหา, อวิชชา, อกุศลอันเป็นกิเลส และ กุศลจิตตุปบาท อันเป็น สาสว ชื่อว่า สมุทยสัจจะ

เตภูมิกธรรมทั้งหลายที่เหลือ ชื่อว่า ทุกขสัจจะ

สมถะ และ วิปัสสนา ชื่อว่า มรรคสัจจะ

พระนิพพานที่พึงถึงได้ด้วยมรรคสัจจะนั้น ชื่อว่า นิโรธสัจจะ

จำแนกโดยธรรมทิสา

ในสังกิเลสปักข์ **ตัณหา** ชื่อว่า **ปฐมทิสา, อวิชชา** ชื่อว่า **ทุติยทิสา**
ในโวทานปักข์ **สมถะ** ชื่อว่า **ปฐมทิสา, วิปัสสนา** ชื่อว่า **ทุติยทิสา**

มูลบท ๔ และบุคคล ๒

ใน **นนฺทิยาวฏฺฏนย** นี้ แสดงมูลบท ๔ คือ **ตัณหา, อวิชชา, สมถะ, วิปัสสนา** และบุคคล ๒ คือ **ตัณหาจริต, ทิฏฐิจริต** ว่ามีความเกี่ยวข้องกันอย่างนี้ คือ –

ตัณหาจริตบุคคล อาศัยสมถอันเป็นปฐมทิสาด้วยทุกขปฏิปทา ละตัณหาอันเป็นปฐมทิสาด้วยอนาคามิมรรคแล้วจึงบรรลุ **ราควิราคเจโตวิมุติ**

ทิฏฐิจริตบุคคล อาศัยวิปัสสนาอันเป็นทุติยทิสาด้วยสุขปฏิปทา ละอวิชชาอันเป็นทุติยทิสาด้วยอรหัตตมรรคแล้วจึงบรรลุ **อวิชชาวิราค ปัญญาวิมุติ**

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” นี้ย่อมแสดง สังกิเลสปักข์ และ โวทานปักขธรรมทั้งหลาย โดยสงเคราะห์ลงในสัจจธรรมทั้ง ๔ ตาม **นนฺทิยาวฏฺฏนย** ด้วยประการฉะนี้

๒. ติปุกฺขลนย

นัยอันงดงามด้วยส่วน ๓ มีโลภเหตุ เป็นต้นในสังกิเลสปักข์ และ ส่วน ๓ มี อโลภเหตุ เป็นต้น ใน โวทานปักข์ ชื่อว่า **ติปุกฺขลนย** ดังมีวจนัตถะว่า **“ตีหิ อวยเวหิ ปุกฺขโล โสภโน ติปุกฺขโล.”**

ติปุกฺขลนยนี้มีลักษณะการนำอรรถของสูตรอันเป็นสังกิเลสปักข์ คือ อกุศลมูล ๓ และ อรรถของสูตรอันเป็น โวทานปักข์ คือ กุศลมูล ๓ ไปประกอบกับสัจธรรมทั้ง ๔ ดังพระบาลีว่า

โย อกุสเล สมูเลหิ
เนติ กุสเล จ กุสลมูเลหิ

ภูตๆ ตถๆ อวิตถๆ
ติปุกฺขลๆ ตๆ นยๆ อาหุ.

ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่แสดงมาแล้วโดยการจำแนกเป็นสัจจะใน**นนฺทิยาวฏฺตนย** อกุศลมูล ๓ คือ โลภ โทส โมห ใน สๆกิเลสปกฺข ชื่อว่า ปรมทิสา ทุติยทิสา ตติยทิสา (ตามลำดับ)

องค์ธรรมใน**ติปุกฺขลนย**นี้ ได้แก่ มูลปท ๖ คือ อกุศลมูล ๓ กุศลมูล ๓ และบุคคล ๓ คือ **อุคฺฆฏิตญฺญ วิปญฺจิตญฺญ เนยฺย** ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น **ทิฏฺฐิจริต อุทฺฆฏปุคฺคล** ชื่อว่า **อุคฺฆฏิตญฺญ, ทิฏฺฐิจริตมนฺทปุคฺคล** และ **ตณฺหาจริต อุทฺฆฏปุคฺคล** ชื่อว่า **วิปญฺจิตญฺญ, ตณฺหาจริตมนฺทปุคฺคล** ชื่อว่า **เนยฺย**

บุคคลเหล่านั้น อาศัย อโลภ อันเป็น ปรมทิสา ในโวทานปกฺข ละโลภ และ ตัปปักขิก-อกุศลธรรมทั้งหลาย อันเป็นปรมทิสา ใน สๆกิเลสปกฺข แล้วพ้นจากวัฏฏะด้วย อัปปณิหิต-วิโมกข์ อันเป็นที่สุดของ ปรมทิสา, อาศัย อโทส อโมห และ โทส โมห ตัปปักขิกอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วพ้นจากวัฏฏะด้วยอนิมิตตวิโมกข์ และ สุญญตวิโมกข์ อันเป็นที่สุดแห่ง ทุติยทิสา และ ตติยทิสา (ตามลำดับ)

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานๆ” นี้ เมื่อกล่าวโดย **ติปุกฺขลนย**แล้วมีอรรถาธิบายดังพรรณนามาฉะนี้

๓. สีหวิกฺกีฬิตนย

นัยอันมีลีลาการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ผู้เช่นกับราชสีห์ ชื่อว่า **สีหวิกฺกีฬิตนย** ดังมีวจนัตถะว่า **“สีหสฺส วิกฺกีฬิตๆ เอตฺถาติ สีหวิกฺกีฬิโต.”**

สีหวิกฺกีฬิตนยนี้ มีลักษณะการนำอรรถของสูตรอันเป็น สๆกิเลสปกฺข คือ วิปัลลาส ๔ และ อรรถของสูตรอันเป็น โวทานปกฺข คือ อินทรีย์ ๔ ได้แก่ สติ, สมาธิ, วิริยะ, ปัญญา ไปประกอบกับสัจธรรมทั้ง ๔ ดังพระบาลีว่า

โย เนติ วิปลฺลาเสหิ สๆกิเลเสนฺทฺริเยหิ สทฺธมฺเม,
เอตๆ นยๆ นยวิทู สีหพฺพิกฺกีฬิตๆ อาหุ.

ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นองค์ธรรมของบทว่า ปูชา ใน **ปูชา จ ปูชนียานำ** นั้น อสุเภ สุภวิปลฺลาส และ ทุกฺเข สุขวิปลฺลาส เกิดขึ้นเพราะตัณหา ส่วน อนิจฺเจ นิจฺจ-วิปลฺลาส และ อนตฺตนิ อตฺตวิปลฺลาส เกิดขึ้นเพราะ อวิชฺชา

อีกอย่างหนึ่ง องค์ธรรมใน วฏฺฏนิสฺสิตปูชา ได้แก่ วิปลฺลาส ๔ พร้อมด้วยตัปปักขิก-ธรรมทั้งหลาย องค์ธรรมในวิวฏฺฏนิสฺสิตปูชา ได้แก่ สติ, สมาธิ, วิริยะ, ปัญญา, สติปัฏฐาน ๔ พร้อมด้วยตัปปักขิกธรรมทั้งหลาย

ในบรรดาธรรมทั้งหลายเหล่านั้น อสุเภ สุภวิปลฺลาส ทุกฺเข สุขวิปลฺลาส อนิจฺเจ นิจฺจวิปลฺลาส และ อนตฺตนิ อตฺตวิปลฺลาส ใน สำกิเลสปกฺข ชื่อว่า ปจมทิสา, ทุติยทิสา, ตติยทิสา ตามลำดับ

สตินทรีย์ กับ อสุเภ อสุภสมฺมาทสฺสน กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐาน, สมาธินทรีย์ กับ ทุกฺเข ทุกฺขสมฺมาทสฺสน เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐาน, วิริยินทรีย์ กับ อนิจฺเจ อนิจฺจสมฺมา-ทสฺสน จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐาน ปัญญินทรีย์ กับ อนตฺตนิ อนตฺตสมฺมาทสฺสน ธมฺมา-นุปสฺสนาสติปฏฺฐาน ใน โวทานปกฺข ก็ชื่อว่า ปจมทิสา, ทุติยทิสา, ตติยทิสา, จตุตฺถทิสา (ตามลำดับ) เช่นกัน

ในบรรดาทิสาธรรมเหล่านั้น วิปลฺลาส ๔ เป็น วฏฺฏมูล จึงชื่อว่า สมุทยสจฺจ, เตภูมิกธรรม ที่เหลือ ชื่อว่า ทุกฺขสจฺจ, อินทรีย์ ๔ สัมมาทัสสนะ ๔ สติปัฏฐาน ๔ ชื่อว่า มคฺคสจฺจ, นิพพาน ที่บรรลุด้วยมคฺคสจฺจ นั้น ชื่อว่า นิโรธสจฺจ

องค์ธรรมใน สีหวิกฺกีฬิตนย นี้ ได้แก่ มูลปท ๘ คือ วิปลฺลาส ๔ สติปัฏฐาน ๔ และ บุคคล ๔ คือ ราคจริต, โทสจริต, ทิฏฺฐิจริตมนฺท, ทิฏฺฐิจริตอุทตฺต

บุคคลเหล่านั้นอาศัยโวทานปักขทิสาธรรม ๔ ละสังกิเลสปักขทิสาธรรม ๔ แล้วพ้นจากวัฏฏะด้วยมรรคผล ๔ อันเป็นที่สุดแห่งทิสา ๔

พระบาลีว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” นี้ เมื่อกล่าวโดย สีหวิกฺกีฬิตนย แล้วมีอรรถาธิบายดังพรรณนามาฉะนี้

๔-๕. ทิสาโลจน, องฺกุสนย

นัยอันเป็นเครื่องดูทิสาธรรม ๑๘ ประการ อันเป็นกุศลและอกุศลตามที่แสดงมาแล้วใน อตฺถนย ๓ ข้างต้น ชื่อว่า **ทิสาโลจนนย** เพราะวิเคราะห์ว่า **"ทิสา อาโลจติ เอเตนาติ ทิสาโลจโน"**

ดังมีพระบาลีว่า

เวยฺยากรเณสุ หิ เย
กุสลากุสลา ตหึ ตหึ วุตฺตา
มนสา โวโลกยเต
ตํ ขุ ทิสาโลจนํ อาหุ.

นัยอันเป็นเครื่องนำทิสาธรรมทั้งหลายซึ่งดูมาแล้วด้วย **ทิสาโลจนนย** ไปใช้ใน **อตฺถนย** ๓ ข้างต้น ดุจการนำวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องการไปสู่สถานที่ที่ต้องการด้วยตะขอ ชื่อว่า **องฺกุสนย** เพราะวิเคราะห์ว่า **"องฺกุโส วิยาติ องฺกุโส"** ดังมีพระบาลีว่า

โอโลเกตฺวา ทิสาโลจเนน อุกฺขิปิย ยํ สมาเนติ,
สพฺเพ กุสลากุสเล อยํ นโย องฺกุโส นาม.

นัยทั้งสองนี้ไม่มีการพรรณนาอรรถต่างหาก เพียงแต่เป็นเครื่องพิจารณาดูทิสาธรรมเหล่านั้นด้วยจิตแล้วนำไปด้วยจิตในที่ประกอบ อตฺถนย ๓ ข้างต้นเท่านั้น จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **โวหารนย** และ **กมฺมนย** เพราะเป็นเพียงโวหาร คือ การดู, การนำไป และ เป็นเพียงกิริยาอาการ คือ การดู การนำไป เท่านั้น

จบ นย ๕

* * * * *

สาสนัปปัฏฐานกัณฑ์

สังวัณณนาพิเศษ ที่แสดงความเป็นไปของเทศนา โดยประการต่างๆ มี สังกิเลสภาคิย เป็นต้น ตามสมควรแก่อัธยาศัยของเวไนยสัตว์ ชื่อว่า **สาสนัปปัฏฐาน** ดังมีวจนัตถะว่า **“เทสนาสงฺขาตสาสนปฺปฏฺฐานํ, อิธ ปนสฺส ตถาภาวทีปนํ สาสนปฺปฏฺฐานํ”**

สาสนัปปัฏฐานนี้ มีลักษณะการหาและกำหนดทิสาธรรมทั้งหลาย (คือ มูลปท ๑๘ ประการ ที่กล่าวมาแล้วในนย ๕) ในพระไตรปิฎก

ชื่อสูตรที่มาในพระบาลี

พระสูตรอันได้ชื่อว่าสาสนัปปัฏฐาน ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอฏฺจารสมูลปท (มูลปท ๑๘) ที่มาในพระบาลีมี ๑๖ สูตร คือ

๑. สังกิเลสภาคิยสุตฺต
๒. วาสนาภาคิยสุตฺต
๓. นิพฺเพธภาคิยสุตฺต
๔. อเสกฺขภาคิยสุตฺต
๕. สังกิเลสวาสนาภาคิยสุตฺต
๖. สังกิเลส-นิพฺเพธภาคิยสุตฺต
๗. สังกิเลส-อเสกฺขภาคิยสุตฺต
๘. สังกิเลสนิพฺเพธ อเสกฺขภาคิยสุตฺต
๙. สังกิเลส วาสนา นิพฺเพธภาคิยสุตฺต
๑๐. วาสนา นิพฺเพธภาคิยสุตฺต
๑๑. ตณฺหา สังกิเลสภาคิยสุตฺต
๑๒. ทิฏฺจิ สังกิเลสภาคิยสุตฺต
๑๓. ทุจฺจริต สังกิเลสภาคิยสุตฺต
๑๔. ตณฺหา โวทานภาคิยสุตฺต
๑๕. ทิฏฺจิ โวทานภาคิยสุตฺต
๑๖. ทุจฺจริต โวทานภาคิยสุตฺต

ชื่อสูตรที่มาในอฏฺจกถา และ ฏีกา

ชื่อสูตรที่มาในอรรถกถา และ ฎีกา มี ๑๖ สูตร คือ...

- เอกก มี ๔ คือ สํ, วา, นิ, อ
- ทุก มี ๖ คือ สังวา, สังนิ, สังอ, วานิ, วาอ, นิอ
- ติก มี ๔ คือ สังวานิ, สังวาอ, สังนิอ, วานิอ
- จตุกฺก มี ๒ คือ สพฺพภาคิยสุตฺต, อสพฺพภาคิยสูตร

ชื่อสูตรที่มาในบาลี อีกอย่างหนึ่ง

ชื่อสูตรที่มาในพระบาลีอีกอย่างหนึ่งมี ๒๘ สูตร คือ

๑. โลกิยสุตฺต, โลกุตฺตรสุตฺต, โลกิยโลกุตฺตรสุตฺต ๓

๒. สตฺตาธิฏฺฐานสุตฺต, ธมฺมาธิฏฺฐานสุตฺต, สตฺตธมฺมาธิฏฺฐานสุตฺต ๓

๓. ญาณสุตฺต, เญยฺยสุตฺต, ญาณเญยฺยสุตฺต ๓

๔. ทสฺสนสุตฺต, ภาวนาสุตฺต, ทสฺสนภาวนาสุตฺต ๓

๕. สกวจนสุตฺต, ปรวจนสุตฺต, สกปรวจนสุตฺต ๓

๖. วิสชฺชนียสุตฺต, อวิสชฺชนียสุตฺต, วิสชฺชนียาวิสชฺชนียสุตฺต ๓

๗. กมฺมสุตฺต, วิปากสุตฺต, กมฺมวิปากสุตฺต ๓

๘. กุสลสุตฺต, อกุสลสุตฺต, กุสลากุสลสุตฺต ๓

๙. อนุญฺญาตสุตฺต, ปฏิกฺขิตฺตสุตฺต, อนุญฺญาตปฏิกฺขิตฺตสุตฺต ๓

๑๐. ถวสุตฺต ๑

ในบรรดาสูตรเหล่านั้น สูตรที่จำแนกอกุศล เป็นต้นว่า

โกธมกฺขครุ ภิกฺขุ ลาภสกฺการการณา,
สุเขตฺเต ปูติพีชํ จ สทฺธมฺมสฺมึ น รูหติ.

ชื่อว่า **สกิเลสภาคิยสุตฺต** เพราะมีวจนัตถะว่า **“สกิลิสฺสนฺติ เอเตนาติ สกิเลโส, สกิเลสภาเค สกิเลสโกฏฺฐาเส ปวตฺตํ สกิเลสภาคิยํ.”**

สูตรที่จำแนกเสกขสีลักขันธ์ เป็นต้น อันมีคำว่า...

สตฺติยา วิย โอมฏฺโฐ ทยฺหมาโน ว มตฺถเก,
กามราคปฺปหานาย สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช.

เป็นอาทิ ชื่อว่า **นิพฺเพธสุตฺต** เพราะมีวจนัตถะว่า **“นิพฺพิชฺฌนํ โลภกฺขนฺธาทิปทาลนํ นิพฺเพโธ, นิพฺเพธภาเค ปวตฺติ ภชาเปตีติ วา นิพฺเพธภาคิยํ”**

สูตรที่จำแนกอเสกขสีลักขันธ์ เป็นต้น อันมีคำว่า...

ยทา หเว ปาตุ ภวนฺติ ธมฺมา
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส,
วิธูปยํ ติฏฺฐติ มารเสนา
สุริโย ว โอภาสยมนฺตลิกฺขํ.

เป็นอาทิ ชื่อว่า **อเสกฺขภาคิยสุตฺต**

สำหรับสูตรว่า **“ปูชา จ ปูชนียานำ”** นี้ ชื่อว่า วาสนาภาคิย ด้วยสามารถแห่งปุพฺพภาคปูชา, ชื่อว่า นิพฺเพธภาคิย ด้วยสามารถแห่งเสกขธรรม, ชื่อว่า อเสกฺขภาคิย ด้วยสามารถแห่งอรหัตผล เมื่อรวมทั้งหมดแล้ว ชื่อว่า วาสนานิพฺเพธภาคิย, วาสนาอเสกฺขภาคิย, นิพฺเพธภาคิย นิพฺเพธอเสกฺขภาคิย, วาสนานิพฺเพธอเสกฺขภาคิย

และยังชื่อว่า ตณฺหาโวทานภาคิย , ทิฏฺฐิโวทานภาคิย, ทุจฺจริตโวทานภาคิย ด้วยเพราะชำระตัณหาสังกิเลส ทิฏฐิสังกิเลส, ทุจริตสังกิเลส อันเป็นอกุศลธรรมให้หมดสิ้นไป

เพราะฉะนั้น สูตรว่า “ปูชา จ ปูชนียานำ” นี้ จึงตั้งชื่อได้ ๑๐ สูตร ใน **โสฬส สาสนปฺปฏฺฐาน** ส่วนใน **อฏฺฐวีสติ สาสนปฺปฏฺฐาน** ตั้งชื่อได้ ๒๐ สูตร เว้น ๘ สูตร คือ ปรวจน, สกปรวจน, อวิสชฺชนีย, วิสชฺชนียาวิสชฺชนีย อกุสล, กุสลากุสล, ปติกฺขิตฺต, อนุญฺญาตปติกฺขิตฺต

สำหรับที่ตั้งชื่อว่า **ถวสูตร** ได้นั้น เพราะรู้การสรรเสริญได้ด้วยปูชารหภาวคุณของปูชนียบุคคล และ อตฺตปสาทคุณเป็นต้นของผู้บูชาดังพระบาลีว่า **“พุทฺธาทีนำ ปน คุณาภิตฺถวเสน ปวตฺตำ สุตฺตำ ถโว นาม.”**

สังวัณณนาพิเศษที่แสดงความเป็นไปของเทสนา โดยประการต่างๆ อันมี **สำกิเลสภาคิย** เป็นต้น ตามสมควรแก่อัธยาศัยของเวไนยสัตว์ ชื่อว่า **สาสนัปปัฏฐาน** ดังพรรณนามาฉะนี้แล ฯ

จบ สาสนัปปัฏฐาน

* * * * *

อุปจาร

อุปจาร คือ คำพูดที่กล่าวใกล้ ๆ หรือคำพูดที่ถูกกล่าวในเนื้อความอื่น หรือการยกขึ้นในเนื้อความอื่นจากเนื้อความเดิม คำว่า “อุปจาร” มีวิคคหว่า –

อุป สมีเป จรติ ปวตฺตติ วทตีติ อุปจาโร, โวหาโร.

คำพูดใด ย่อมกล่าวในที่ใกล้ เพราะเหตุนั้น คำพูดนั้น ชื่อว่า **อุปจาร.** หมายความว่า “อุปจาร” เป็นคำพูดที่กล่าวใกล้ๆ เฉียด ๆ ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรงแต่ยังอำพรางเงื่อนงำไว้, อีกวิคฺคหหนึ่งว่า –

อญฺญสฺมึ ปุริสาทิอตฺเถ อุปจรียเต โวหรียเตติ อุปจาโร, โวหาโร.

คำพูดใด ถูกกล่าวอยู่ในเนื้อความมีบุรุษเป็นต้นอื่น (จากเนื้อความที่กล่าวถึง) เพราะเหตุนั้น คำพูดนั้น ชื่อว่า **อุปจาร**

หมายความว่า **อุปจาร** เป็นคำพูดที่ถูกกล่าวในเนื้อความอื่นจากเนื้อความที่เห็นอยู่ ไม่ใช่เนื้อความโดยตรง

ในอภิธานปฺปทีปิกาคาถาที่ ๑๐๐๑ แสดงอรรถของ อุปจาร ศัพท์ในพระไตรปิฎกว่า

อุปจาโร อุปฏฺฐาเน อาสนฺเน อญฺญโรปเน.

อุปจารศัพท์เป็นไปในอรรถว่า ในการรับใช้. ในที่ใกล้, และในการยกขึ้นในเนื้อความอื่นจากเนื้อความเดิม. ส่วนอุปจารที่จะกล่าวในที่นี้มีอรรถเป็น “อญฺญาโรปน” (ในการยกขึ้นในเนื้อความอื่นจากเนื้อความเดิม) ในบรรดาอรรถ ๓ อย่างเหล่านั้น.

อุปจารทั้งหมดเป็น “รุฬฺหี” คือคำพูดที่สักว่ายกขึ้นพูดเท่านั้นไม่มีความหมายโดยตรง บางทีก็เรียกว่า “วงฺกวุตฺติ” คือคำพูดที่กล่าวโดยอ้อม บางทีก็เรียกว่า “อมุขฺย” คือคำพูดที่ไม่ตรง ซึ่งมักใช้คู่กับคำว่า “มุขฺย” คือ คำพูดตรง ดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์สทฺทตฺถเภทจินฺตา คาถาที่ ๘๗ ว่า

มุขฺยามุขฺยวเสเนว สพฺโพ สทฺโท ปภิชฺชเต,
คงฺคายํ นฺหายเต คงฺคา- ยํ สสฺสนฺติ ยถากฺกมํ.

ศัพท์ทั้งหมด ย่อมถูกจำแนกโดยประเภทของ มุขฺย และ อมุขฺย ด้วยวิธีที่กล่าวแล้วนั้น (หมายถึงคาถาที่ ๘๖) มีอุทาหรณ์ตามลำดับว่า อาบน้ำอยู่ในแม่น้ำคงคา, ข้าวกล้าตั้งอยู่ที่แม่น้ำคงคา

คำพูดว่า อาบน้ำในแม่น้ำคงคานี้ เป็นคำพูดที่ตรง เพราะสามารถที่จะอาบน้ำในแม่น้ำคงคาได้ คงฺคายํ เป็นศัพท์ที่กล่าวเนื้อความตรงไปตรงมามีเนื้อความของตนเองเป็นประธานอยู่แล้ว ส่วนในอุทาหรณ์ว่า คงฺคายํ สสฺสํ (ติฏฺฐเต) ข้าวกล้าตั้งอยู่ที่แม่น้ำคงคา นี้เป็นคำพูดโดยอ้อม เพราะข้าวกล้าไม่สามารถจะตั้งอยู (ปลูก) ที่แม่น้ำคงคาได้ แต่หมายถึงตั้งอยู่ที่ฝั่งใกล้แม่น้ำคงคา เหตุที่กล่าวเช่นนี้เพราะฝั่งใกล้กับแม่น้ำคงคาที่สุด นี้เป็นคำพูดโดยอ้อมที่บ่งถึงสิ่งอยู่ใกล้ๆ (ในที่นี้หมายถึงฝั่ง) และในคัมภีร์ “สทฺทสารตฺถชาลินี” ก็แสดงถึงสภาพของ มุขฺย และ อมุขฺย (อุปจาร) ไว้ในคาถาที่ ๘ ว่า

มุขฺยามุขฺยวเสเนว สทฺโท ทฺวิธา ปกาสิโต,
เตสุ มุขฺโย ตุ สภาโว อิตโร วญฺจโก มโต.

ศัพท์ถูกแสดง ๒ อย่าง โดยประเภทของ มุขฺย และ อมุขฺย เท่านั้น บรรดา มุขฺย และ อมุขฺย ๒ อย่างนั้น ศัพท์ที่เป็น มุขฺย พึงทราบว่าเป็นศัพท์ที่มีเนื้อความ ส่วนศัพท์ที่เป็น อมุขฺย อื่นพึงทราบว่า เป็นศัพท์ที่หลอกลวง หมายความว่า ศัพท์ที่เป็น “มุขฺย” นั้นมีเนื้อความของตนเป็นประธานอยู่สามารถทำให้เข้าใจเนื้อความด้วยศัพท์ที่แสดงอยู่ได้โดยตรงแต่ศัพท์ที่เป็น “อมุขฺย” นั้น เป็นศัพท์ที่อำพรางเนื้อความไว้ไม่ทำให้เข้าใจเนื้อความได้โดยตรง.

อุปจาร ๑๒

อุปจาร คือคำพูดที่กล่าวโดยอ้อมนั้นแบ่งโดยประเภทมี ๑๒ ประการ คือ-

๑. การณูปจาร
๒. ผลูปจาร
๓. สทิสูปจาร
๔. ฐานูปจาร
๕. ฐานฺยูปจาร
๖. คุณูปจาร
๗. เอกเทสูปจาร
๘. เอกเทสฺยูปจาร
๙. สมีปูปจาร
๑๐. สมีปฺยูปจาร
๑๑. ตทฺธมฺมูปจาร
๑๒. อเภทูปจาร

๑. การณูปจาร

การณูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวถึงผลอันใกล้เหตุ หมายความว่า กล่าวเหตุแต่หมายถึงผล

วิคฺคห ว่า - **การณสฺส อุปจาโร โวหาโร การณูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า – **จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ.** เห็นรูปด้วยตา

บทว่า "จกฺขุนา" นี้ เป็น การณูปจาร เพราะไม่สามารถจะเห็นรูปด้วยดวงตาได้ ดวงตาเป็นเพียงสสัมภารจักษุ แต่ที่เห็นรูปได้นั้นก็ด้วย จกฺขุวิญฺญาณ หมายความว่า ดวงตา (จกฺขุปสาท) นี้ ไม่มีวิญญาณ (ความรู้) ที่จะเห็นรูปได้แต่สิ่งที่ทำให้เห็นรูปได้คือ จกฺขุวิญฺญาณ ถ้ามีแต่ จกฺขุปสาท ไม่มีจกฺขุวิญฺญาณ ก็ไม่สามารถเห็นรูปต่างๆ ได้ เพราะดวงตาไม่มีจิต ธรรมดาผลย่อมเกิดมาจากเหตุ อาศัยเหตุ ถ้าเหตุไม่มี ผลก็จะเกิดขึ้นมาไม่ได้ นี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จกฺขุวิญฺญาณ อาศัย จกฺขุปสาท (ดวงตา) ถ้าไม่มี จกฺขุปสาท จกฺขุวิญฺญาณ ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ จกฺขุปสาทเป็นเหตุ จกฺขุวิญฺญาณเป็นผล ฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า "เห็นรูปด้วยตา" ก็ควรทราบว่า หมายถึง "เห็นรูปด้วย จกฺขุวิญฺญาณ" ฉะนั้น ในที่นี้กล่าวเหตุ (จกฺขุปสาท) แต่หมายถึงผล (จกฺขุวิญฺญาณ) ฉะนั้น บทว่า "จกฺขุนา" นี้ จึงเป็น การณูปจาร

ในคัมภีร์ "วิสุทฺธิมคฺค" ก็แสดงอธิบายถึง บทว่า "จกฺขุนา" ที่เป็นการณูปจารว่า

จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ การณวเสน จกฺขูติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสนสมตฺเถน จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวา. โปราณา ปนาหุ. "จกฺขุ รูปํ น ทิสฺสติ, อจิตฺตกตฺตา. จิตฺตํ น ปสฺสติ, อจกฺขุกตฺตา. ทฺวารารมฺมณสงฺฆฏฺเฏ ปน จกฺขุปสาทวตฺถุเกน จิตฺเตน ปสฺสติ. อีทิสี ปเนสา "ธนุนา วิชฺฌตี"ติ อาทีสุ วิย สสมฺภารกถา นาม โหติ. ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวา"ติ อยเมเวตฺถ อตฺโถ.

คำว่า เห็นรูปด้วยตา คือเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ ที่สามารถดูรูปได้ ซึ่งได้คำเรียกว่า "ตา" ดังนี้ ด้วยอำนาจแห่งเหตุ ก็โบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "ตาไม่เห็นรูปเพราะไม่มีจิต จิตก็ไม่เห็นรูปเพราะไม่มีตา แต่เมื่อทวารและอารมณ์ประจวบกันเข้า จึงเห็นได้ด้วยจิตที่มีจักขุปสาทเป็นที่ตั้ง ก็คำเช่นนี้ ชื่อว่าเป็นคำพูดที่พูดรวมทั้งดุ้น ดุจในคำว่า "ยิงด้วยธนู" เป็นต้น ในเรื่องนี้ มีความหมายอย่างนี้ว่า "เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ"

บทว่า "ธนุนา" ในอุทาหรณ์ว่า ธนุนา วิชฺฌติ. (ยิงด้วยธนู) เป็นการณูปจาร เพราะไม่สามารถที่จะยิงด้วยธนูได้แต่ยิงด้วยลูกธนู หมายความว่า ธนูนี้ไม่สามารถจะยิงออกไปได้ แต่สิ่งที่ยิงออกไปคือลูกธนู(สร) ธนูเป็นเหตุเพราะถ้าไม่มีธนูก็ยิงออกไปไม่ได้ ลูกธนูเป็นผล

เพราะเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยธนู ฉะนั้นเมื่อกล่าวว่า “ยิงด้วยธนู” ก็ควรทราบว่าหมายถึง “ยิงด้วยลูกธนู” ในที่นี้กล่าวถึงเหตุ (ธนู) แต่หมายถึงผล (ลูกธนู) ฉะนั้น บทว่า ธนุนา จึงเป็นการณูปจาร

๒. ผลูปจาร

ผลูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในเหตุอันใกล้ผล หมายความว่า กล่าวผลแต่ได้เหตุ

วิคฺคหว่า- **ผลสฺส อุปจาโร โวหาโร ผลูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **โอทโน ปจฺจเต.** หุงข้าวสุก

บทว่า “โอทโน” นี้ เป็นผลูปจาร เพราะตามธรรมดา ถ้าหุงข้าวสาร (ตณฺฑุล) ให้สุกก็เป็นข้าวสุก (โอทน) แต่ในอุทาหรณ์นี้ กลับเป็นเสียว่า หุงข้าวสุก ซึ่งความจริงแล้ว ถ้าเอาข้าวสุกมาหุงอีก ก็จะกลายเป็นข้าวต้ม (ยาคุ) ในที่นี้ข้าวสาร (ตณฺฑุล) เป็นเหตุของข้าวสุก (โอทน) ฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า “หุงข้าวสุก” ก็ควรทราบว่าหมายถึง “หุงข้าวสาร” ในที่นี้กล่าวถึงผล คือ ข้าวสุก แต่หมายถึงเหตุ คือ ข้าวสาร บทว่า “โอทโน” จึงเป็น ผลูปจาร

๓. สทิสูปจาร

สทิสูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในสิ่งที่ใกล้สิ่งที่เหมือนกัน หมายความว่ากล่าวสิ่งหนึ่งแต่ได้อีกสิ่งหนึ่งที่เหมือนกัน

วิคฺคหว่า - **สทิสสฺส อุปจาโร โวหาโร สทิสูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **สีโห คายติ.** เจ้าสิงห์ร้องเพลง.

บทว่า “สีโห” นี้เป็นสทิสูปจาร เพราะสิงห์ (ราชสีห์) ไม่สามารถจะร้องเพลงได้ แต่คำ ๆ นี้หมายถึงบุรุษผู้หนึ่ง ที่มีความองอาจกล้าหาญเหมือนราชสีห์ กำลังร้องเพลงอยู่ ในที่นี้กล่าวถึง สีห(บุรุษ) ผู้คล้ายกับสีหะ (ราชสีห์) ฉะนั้น บทว่าสีโห จึงเป็น สทิสูปจาร

สทิสูปจารนี้กล่าวถึงสิ่ง ๒ สิ่งที่มีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนกัน ไม่ได้เหมือนกันหมดทุกอย่าง ดุจนายสิงห์เป็นผู้องอาจกล้าหาญเหมือนราชสีห์เท่านั้น แต่ลักษณะอย่างอื่นไม่เหมือนกัน เพราะคนจะให้เหมือนกับสัตว์หมดทุกอย่างไม่ได้ แต่ก็เรียกว่า สีโห ได้เหมือนกับตัวอย่างว่า ปุณฺณจนฺโท’ว เต มุขํ. พระพักตร์ของพระองค์ประดุจพระจันทร์เต็มดวง ตามธรรมดาใบหน้าของคนจะให้เหมือนกับพระจันทร์ได้อย่างไร ? เพราะพระจันทร์ไม่มี

ปาก, จมูกเป็นต้น แต่ในที่นี้หมายถึงแต่เพียงว่า มีหน้ากลมๆ มีรัศมี ดุจพระจันทร์เต็มดวงในวันเพ็ญเท่านั้น

๔. ฐานูปจาร

ฐานูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในฐานะ อันใกล้ฐานี หมายความว่า กล่าวฐานะ แต่หมายถึงฐานี

วิคฺคหว่า - **ฐานสฺส อุปจาโร โวหาโร ฐานูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **มญฺจา โฆสนฺติ.** เตียงนอน ส่งเสียงอยู่

บทว่า “มญฺจา” เป็นฐานูปจาร เพราะกล่าวว่า เตียงนอนส่งเสียง ตามความเป็นจริงแล้ว เตียงไม่สามารถจะส่งเสียงได้ แต่คำพูดนี้หมายถึงคนที่อยู่บนเตียง เตียงเป็น นิชฺชีว (ไม่มีชีวิต) เป็น นิสฺสตฺติ (ไม่มีความสามารถ) ที่จะส่งเสียงได้ แต่คนเป็น สชีว (มีชีวิต) เป็น สสตฺติ (มีความสามารถ) ส่งเสียง เนื่องจากเตียงเป็นฐาน (ที่ตั้งของคน) คนเป็นฐานี (ผู้อาศัยฐานคือเตียง)

ฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า เตียงส่งเสียง ก็ควรทราบว่าหมายถึง คนส่งเสียง ในที่นี้กล่าวฐาน คือ เตียง แต่หมายถึง ฐานี คือคน ฉะนั้น บทว่า มญฺจา จึงเป็นฐานูปจาร

ฐานูปจารนี้ ในพระบาลีปรากฏอยู่มาก และในอรรถกถา, ฎีกาก็พรรณนาขยายความอยู่หลายแห่ง จะยกหลักฐานจากคัมภีร์ต่างๆ มาแสดงพอเป็นตัวอย่างเพื่อนักศึกษาจะได้เข้าใจแจ่มแจ้งขึ้นดังต่อไปนี้ -

กพลีกาเรติ ฐานูปจาเรน โวหริเต โอชาสงฺขาเต อาหาเร.

(เนตฺติวิภาวินี หน้า ๑๘๘ ฉบับ ฉ.)

บทว่า กพลีกาเร (คำข้าว) คืออาหาร กล่าวคือ โอชา ซึ่งถูกเรียกด้วยฐานูปจาร

บทว่า กพลีกาเร (คำข้าว) เป็นฐานูปจาร เพราะบอกว่า “คำข้าว” แต่หมายถึง “โอชา” (รสอาหารที่ซึมซาบเลี้ยงร่างกาย) คำข้าวเป็นฐาน (ที่ตั้งของโอชา) โอชาเป็นฐานี (สิ่งที่อาศัยอยู่ในคำข้าว) ในที่นี้กล่าวถึงคำข้าว แต่หมายถึง “โอชา” ฉะนั้น บทว่า กพลีกาเร จึงเป็นฐานูปจาร

วตฺถิโนติ มุตฺตสฺส ฐานูปจาเรน ปเนตํ “วตฺถี” ติ วุตฺตํ.

บทว่า “วตฺถิโน” ได้แก่ มุตฺตสฺส สำหรับ มุตฺต นี้ ถูกเรียกว่า “วตฺถิ” โดยฐานูปจาร

บทว่า “วตฺถิโน” เป็นฐานูปจาร เพราะกล่าวว่าวตฺถิ (กระเพาะปัสสาวะ) แต่หมายถึง มุตฺต (ปัสสาวะ) กระเพาะปัสสาวะเป็นฐาน (ที่ตั้งของปัสสาวะ) ปัสสาวะเป็นฐานี (สิ่งที่อาศัยอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ) ในที่นี้กล่าวว่า “วตฺถิ” แต่หมายถึง “มุตฺต” ฉะนั้น บทว่า วตฺถิโน จึงเป็นฐานูปจาร

“เคเห ปฏิสนฺธึ อคฺคเหสี”ติ โมคฺคลฺลิพฺราหฺมณสฺส เคเห พฺราหฺมณิยา กุจฺฉิมฺหิ ปฏิสนฺธึ อคฺคเหสีติ อตฺโถ. เคหสฺส ปน ตำนิสฺสยตฺตา นิสฺสิเต นิสฺสยโวหารวเสน เคเห ปฏิสนฺธึ อคฺคเหสีติ วุตฺตํ ยถา “มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺติ, สพฺโพ คาโม อาคโต”ติ.

คำว่า “ถือปฏิสนธิ ในบ้าน” หมายความว่า ถือปฏิสนธิในทองของนางพราหมณีในบ้านของพราหมณ์โมคคัลลี. แต่เพราะบ้านเป็นที่อาศัยของนางพราหมณีนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ถือปฏิสนธิในบ้านด้วยอำนาจการกล่าวถึงที่อาศัยในบุคคลผู้อาศัยเหมือนดังอุทาหรณ์ว่า เตียงทำเสียงโห่, บ้านทั้งหมดมาแล้ว

บ้านเป็น ฐาน (ที่อาศัยของนางพราหมณี) นางพราหมณีเป็นฐานี (ผู้อาศัยบ้าน) กล่าวว่า “บ้าน” แต่หมายถึงนางพราหมณี ฉะนั้น บทว่า “เคเห” จึงเป็นฐานูปจาร และที่กล่าวว่า บ้านทั้งหมดมาแล้วก็หมายถึงคนที่อยู่ในบ้านทั้งหมดมา

๕. ฐานฺยูปจาร

ฐานฺยูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในฐานีอันใกล้ฐานะ หมายความว่า กล่าวฐานีแต่หมายถึงฐานะ

วิคฺคหว่า - **ฐานินิโน อุปจาโร โวหาโร ฐานฺยูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **กุนฺตา ปจรนฺติ.** หอก เที่ยวไปอยู่

บทว่า “กุนฺตา” นี้เป็น ฐานฺยูปจาร เพราะหอกไม่สามารถเที่ยวไปเองได้แต่เป็นบุรุษผู้ถือหอกกำลังเที่ยวไป หมายความว่า หอกไม่มีชีวิตไม่สามารถจะเที่ยวไปเองได้แต่บุรุษผู้ถือหอกอยู่กำลังเที่ยวไป คนเป็นฐาน (ที่ตั้งของหอก) หอกเป็นฐานี (สิ่งที่อาศัยฐานคือคน) ในที่นี้กล่าวฐานี (หอก) แต่หมายถึงฐาน (คน) ฉะนั้น บทว่า กุนฺตา จึงเป็นฐานฺยูปจาร

ฐานฺยูปจาร มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายที่ ในปาราชิกอฏฺฐกถา ๑/๙ และสีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา ๑/๑๐ ก็แสดงว่า

พุทฺธสฺส ภควโต อาสนารหำ ธมฺมาสนำ ปญฺญเปตฺวา.

ให้ตั้งธรรมาสน์ อันควรเป็นที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงตรัสรู้แล้ว

ธมฺมาสนำ มีวิคฺคหว่า - **ธมฺมสฺส อาสนำ ธมฺมาสนำ.**

ที่นั่งของพระธรรม ชื่อ ธมฺมาสน (ธรรมาสน์)

บทว่า "ธมฺมาสนำ" เป็นฐานฺยูปจาร เพราะพระธรรมไม่มีทัพพะ (ตัว) แต่พระธรรมกถึกมีทัพพะ (ตัว) พระธรรมกถึก เป็นฐาน (ที่ตั้งของพระธรรม) พระธรรม เป็นฐานี (สิ่งที่อาศัยฐานคือพระธรรมกถึก) เมื่อกล่าวว่า "ที่นั่งพระธรรม" ก็พึงทราบว่าหมายถึง "ที่นั่งพระธรรมกถึก" ฉะนั้น บทว่า ธมฺมาสนำ จึงเป็น ฐานฺยูปจาร

๖. คุณูปจาร

คุณูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในวิเสสยะ (ศัพท์ที่ถูกขยาย) อันใกล้วิเสสนะ (ศัพท์เครื่องขยาย) หมายความว่า กล่าวถึงวิเสสนะ แต่หมายถึงวิเสสยะ

วิคฺคหว่า - **คุณสฺส อุปจาโร โวหาโร คุณูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **นีลำ อาเนหิ.** จงนำ (ผ้า) เขียวมา.

คำว่า "คุณ" มีอรรถหลายอย่าง เช่น ชั้น, กอง, อานิสงส์, เครื่องผูก, วิเสสนะ เป็นต้น แต่ "คุณ" ในคำว่า คุณูปจาร นี้ มีอรรถเป็น วิเสสนะ (ศัพท์เครื่องขยาย, เครื่องทำพิเศษ) เช่น นีโล ปโฏ ผ้าเขียว. นีโล เป็นวิเสสนะ หรือคุณศัพท์ (เครื่องขยายเพราะขยายผ้าว่าเป็นผ้าสีเขียว ไม่ใช่สีอื่น มีสีขาวเป็นต้น, หรือเป็นเครื่องทำพิเศษ เพราะทำพิเศษให้ผ้านั้นแตกต่างจากผ้าอื่นที่มีสีขาวเป็นต้น) ปโฏ เป็นวิเสสยะ หรือคุณี (ผู้ถูกขยายเพราะถูก "เขียว" ขยาย ว่า เป็นผ้าสีเขียวไม่ใช่ผ้าสีอื่น, หรือผู้ถูกทำพิเศษ เพราะถูก "เขียว" ทำให้พิเศษแตกต่างจากผ้าสีอื่น)

ในอุทาหรณ์ว่า "นีลำ อาเนหิ." นี้ บทว่า "นีลำ" เป็นคุณูปจาร เพราะกล่าวถึง "คุณ" หรือ วิเสสนะ คือ "เขียว" แต่หมายถึง "คุณี" หรือ วิเสสยะ คือ "ผ้า"

๗. เอกเทสูปจาร

เอกเทสูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในบางส่วนอันใกล้หมู่หมายความว่า กล่าวถึงบางส่วน (หรือส่วนหนึ่ง) แต่หมายถึงหมู่

วิคฺคหว่า - **เอกเทสสฺส อุปจาโร โวหาโร เอกเทสูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **สมํ จุณฺณํ.** (ยา) ผง เสมอกัน

บทว่า "สมํ" เป็นเอกเทสูปจาร. คำว่า "เสมอกัน" ในที่นี้หมายเอามีปริมาณเสมอกันของตัวยาแต่ละอย่างเช่น ดอกจันทน์มีปริมาณ ๑ บาท, ผลจันทน์มี ๑ บาท, สมอมี ๑ บาท เป็นต้น นี้มีปริมาณที่เท่ากันอยู่ แต่หมายถึงว่าดอกจันทน์ผลจันทน์และสมอเป็นต้นที่นำมาทำเป็นผงยานี้ทั้งหมดมีเท่ากันเสมอกัน ปริมาณ ๑ บาทของยาแต่ละพวกเป็น "เอก-เทส" (ส่วนหนึ่ง) ดอกจันทน์ ผลจันทน์ สมอเป็นต้น ทั้งหมดที่เท่ากันอยู่ เสมอกันอยู่เป็นเอกเทสี (หมู่) เมื่อกล่าวถึงปริมาณที่เสมอกันของยาแต่ละพวก ก็ควรทราบหมายถึงยาทั้งหมดที่มีปริมาณเท่ากันในที่นี้กล่าวถึง "เอกเทส" (ปริมาณของยาแต่ละพวก) แต่หมายถึง "เอกเทสี" (ยาทั้งหมด) ฉะนั้น "สมํ จุณฺณํ" จึงเป็นเอกเทสูปจาร

เอกเทสูปจารนี้ เหมือนอุทาหรณ์ว่า **ภตฺตํ ภุญฺชติ.** กินข้าวอยู่

บทว่า "ภตฺตํ" เป็นเอกเทสูปจาร เพราะบอกว่า กินข้าวแต่หมายถึง กินข้าวและกับข้าวด้วย หมายความว่าไม่ได้กินข้าวอย่างเดียวแต่กินข้าวพร้อมกับด้วยกับข้าว ข้าวเป็นเอกเทส (ส่วนหนึ่งของอาหารที่เป็นข้าวและกับข้าว) อาหารที่เป็นข้าวและกับข้าวเป็นเอกเทสี (หมู่) ในที่นี้กล่าวถึง เอกเทส (ข้าว) แต่หมายถึง เอกเทสี (ข้าวและกับข้าว) ฉะนั้น บทว่า ภตฺตํ จึงเป็นเอกเทสูปจาร

๘. เอกเทสฺยูปจาร

เอกเทสฺยูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในหมู่ อันใกล้บางส่วนหมายความว่ากล่าวถึงหมู่แต่ หมายถึงบางส่วน (หรือส่วนหนึ่ง)

อุทาหรณ์ว่า - **สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ.** เราเห็นมหาสมุทรแล้ว.

บทว่า "สมุทฺโท" เป็นเอกเทสฺยูปจารเพราะไม่สามารถจะเห็นมหาสมุทรทั้งหมดได้ แต่เห็นบางส่วนของมหาสมุทรเท่านั้น หมายความว่า มหาสมุทรกว้างใหญ่ไพศาล สุดที่สายตาของคนธรรมดาจะเห็นทั้งหมดได้ แต่ที่เห็นอยู่ก็เพียงส่วนหนึ่ง (หรือบางส่วน) ของ

มหาสมุทรเท่านั้น มหาสมุทรเป็น เอกเทสี (หมู่) เพราะกว้างขวางมาก มหาสมุทรที่เห็นได้ด้วยตาเป็น เอกเทส (ส่วนหนึ่ง) เพราะเป็นส่วนหนึ่งของ มหาสมุทร ในที่นี้ เมื่อกล่าวถึง เอกเทสี (มหาสมุทร) แต่หมายถึง เอกเทส (ส่วนหนึ่งของมหาสมุทร) ฉะนั้น บทว่า สมุทฺโท จึงเป็นเอกเทสฺยูปจาร

ในคัมภีร์ นฺยาส สมาสกัณฑ์ สูตรที่ ๓๑๖ หน้า ๒๘๖ (ฉบับโรเนียว) กล่าวถึงเรื่องเอกเทสฺยูปจารว่า

สมุทาเย หิ ปวตฺโต สทฺโท อวยเวปิ ทิสฺสติ. รุกฺขํ ฉินฺทติ, ปฏฺ ทฑฺโฒติ ยถา.

จริงอยู่ ศัพท์ที่เป็นไปในหมู่ ย่อมปรากฏแม้ในบางส่วนมีอุทาหรณ์ว่า ตัดต้นไม้อยู่, ผ้าถูกเผา

บทว่า “รุกฺขํ” ในคำว่า รุกฺขํ ฉินฺทติ เป็นเอกเทสฺยูปจาร เพราะหมายถึง ตัดบางส่วนของต้นไม้ไม่ได้ตัดทั้งหมด ต้นไม้เป็นเอกเทสี (หมู่) เพราะหมายถึงต้นไม้ทั้งหมด ส่วนหนึ่งของต้นไม้ที่ถูกตัดเป็นเอกเทส (บางส่วน หรือส่วนหนึ่ง) ในที่นี้กล่าวถึง เอกเทสี (ต้นไม้ทั้งหมด) แต่หมายถึง เอกเทส (ส่วนหนึ่งของต้นไม้) ฉะนั้น บทว่า รุกฺขํ จึงเป็น เอกเทสฺยูปจาร

บทว่า “ปฏฺ” ในคำว่า ปฏฺ ทฑฺโฒ เป็นเอกเทสฺยูปจารเพราะหมายถึงเผาส่วนหนึ่งของผ้าเท่านั้นไม่ได้เผาผ้าหมดทั้งผืน

แม้ในคัมภีร์ สารตฺถทีปนีฎีกา เล่ม ๒ หน้า ๙๒ (ฉบับฉัฏฐสังคีติ) ก็แสดงว่า -

สนฺถตายาติ เอกเทเส สมุทายโวหาโร “ปฏฺ ทฑฺโฒ” ติ อาทีสุ วิย.

บทว่า สนฺถตาย เป็นคำพูดถึงหมู่ในบางส่วนเหมือนในอุทาหรณ์ว่า ปฏฺ ทฑฺโฒ เป็นต้น

๙. สมีปูปจาร

สมีปูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในสมีปี (สิ่งอันมีที่ใกล้) อันใกล้ สมีป (ที่ใกล้) หมายความว่า กล่าวถึง สมีป แต่หมายถึง สมีปี

วิคฺคหว่า - **สมีปสฺส อุปจาโร โวหาโร สมีปูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า **เยน ตีเรน นาวา คจฺฉติ.** เรือย่อมแล่นไปทางฝั่งใด

บทว่า “ตีเรน” เป็น สมีปูปจาร เพราะรถต้องแล่นไปทางบก เรือต้องแล่นไปทางน้ำ ในที่นี้ เรือจะแล่นไปทางฝั่งไม่ได้ต้องแล่นไปทางแม่น้ำ หรือมหาสมุทรที่ใกล้กับฝั่ง แม่น้ำหรือมหาสมุทรที่ใกล้กับฝั่ง เป็น “สมีปี” (สิ่งอันมีฝั่งเป็นที่ใกล้) ฝั่งเป็น “สมีป” (ที่ใกล้กับแม่น้ำหรือ มหาสมุทร) ในที่นี้กล่าวถึง สมีป(ฝั่ง) แต่หมายถึง สมีปี (แม่น้ำหรือมหาสมุทร) ฉะนั้นบทว่า “ตีเรน” จึงเป็น สมีปูปจาร

๑๐. สมีปฺยูปจาร

สมีปฺยูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในสมีป (ที่ใกล้) อันใกล้สมีปี (สิ่งอันมีในที่ใกล้) หมายความว่า กล่าวถึง สมีปี แต่หมายถึงสมีป.

วิคฺคหว่า - **สมีปิโน อุปจาโร โวหาโร สมีปฺยูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **คงฺคายํ สสฺสํ ติฏฺฐติ.** ข้าวกล้า ตั้งอยู่ ที่แม่น้ำคงคา.

บทว่า “คงฺคายํ” นี้เป็น สมีปฺยูปจาร เพราะข้าวกล้าตั้งอยู่ (ปลูกอยู่) “ที่แม่น้ำคงคา” ไม่ได้ แต่ตั้งอยู่ “ที่ฝั่ง” ใกล้แม่น้ำคงคา หมายความว่า เนื่องจากฝั่งเป็น สมีป (ที่ใกล้แม่น้ำคงคา) และแม่น้ำคงคาเป็น สมีปี (สิ่งอันมีฝั่งเป็นที่ใกล้) ในที่นี้ เมื่อกล่าวถึง สมีปี (แม่น้ำคงคา) แต่ก็ควรทราบว่าหมายถึง สมีป (ฝั่ง) ฉะนั้นบทว่า “คงฺคายํ” จึงเป็น สมีปฺยูปจาร

ในอุทาหรณ์ว่า - **เวรญฺชายํ วิหรติ.** (ปาราชิกปาลิ-๑) ทรงประทับอยู่ที่เมืองเวรัญชา ก็เป็น สมีปฺยูปจาร เพราะบทว่า เวรญฺชายํ นั้นความจริงพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้ต้นสะเดาใกล้เมืองเวรัญชาไม่ใช่ประทับอยู่ในตัวเมืองเวรัญชา

๑๑. ตทฺธมฺมูปจาร

ตทฺธมฺมูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวในสิ่งที่ใกล้ธรรมดาแห่งสิ่งนั้น หมายความว่า กล่าวสิ่งที่ไม่เคยมีให้มีขึ้น.

วิคฺคหว่า - **เตสํ วิสาณปุปฺผโลมาทิวนฺตานํ สตฺตรุกฺขานํ ธมฺโม ธมฺมตาติ ตทฺธมฺโม.**

สิ่งใด เป็นธรรมดาแห่งสัตว์ และต้นไม้ ที่มีเขา, มีดอกและมีขนเป็นต้น เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า **ตทฺธมฺม.**

ตทฺธมฺมสฺส อุปจาโร โวหาโร ตทฺธมฺมูปจาโร.

อุทาหรณ์ว่า - **ส**ส**วิสาณ**ำ**.** เขากระต่าย

บทว่า “สสวิสาณ” นี้เป็น ตทฺธมฺมูปจาร เพราะธรรมดาเขาของกระต่ายไม่มี แต่เนื่องจากโดยมากตามธรรมดาสัตว์ ๔ เท้าจะมีเขา เพราะ “เขา” เป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นธรรมดาของสัตว์ ๔ เท้าโดยส่วนมาก ดังนั้นถึงแม้ว่า เขาของกระต่ายจะไม่มี แต่ก็เรียกได้ เพราะคำพูดในโลกบางที พูดถึงสิ่งที่ไม่เคยมีให้มีขึ้นได้ ดังอุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งว่า -

วญฺฌาปุตฺโต สสวิสาณธนุำ **คเหตฺวา อากาสมคฺเคน คจฺฉติ.**

ลูกของหญิงหมัน ถือธนูเขากระต่ายแล้วไปอยู่ โดยทางอากาศ

บทว่า “วญฺฌาปุตฺโต, สสวิสาณธนุ**ำ**, อากาสมคฺเคน” ทั้งหมดเป็น ตทฺธมฺมูปจาร เพราะลูกของหญิงหมันไม่มี, ธนูที่ทำด้วยเขากระต่ายไม่มี, อากาศไม่มีทางเดินไป การกล่าวถึงถ้อยคำไม่เคยมีมาก่อนให้มีขึ้นนั้นมีความประสงค์หลายๆ อย่างด้วยกัน บางครั้งประสงค์จะกล่าวถึงเหตุการณ์ที่ไม่มีทางจะเกิดขึ้นได้ ดังในอฏฺฐกนิบาต. อฏฺฐานชาตก ๑/๑๘๔ (ฉบับฉัฏฐสังคีติ) พระดาบสกล่าวกะนางโสเภณีว่า

คงฺคา กุมุทินี สนฺตา สงฺขวณฺณา จ โกกิลา,
ชมฺพุ ตาลผลำ ทชฺชา อถ นูน ตทา สิยา.
ยทา กจฺฉปโลมานำ ปาวาโร ติวิโธ สิยา
เหมนฺตินิ ปาวุรณำ อถ นูน ตทา สิยา.

เมื่อแม่น้ำคงคาสงบ ดารดาษด้วยดอกบัวก็ดี นกดุเหว่าสีขาวเหมือนสังข์ก็ดี ต้นหว้าพึงให้ผลเป็นผลตาลก็ดี เมื่อนั้นเราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่

เมื่อใด ผ้าห่ม ๓ ชนิด จะพึงสำเร็จได้ด้วยขนเต่า ใช้เป็นเครื่องกันหนาวในคราวน้ำค้างก็ได้ เมื่อนั้นเราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่

๑๒. อเภทูปจาร

อเภทูปจาร คือ คำพูดที่กล่าวใกล้ ๆ ถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันดุจว่าต่างกัน หมายความว่ากล่าวสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน

วิคฺคหว่า - **อเภทำปิ เภทำ วิย อุปจาโร โวหาโร อเภทูปจาโร.**

อุทาหรณ์ว่า - **สิลาปุตฺตกสฺส สรีรำ.** ตัวของลูกหินบดยา

คำว่า “สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ” เป็นอเภทูปจาร เพราะคำว่า “ตัวของลูกหินบดยา” นี้มีทัพพะ (ตัว) เป็นอันเดียวกันไม่ต่างกัน คำว่า ตัวนี้หมายถึง ลูกหินบดยานั่นเอง แต่กล่าวแยกออกจากลูกหินบดยาเหมือนจะกล่าวให้ต่างกันว่า ตัวมีทัพพะหนึ่ง ลูกหินบดยามีทัพพะหนึ่ง แต่ที่จริงแล้วก็ไม่ต่างกันเลยมีทัพพะเดียวกัน เนื่องจากในที่นี้กล่าวให้ต่างกันว่า “ตัวของลูกหินบดยา” แต่หมายถึง “ลูกหินบดยา” ฉะนั้น คำว่า “สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ” จึงเป็นอเภทูปจาร

ใน สตฺตตินิปาต, กุสชาตก (ชาตก – ๒๖๖) ก็มีอุทาหรณ์ของ อเภทูปจารว่า –

ปาสาณสารํ ขนสิ กณิการสฺส ทารุนา.

พระองค์เหมือนกับทรงขุดแก่นหิน ด้วยไม้แห่งต้นกรรณิการ์

คำว่า “กณิการสฺส ทารุนา” เป็นอเภทูปจาร เพราะคำว่าไม้ของต้นกรรณิการ์นี้ มีทัพพะเป็นอันเดียวกัน. เพราะคำว่า “ไม้” นี้หมายถึง “ต้นกรรณิการ์” นั่นเอง เนื่องจากในที่นี้กล่าวให้ต่างกันว่า “ไม้ของต้นกรรณิการ์” แต่หมายถึง “ต้นกรรณิการ์” ฉะนั้น คำว่า “กณิการสฺส ทารุนา” จึงเป็น อเภทูปจาร

อเภทูปจารที่แสดงมาแล้วนี้ เป็นคำที่บ่งถึงสิ่งที่ไม่ต่างกัน แต่บางครั้งอเภทูปจาร ก็หมายถึง “คำที่บ่งถึงสิ่งที่ต่างกันให้ไม่ต่างกัน” ดังในอุทาหรณ์ว่า

คามธมฺมนฺติ เอตฺถ คามสทฺเทน คามวาสิโน วุตฺตา อเภทูปจาเรนาติ อาห คามวาสิกมนุสฺสานนฺติ”

ในบทว่า “คามธมฺมํ” นี้ บุคคลผู้อาศัยอยู่ในบ้านถูกกล่าวด้วยศัพท์ว่าบ้าน ด้วยอเภทูปจาร เพราะเหตุนั้น (ในสมนฺตปาสาทิกา) จึงกล่าวว่า “คามวาสิกมนุสฺสานำ”

บทว่า “คามธมฺมำ” (ข้อประพฤติของบ้าน-เมถุน) เป็นอเภทูปจาร เพราะบ้าน จะประพฤติไม่ได้ แต่มนุษย์ผู้อยู่ในบ้านประพฤติได้ หมายความว่า บ้านเป็น นิชฺชีว (ไม่มีชีวิต) เป็นนิสฺสตฺติ (ไม่มีความสามารถ) จึงไม่สามารถจะประพฤติได้ แต่มนุษย์ผู้อยู่ในบ้านเป็นสชีว (มีชีวิต) เป็นสสตฺติ (มีความสามารถ) ที่จะประพฤติได้ ฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า “ข้อประพฤติของบ้าน” ก็ควรทราบว่าหมายถึง “ข้อประพฤติของมนุษย์ผู้อยู่ในบ้าน” ในที่นี้กล่าวถึงบ้านและมนุษย์ผู้อยู่ในบ้านเป็นอันเดียวกันด้วย “คาม” ศัพท์ ฉะนั้นบทว่า “คามธมฺมำ” จึงเป็น อเภทูปจาร

อเภทูปจารนี้ มีชื่อเรียกในคัมภีร์ต่าง ๆ ได้หลายอย่างเรียกว่า เภทูปจารก็มี เรียกว่า อเภโทปจาร ก็มี เรียกว่า อเภทเภทูปจาร ก็มี

ในอุปจาร ๑๒ อย่างที่ได้แสดงมาแล้วนั้น บางศัพท์ก็เป็นได้หลายอุปจาร แล้วแต่จะคิดความหมายไปในทำนองไหน เช่น บทว่า “คามธมฺมำ” ถ้าคิดว่าในบทนี้ประสงค์จะกล่าวสิ่งที่ต่างกัน (บ้าน และมนุษย์ผู้อยู่ในบ้าน) ให้ไม่ต่างกัน ก็เป็นอเภทูปจารได้ ถ้าคิดว่าบทนี้กล่าวถึง ฐาน (บ้าน) แต่หมายถึงฐานี (มนุษย์ผู้อยู่ในบ้าน) ก็เป็น ฐานูปจารได้ เป็นต้น

จบ อุปจาร ๑๒

* * * * *

มุขฺย

มุขฺย คือ คำพูดโดยตรง หรือเป็นศัพท์ที่กล่าวเนื้อความได้ด้วยศัพท์ที่เห็นอยู่มีเนื้อความเป็นของตนเอง ไม่ได้กล่าวเฉียด ๆ เหมือนอย่างอุปจาร ในคัมภีร์ อลงฺการ เรียก มุขฺย นี้ว่า **อุชุวุตฺติ** (ศัพท์ที่กล่าวโดยตรง)

มุขฺย แบ่งออกเป็น ๕ ประการ คือ –

๑. **ทพฺพสทฺท** เช่น “วิสาณี” คจฺฉติ. วัวมีเขา กำลังไป

๒. **คุณสทฺท** เช่น “ธวโล” คจฺฉติ. วัวขาว กำลังไป

๓. **กฺริยาสทฺท** เช่น “คนฺตา” คจฺฉติ. วัวตัวที่ไปอยู่ กำลังไป

๔. **นามสทฺท** เช่น “จิตฺโต” คจฺฉติ. วัวชื่อ จิตร กำลังไป

๕. **ชาติสทฺท** เช่น “โค” คจฺฉติ. วัว กำลังไป

ในมุขฺย ทั้ง ๕ ประการนั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ -

๑. ทพฺพสทฺท

ทพฺพสทฺท คือ ศัพท์ที่เป็นไปโดยมี ทพฺพ (ตัวตน) เป็นเหตุ

วิคฺคหว่า - **ทพฺพนิมิตฺเตน ปวตฺโต สทฺโท ทพฺพสทฺโท.**

อุทาหรณ์ว่า - **วิสาณี คจฺฉติ.** วัวมีเขา กำลังไป

“วิสาณี” = วิสาณ ศัพท์ (แปลว่า เขา) + อี ปัจจัยในอสฺสตฺถิตทฺธิต (แปลว่า มี) ตั้งวิคฺคหได้ว่า- วิสาณำ อสฺส อตฺถีติ วิสาณี. ได้แก่ สัตว์มีเขา. ในที่นี้หมายถึง “โค” (วัว) ดังนั้น วิสาณี จึงแปลว่า “วัวมีเขา” ศัพท์ว่า “วิสาณี” เป็นทัพพะศัพท์เพราะ วิสาณ (เขา) ของวัวนั้นเป็น ทัพพะ คือมีตัวตน จับต้องได้ เนื่องจากคนเห็นวัวมีเขาอยู่ จึงเรียกว่า “วิสาณี” วิสาณ (เขา) ที่เป็นทัพพะเป็นเหตุให้เกิดคำเรียกว่า “วิสาณี” ฉะนั้น บทว่า วิสาณี (วัวมีเขา) จึงเป็น ทัพพะศัพท์

๒. คุณสทฺท

คุณสทฺท คือ ศัพท์ที่เป็นไปโดยมีคุณ (วิเสสน) เป็นเหตุ

วิคฺคหว่า - **คุณนิมิตฺเตน ปวตฺโต สทฺโท คุณสทฺโท.**

อุทาหรณ์ว่า - **ธวโล คจฺฉติ.** วัวขาว กำลังไป

"ธวโล" มาจาก ธวลศัพท์ (แปลว่า ขาว) + ณ ปัจจัยใน อสฺสตฺถิตทฺธิต (แปลว่า มี) ตั้งวิคฺคหได้ว่า - ธวโล อสฺส อตฺถีติ ธวโล. ได้แก่ สัตว์ขาว. ในที่นี้หมายถึง "โค" (วัว) ดังนั้น "ธวโล" จึงแปลว่า "วัวขาว" ศัพท์ว่า ธวโล เป็นคุณศัพท์ เพราะธวล (สีขาว) ของวัวนั้น เป็นคุณ (วิเสสน) คือเป็นศัพท์ขยายเนื่องจากคนเห็นวัวมีสีขาว ดังนั้น จึงเรียกว่า "ธวโล" สีขาวที่เป็นคุณ เป็นเหตุให้เกิดคำเรียกว่า ธวโล ฉะนั้น บทว่า "ธวโล" จึงเป็นคุณสทฺท (ดูอธิบายถึงเรื่องคุณ-วิเสสน ในคุณูปจาร)

๓. กฺริยาสทฺท

กฺริยาสทฺท คือ ศัพท์ที่เป็นไปโดยมีกิริยาเป็นเหตุ

วิคฺคหว่า - **กฺริยานิมิตฺเตน ปวตฺโต สทฺโท กฺริยาสทฺโท.**

อุทาหรณ์ว่า - **คนฺตา คจฺฉติ.** วัวตัวที่ไปอยู่ กำลังไป

ศัพท์ว่า "คนฺตา" นี้เป็นกิริยาศัพท์ เพราะกิริยาอาการ "ไป" ของวัวนั้นเป็น "กฺริยา" เนื่องจาก คนเห็นวัวกำลังไปอยู่ ดังนั้น จึงเรียกวัวที่กำลังไปว่า "คนฺตา" ศัพท์ว่า "คนฺตา" เป็นกิริยาศัพท์ เพราะกิริยาอาการไปเป็นเหตุของการเรียกว่า "คนฺตา"

๔. นามสทฺท

นามสทฺท คือ ศัพท์ที่เป็นไปโดยมีชื่อเป็นเหตุ

วิคฺคหว่า - **นามนิมิตฺเตน ปวตฺโต สทฺโท นามสทฺโท.**

อุทาหรณ์ว่า - **จิตฺโต คจฺฉติ.** วัวชื่อ จิตร กำลังไป.

ศัพท์ว่า "จิตฺโต" นี้เป็นนามศัพท์ เพราะคำว่า "จิตร" เป็นชื่อของวัวนั้น. ดังนั้นศัพท์ว่า "จิตฺโต" จึงเป็น "นามศัพท์" เพราะชื่อว่า "จิตร" ของวัวตัวนั้นเป็นเหตุของการเรียกว่า "จิตฺโต"

๕. ชาติสทฺท

ชาติสทฺท คือ ศัพท์ที่เป็นไปโดยมีชาติ (กำเนิด) เป็นเหตุ

วิคฺคหว่า - **ชาตินิมิตฺเตน ปวตฺโต สทฺโท ชาติสทฺโท.**

อุทาหรณ์ว่า - **โค คจฺฉติ.** วัวกำลังไป

ศัพท์ว่า "โค" นี้เป็น ชาติศัพท์ เพราะคำว่า "วัว" เป็นชื่อของกำเนิด หรือ ชาติ ดังนั้น ศัพท์ว่า "โค" จึงเป็น ชาติศัพท์ เพราะชาติที่เป็นวัว เป็นเหตุของการเรียกว่า "โค"

ในคัมภีร์ สทฺทตฺถเภทจินฺตา คาถาที่ ๙๓ - ๔ แสดงว่า -

ทพฺพคุณกฺริยานาม- ชาติเภเทน ปญฺจธา,
อตฺโถ อตฺถมุเขเนว สทฺโทปิตฺยปเร วิทู.
วิสาณี ธวโล คนฺตา จิตฺโต โคติ จ ตญฺญุนา,
ทพฺพาทิ ทพฺพสทฺทาทิ ปจฺเจกํ โวหรียเต.

เนื้อความกล่าวว่า มี ๕ อย่างโดย ประเภทของ ทพฺพ, คุณ, กฺริยา, นาม และ ชาติ บัณฑิตอื่นกล่าวว่า แม้ศัพท์ก็มี ๕ อย่าง เพราะมีเนื้อความเป็นเหตุนั่นเอง. เนื้อความมีทัพพะเป็นต้น ถูกบัณฑิตผู้รู้ศัพท์และเนื้อความนั้น กล่าวว่าเป็นทัพพะศัพท์เป็นต้นเฉพาะ ๆ ว่า วัวมีเขา, วัวขาว, วัวตัวที่ไปอยู่, วัวชื่อ จิตร และ วัว

ในโลกนี้อรรถ (เนื้อความ) เกิดขึ้นมาก่อนศัพท์ เพราะตอนปฐมกัปป์ยังไม่มีชื่อต่าง ๆ เรียกกัน มีแต่สังเกตเนื้อความแล้วจึงนำเนื้อความที่สังเกตได้นั้นมาตั้งเป็นศัพท์อีกทีหนึ่ง เช่น สังเกตไว้ว่า คน เป็นสัตว์ที่มีความรู้ จึงตั้งชื่อว่า มนุสฺส สังเกตว่า วัวมีเขา จึงตั้งชื่อว่า วิสาณี เป็นต้น เพราะเหตุนั้นในสมัยก่อน บัณฑิตบางพวกจึงกล่าวว่า เนื้อความมี ๕ อย่าง คือ ทพฺพ, คุณ, กฺริยา, นาม, ชาติ และแม้ศัพท์ก็มี ๕ อย่าง เหมือนกัน มี ทพฺพ เป็นต้น เพราะศัพท์มีเนื้อความเป็นเหตุให้เกิดขึ้นดังนั้น เมื่อเนื้อความมี ๕ อย่าง ศัพท์ก็ต้องมี ๕ อย่าง ตามไปด้วย

เรื่องของมุขฺยที่แสดงมาแล้วนั้น มาจากคัมภีร์ สทฺทตฺถเภทจินฺตา แต่เนื่องจากใน ๒ คาถาเหล่านั้นแสดงประเภทของมุขฺยศัพท์ ๕ อย่าง และอุทาหรณ์พร้อมทั้งคำอธิบายจากบัณฑิตอื่นด้วย ดังนั้น ท่านอาจารย์ธมฺมานนฺท แห่งวัดท่ามะโอก็ได้ประพันธ์คาถาขึ้น โดยแสดงถึงประเภทของมุขฺยและอุทาหรณ์เท่านั้นว่า -

ทพฺพคุณกฺริยานาม- ชาติเภเทน ปญฺจธา,
วิสาณี ธวโล คนฺตา จิตฺโต โคติ อุทาหฏา.

เนื้อความกล่าวว่ามี ๕ อย่าง โดยประเภทของ ทพฺพ, คุณ, กฺริยา, นาม, และชาติ อุทาหรณ์ว่า วัวมีเขา, วัวขาว, วัวตัวที่ไปอยู่, วัวชื่อจิตร, วัว ฯ

จบ มุขฺย

* * * * *

นย

พระไตรปิฎกที่เรียกว่า “สาสนวร” ประกอบด้วยนัยต่างๆ ดังที่ อฏฺฐกถากล่าวไว้ว่า “นานานยนิปุณคมฺภีรํ” (ละเอียดลึกซึ้งด้วยนัยต่างๆ)

นย ได้แก่ **วิธี** หมายความว่า เป็นวิธีที่ทำให้รู้เนื้อความอย่างชัดเจนได้ “นย” นี้ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรงเหมือน มุขฺย แต่บอกเนื้อความที่ควรรู้ให้รู้ไว้เพื่อความเข้าใจความหมายได้อย่างแจ่มแจ้ง

วิคฺคหว่า - **นียเต อตฺโถ เอเตนาติ นโย.**

เนื้อความถูกรู้อยู่ ด้วยวิธีนี้ เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ชื่อว่า **นย**

“นย” นี้ แต่ก่อนโบราณาจารย์ทั้งหลายแสดงไว้ ๔๐ อย่าง แต่ปัจจุบันนี้ตามที่ศึกษากันอยู่มีนยอยู่ ๕๕ อย่าง เพราะอาจารย์รุ่นหลังต่อ ๆ มาเพิ่มเติมในภายหลัง แต่ถึงแม้ว่าปัจจุบันจะมี นย อยู่ ๕๕ อย่างก็ตาม เนื่องจากครั้งก่อน นย เคยมี ๔๐ อย่าง ก็เลยเรียกกันติดปากว่า นย ๔๐ ปัจจุบันถึงแม้ว่า นย จะมีอยู่ ๕๕ อย่าง แต่ก็เรียกว่า “นย ๔๐” ได้โดย “ภูตปุพฺพคตินย” (วิธีแบบที่เคยเป็นมาก่อน) ความจริงแล้วนยยังมีอีกหลายๆ อย่างมีปรากฏในคัมภีร์สุโพธาลงฺการ และ สทฺทสารตฺถชาลินี เป็นต้น

นย มี ๕๕ อย่าง คือ

๑. ปจฺจาสนฺนนย

ปจฺจาสนฺนนย (หรือ **อาสนฺนนย**) คือ วิธีที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ ๆ โดยหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้และไกล

วิคฺคหว่า - **ปจฺจาสนฺนญฺจ ตํ นโย จาติ ปจฺจาสนฺนนโย.**

อุทาหรณ์ว่า - **กาเก วารย มจฺฉมฺหา.** จงไล่กา จากปลา.

บทว่า “กาเก” เป็น ปจฺจาสนฺนนย เพราะกล่าวถึงกาก็ได้และนกอื่นๆ มีเหยี่ยวเป็นต้นด้วยที่อยู่ไกลๆ หมายความว่า เนื่องจากกาเป็นสัตว์ที่อยู่ใกล้กับปลามากกว่าสัตว์อื่นมีเหยี่ยวเป็นต้น ฉะนั้นเมื่อกล่าวว่า “จงไล่กาจากปลา” ก็ควรทราบว่า หมายถึง “จงไล่นกอื่นๆ มีเหยี่ยวเป็นต้น ที่อยู่ไกลๆ จากปลาด้วย” ในที่นี้กล่าวถึง กา อันเป็นสัตว์ที่ใกล้กับปลามากก็หมายถึงนกอื่นๆ มีเหยี่ยวเป็นต้นด้วยที่ไม่ได้ใกล้กับปลาเหมือนอย่างกา ฉะนั้นบทว่า กาเก จึงเป็น ปจฺจาสนฺนนย

๒. ปจฺจาสตฺตินย

ปจฺจาสตฺตินย คือ วิธีที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ ไม่กล่าวตามลำดับ

วิคฺคหว่า - **ปจฺจาสตฺติ จ สา นโย จาติ ปจฺจาสตฺตินโย.**

อุทาหรณ์ว่า - **ตโต สสฺส สฺสายาติ สุตฺตสฺส วุตฺติยำ "ตโต ตาเอตาอิมาโต" ติ**

"ตโต ตาเอตาอิมาโต" ในวุตฺติของสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย"

ในคำว่า "ตโต ตาเอตาอิมาโต" เป็น ปจฺจาสตฺตินย เพราะแสดง "ตา" ศัพท์ให้อยู่หน้า เอตา และ อิมา ศัพท์ เนื่องจากอยู่ใกล้กับสูตรนี้กว่า เอตา และ อิมา ศัพท์ หมายความว่า ตามลำดับสูตรของ กจฺจายน มีอยู่ว่า เอติมาสมิ, ตสฺสา วา, ตโต สสฺส สฺสาย. ในสูตรว่า "เอติมาสมิ" กล่าวถึง เอตา และอิมา ส่วนในสูตรว่า "ตสฺสา วา" กล่าวถึง ตา ตามธรรมดาต้องกล่าวตามลำดับสูตรว่า "ตโต เอตา อิมา ตาโต" แต่เนื่องจากในที่นี้สูตร "ตสฺสา วา" ที่แสดง "ตา" ศัพท์อยู่ใกล้กับสูตร "ตโต สสฺส สฺสาย" กว่าสูตร "เอติมาสมิ" ที่แสดง เอตา และ อิมา ศัพท์ ในสูตรนี้กล่าว "ตา" ศัพท์ก่อนเอตาและอิมาศัพท์ เพราะตาศัพท์อยู่ใกล้กับสูตรนี้กว่าเอตาและอิมาศัพท์ ดังนั้น ในคำว่า "ตโต ตาเอตาอิมาโต" จึงเป็น ปจฺจาสตฺตินย (ดูอธิบายประกอบในคัมภีร์นฺยาส)

อีกอย่างหนึ่ง ปจฺจาสตฺตินย หมายเอา วิธีที่กล่าวสิ่งที่อยู่ใกล้ชิดกัน มีอุทาหรณ์ว่า **โส อิมำ โลกำ สเทวกำ สมารกำ.** พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ..... ซึ่งโลกนี้ พร้อมเทวโลก และ มารโลก

บทว่า "สมารกำ" เป็น ปจฺจาสตฺตินย เพราะคำว่า "มารโลก" หมายเอา ปรนิมฺมิต-วสวตฺติภูมิ เท่านั้นเอง เนื่องจากพญามารใกล้ชิดกับภูมินี้ที่สุด หมายความว่า บทเทวโลก มีสวรรค์อยู่ ๖ ชั้น ในบรรดาสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้นนั้น ถูกอำนาจของพญามารแผ่ครอบคลุมทั้งหมด แต่ชั้นที่ใกล้ชิดกับพญามาร คือชั้นที่ ๖ เพราะเป็นที่อยู่ของพญามารเอง เพราะฉะนั้นบทว่า สมารกำ ก็จึง หมายถึง ปรนิมฺมิตวสวตฺติภูมิ อันเป็นชั้นที่ ๖ ในสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น เพราะใกล้กับพญามารมากกว่าสวรรค์อีก ๕ ชั้น บทว่า "สมารกำ" มีวิคฺคหว่า -

สห มาเรน โย วตฺตตีติ สมารโก. หมายถึง โลกที่มีพญามารอยู่

๓. ปธานนย

ปธานนย คือ วิธีที่ได้สิ่งที่ไม่เป็นประธานด้วยการกล่าวถึงประธาน

วิคฺคหว่า - **ปธานญฺจ ตำ นโย จาติ ปธานนโย.**

อุทาหรณ์ว่า - **ราชา อาคจฺฉติ.** พระราชาเสด็จมา

บทว่า "ราชา" เป็น ปธานนย เพราะได้พระราชินีและข้าราชบริพารเป็นต้นด้วย ด้วยการกล่าวถึงประธาน คือ พระราชา ฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า "พระราชาเสด็จมา ก็ควรทราบว่า หมายถึง พระราชินี และข้าราชบริพาร เป็นต้น เสด็จมาด้วยแต่เนื่องจากในบุคคลเหล่านั้น มีพระราชาเป็นประธานเป็นประมุข ดังนั้น ในที่นี้ กล่าวถึงประธาน (พระราชา) ก็ได้บริวาร (พระราชินี, ข้าราชบริพาร เป็นต้น) ด้วย ฉะนั้นบทว่า "ราชา" จึงเป็น ปธานนย

๔. อุปลกฺขณนย

อุปลกฺขณนย คือ วิธีที่เป็นเครื่องหมาย. หมายความว่า ได้หมู่ด้วยการกล่าวถึงส่วนหนึ่ง

วิคฺคหว่า - **อุปลกฺขิตพฺพำ อุปลกฺขียเต อเนนาติ อุปลกฺขณำ.**

หมู่คือเครื่องประดับของพระราชา ๕ อย่างที่ควรจดจำ ย่อมถูกจดจำด้วยส่วน คือ ร่มขาวนี้ เพราะเหตุนั้น ส่วนคือร่มขาวนั้น ชื่อว่า **อุปลกฺขณ**

อุปลกฺขณำ จ ตำ นโย จาติ อุปลกฺขณนโย.

อุทาหรณ์ว่า - **ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร.** พระราชกุมารทรงได้ฉัตรแล้ว

บทว่า "ลทฺธาตปตฺโต" เป็น อุปลกฺขณนย เพราะกล่าวถึงว่า ได้ฉัตรอย่างเดียว แต่หมายถึงได้ ฉัตร, พระขรรค์, อุณหิส, ฉลองพระบาท และวาลวีชนีด้วยทั้งหมด หมายความว่า คำว่า "ทรงได้ฉัตรแล้ว" เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า พระราชกุมารนั้นไม่ใช่พระราชกุมารสามัญ แต่เป็นพระราชกุมารที่ทรงได้ฉัตรแล้ว ซึ่งแสดงว่า พระราชกุมารพระองค์นั้นกำลังจะได้เป็นพระราชา เนื่องจากถ้าพระราชาพระองค์เก่าทรงพระชราภาพแล้วให้ร่ม (หมายถึง เสตฉตฺต - ร่มขาว) แก่พระราชกุมารพระองค์ใด แสดงว่าทรงมอบตำแหน่งพระราชาให้กับพระราชกุมารพระองค์นั้นแล้วและพระราชกุมารพระองค์นั้นต้องได้เครื่องประดับประจำตัวของพระราชาอีก ๔ อย่าง คือ พระขรรค์, อุณหิส, ฉลองพระบาท และวาลวีชนีด้วย

กกุธภณฺฑ (เครื่องประดับของพระราชา) ๕ อย่างคือ

๑. ขคฺค พระขรรค์

๒. ฉตฺต ฉัตร (หมายถึง เสตฉตฺต - ร่มขาว)

๓. อุณฺหิส อุณหีส

๔. ปาทุกา ฉลองพระบาท

๕. วาลพีชนี วาลวีชะนี

ในคัมภีร์อภิธานปฺปทีปิกาคาถาที่ ๓๕๘ แสดงกกุธภัณฑ์ไว้ว่า -

ขคฺโค จ ฉตฺตมุณฺหีสํ ปาทุกา วาลพีชนี.
อิเม กกุธภณฺฑานิ ภวนฺติ ปญฺจ ราชุนฺ.

พระขรรค์, ฉัตร, อุณหิส, ฉลองพระบาท, วาลวีชนี ๕ อย่างเหล่านี้ เป็นเครื่องประดับของพระราชาทั้งหลาย

ฉะนั้นเมื่อกล่าวว่า พระราชกุมารทรงได้ฉัตรแล้วก็ควรทราบว่า หมายถึงทรงได้เศวตฉัตรพร้อมทั้งพระขรรค์เป็นต้นอีก ๔ อย่างที่เหลือ ในที่นี้กล่าวถึงฉัตรที่เป็นส่วนหนึ่งของกกุธภัณฑ์ ก็หมายถึง หมู่เครื่องกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ อย่าง ฉะนั้น บทว่า ลทฺธาตปตฺโต จึงเป็นอุปลกฺขณนย

บทว่า ลทฺธาตปตฺโต มีวิคฺคหว่า -

ลทฺธํ อาตปตฺตํ เยนาติ ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร.

๕. นิทสฺสนนย

นิทสฺสนนย วิธีตัวอย่าง คือ วิธีที่กล่าวสิ่งที่ปรากฏอย่างหนึ่ง โดยหมายถึงทั้งหมด

วิคฺคหว่า - **นิทสฺสนํ จ ตํ นโย จาติ นิทสฺสนนโย.**

นิทสฺสน คือ วิธีตัวอย่าง หมายถึงว่า เป็นวิธีที่แสดงตัวอย่าง (อุทาหรณ์) ที่ปรากฏชัดอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว อุทาหรณ์อย่างอื่นทั้งหมดที่ไม่ได้แสดงก็มีลักษณะเหมือนกันไม่แตกต่างกัน

นิทสฺสนศัพท์นี้มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง คือ อุโปคฺฆาต, ทิฏฺฐนฺต, อุทาหรณ, สาธก, และ ฌาปก

อุทาหรณ์ว่า - **สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา.** สมณพราหมณ์บางพวกบริโภคอาหารอันเขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว

บทว่า “โภชนานิ” เป็นนิทสฺสนย เพราะกล่าวถึงอาหารอย่างเดียวก็ได้แก่ปัจจัยทั้ง ๔ หมายความว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงถึงอาหารให้เป็นตัวอย่างว่า สมณพราหมณ์บางพวกบริโภคอาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วสนทนากันด้วยดิรัจฉานกถา แต่พระสมณโคดมไม่ทำอย่างนั้นเป็นต้น พระพุทธองค์ทรงแสดงอาหารให้เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ เพราะในปัจจัยทั้ง ๔ นั้น อาหารเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดกว่าปัจจัยอีก ๓ อย่าง ฉะนั้นเมื่อกล่าวว่าบริโภคอาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาก็ควรทราบว่าหมายถึงบริโภคปัจจัย ๔ ที่เขาได้ด้วยศรัทธา ในที่นี้กล่าวถึงอาหารอย่างเดียวโดยหมายถึงปัจจัยทั้ง ๔ ฉะนั้นบทว่า โภชนานิ จึงเป็นนิทสฺสนนย

นิทสฺสนนยนี้ บางครั้งก็เรียกว่า เทสนาสีส (หัวข้อของเทศนา) ดังที่ปรากฏในสีลกฺขนฺธวคฺค - อฏฺฐกถา ๑/๗๙ (ฉบับฉัฏฐสังคีติ) ว่า -

โภชนานีติ เทสนาสีสมตฺตเมตं. อตฺถโต ปน สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา จีวรานิ ปารุปิตฺวา เสนาสนานิ เสวมานา คิลานเภสชฺชं ปริภุญฺชมานาติ สพฺพเมตं วุตฺตเมว โหติ.

บทว่า โภชนานิ นี้เป็นเพียงหัวข้อเทศนา. แต่โดยเนื้อความคำพูดนี้ย่อมเป็นอันกล่าวหมดทีเดียวว่า บริโภคอาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธา, ห่มจีวรที่เขาให้ด้วยศรัทธา, ใช้เสนาสนะที่เขาให้ด้วยศรัทธา, บริโภคยารักษาโรคที่เขาให้ด้วยศรัทธา

และใน สีลกฺขนฺธวคฺค - อฏฺฐกถา ๑/๔๖ (ฉบับ ฉ.) ก็แสดงว่า -

อุนฺนตา ภูมิปฺปเทสา โอนมนฺติ. โอนตา อุนฺนมนฺติ. ปาทนิกฺเขปสมเย สมาว ภูมิ โหติ.

ภูมิประเทศที่นูนหนา ย่อมยุบลง. ภูมิประเทศที่ลุ่มลึกย่อมสูงขึ้น. ในขณะที่ (พระพุทธองค์) ทรงวางพระบาท พื้นดินจะเรียบสม่ำเสมอกันทีเดียว

หมายความว่า ก่อนเวลาที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จไปบิณฑบาต แผ่นดินที่สูงก็ต่ำลงมาส่วนแผ่นดินที่ต่ำก็สูงขึ้นไป ส่วนในเวลาทรงวางพระบาทแผ่นดินจะเสมอกัน คำพูดที่กล่าวมานี้เป็นเพียงตัวอย่างให้รู้เท่านั้นว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่คนสามัญ เนื่องจากก่อนเวลาจะเสด็จไปได้เกิดปาฏิหาริย์มีแผ่นดินที่สูงก็ต่ำลงมาเป็นต้น แต่ไม่ใช่เพียงเท่านี้เพราะกรวด,

กระเบื้อง, หนาม, ตอไม้ เป็นต้น ก็หลีกออกจากทางที่พระพุทธองค์ทรงเสด็จผ่าน ดังในคัมภีร์ สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฏีกา ๑/๒๐๖ (ฉบับ ฉ.) แสดงว่า

สมภาคกรณมตฺเตน โอนมนฺติ อุนฺนมนฺติ จ. ตโตเยว ปาทนิกฺเขปสมเย สมาว ภูมิ โหติ. นิทสฺสนมตฺตญฺเจตํ สกฺขรกถลกณฺฏกสงฺกุกลลาทิอปคมนสฺสาปิ สมฺภวโต.

ภูมิประเทศ ย่อมยุบลงและย่อมสูงขึ้น โดยกระทำให้เป็นส่วนเสมอกันเท่านั้นในขณะที่ (พระพุทธองค์) ทรงวางพระบาทนั้นนั่นเองแผ่นดินจะสม่ำเสมอกันทีเดียว. ก็คำพูดนี้เป็นเพียงตัวอย่าง เพราะความมีการหลีกออกไปของกรวด, กระเบื้อง, หนาม, ตอ, โคลน เป็นต้น.

๖. เยภุยฺยนย

เยภุยฺยนย คือ วิธีที่เป็นไปโดยมาก หมายถึง กล่าวส่วนมากโดยได้ส่วนน้อยด้วย

วิคฺคหว่า - **เยภุยฺเยน ปวตฺโต นโย เยภุยฺยนโย.**

อุทาหรณ์ว่า - **ขทิรวนํ.** ป่าสีเสียด.

บทว่า “ขทิรวนํ” เป็น เยภุยฺยนย เพราะในป่านั้นมีต้นสีเสียดมากกว่าต้นไม้อื่นๆ แม้ต้นไม้อื่น ๆ เช่น ต้นหว้าเป็นต้น จะมีอยู่บ้าง ก็ไม่มีมากเท่ากับต้นสีเสียด จึงกล่าวว่าป่าสีเสียด ทั้งนี้เพราะกล่าวส่วนมาก พึงทราบว่าต้นไม้อื่นๆ ส่วนน้อยมีต้นมะม่วงเป็นต้นก็มีอยู่ในป่านั้นจึงจัดเป็น เยภุยฺยนย

ยังมีเยภุยฺยนยพิเศษอีกอันหนึ่งดังอุทาหรณ์ที่แสดงไว้ในวินย-อฏฺฐกถา ๑/๖, (ฉบับ ฉ.) และ สีลกฺขนฺธวคฺค-อฏฺฐกถา ๑/๕ (ฉบับ ฉ.) ว่า

เยภุยฺเยน ภควตา เอตทคฺคํ อาโรปิเต เตวิชฺชาทิเภเท ขีณาสวภิกฺขูเยว เอกูนปญฺจสเต ปริคฺคเหสิ.

พระมหากัสสปะ รวบรวมเอาพระอรหันต์ขีณาสพเท่านั้นอันมี ๔๙๙ รูป มีประเภทเป็นผู้มีวิชชา ๓ เป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นสู่เอตทัคคะเสียโดยมาก

บทว่า “เยภุยฺเยน” (โดยมาก) ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงว่าในจำนวนภิกษุขีณาสพ ๔๙๙ รูปนั้นเป็นภิกษุผู้ได้รับเอตทัคคะเป็นส่วนมาก เพราะภิกษุผู้ได้รับเอตทัคคะมีเพียง ๔๑ รูปเท่านั้น” แต่คำว่า “โดยมาก” ในที่นี้หมายถึงว่าในจำนวนภิกษุผู้ได้รับเอตทัคคะ ๔๑ รูปนั้นที่นิพพานไปมีเป็นส่วนน้อยส่วนมากยังไม่นิพพาน ภิกษุส่วนมากที่ยังไม่ได้นิพพานเหล่านั้นอยู่ในดุลยพินิจ ที่พระมหากัสสปะจะรวบรวมเข้าร่วมปฐมสังคายนาทั้งหมด ฉะนั้น

“เยภุยฺเยน” ในที่นี้จึงจัดเป็น เยภุยฺยนย ที่พิเศษกว่าที่กล่าวแล้วข้างต้น

๗. ตพฺพหุลนย

ตพฺพหุลนย คือ วิธีที่เป็นเสมอ (บ่อย ๆ) มากในสถานที่นั้น หมายความว่ากล่าวความเป็นโดยมากโดยได้ส่วนน้อยด้วย

วิคฺคหว่า - **ตสฺมึ พหุลํ อาจิณฺณํ ตพฺพหุลํ. ตพฺพหุลํ จ ตํ นโย จาติ ตพฺพหุลนโย.**

อุทาหรณ์ว่า **“วนจรโก.”** พรานป่า (ผู้เที่ยวไปในป่า)

บทว่า “วนจรโก” เป็น ตพฺพหุลนย เพราะเขาเที่ยวไปในป่าบ่อย ๆ ดังนั้นถึงแม้ว่าเขาจะเที่ยวไปในบ้านบ้าง ในเมืองบ้าง ก็ยังเรียกว่า “วนจรโก” อยู่นั้นเอง ฉะนั้น บทว่า “วนจรโก” นี้จึงเป็น “ตพฺพหุลนย” เพราะกล่าวโดยมากคือ การเที่ยวไปในป่า โดยได้ส่วนน้อย คือการอยู่ในบ้านด้วย

๘. นานนฺตริกนย

นานนฺตริกนย คือ วิธีที่ได้สิ่งที่เกี่ยวข้องกันด้วยการกล่าวที่ตั้งของสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน

วิคฺคหว่า - **นตฺถิ อนฺตริโก อสฺสาติ อนนฺตริโก. อนนฺตริโก เอว นานนฺตริโก.**

อุทาหรณ์ว่า - **ฆตตฺถิกสฺส ฆฏมานย.** จงนำหม้อมาแก่ผู้ต้องการเนยใส.

บทว่า “ฆฏ” เป็น นานนฺตริกนย เพราะได้สิ่งที่ไม่แยกจากกันคือ เนยใส ด้วยการกล่าวที่ตั้งอันไม่แยกจากกันคือหม้อ. หมายความว่า เนยใสอยู่ติดกับหม้ออาศัยหม้อ เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับหม้อ ส่วนหม้อเป็นที่ตั้งของเนยใส หม้อ และเนยใสเกี่ยวข้องกันอยู่อย่างนี้ บอกว่า “จงนำหม้อมา” ก็หมายถึง “จงนำหม้อที่มีเนยใสอยู่ด้วยมา” เนื่องจากกล่าวถึงที่ตั้งของสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน คือ หม้อ โดยได้สิ่งที่ติดกันคือ เนยใส ฉะนั้นบทว่า ฆฏ จึงเป็นนานนฺตริกนย

๙. อวินาภาวนย

อวินาภาวนย คือ วิธีที่ได้ที่ตั้งของสิ่งที่เกี่ยวข้องกันด้วยการกล่าวสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน.

อุทาหรณ์ว่า - **อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ.** ภิกษุผู้มีความเพียร เป็นผู้มีปัญญา

บทว่า “นิปโก” เป็น อวินาภาวนย เพราะได้ที่ตั้งอันไม่แยกจากกันคือ สติ ด้วยการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่แยกจากกัน คือ ปัญญา อธิบายว่า นิปโก แปลว่า ผู้มีปัญญา ดังในวิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา ตั้งวิคฺคหว่า **นิปยติ วิโสเสติ ปฏิปกฺขนฺติ นิปโก, สมฺปชาโน.** ผู้ใดย่อมให้ศัตรูเหือดแห้งไป เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า นิปโก ได้แก่ บุคคลผู้มีปัญญารอบคอบ.

นิปก เป็นบุคคลผู้มีปัญญา ปัญญาของบุคคลนั้น เรียกว่า “เนปกฺก” เพราะมาจากวิคฺคหว่า **นิปกสฺส ภาโว เนปกฺกํ.** ความเป็นของผู้ฉลาด ชื่อว่า เนปกฺก ดังนั้นในคัมภีร์วิสุทฺธิมคฺค ๑/๓ จึงแสดงว่า

นิปโกติ เนปกฺกํ วุจฺจติ ปญฺญา. คำว่า นิปโก คือ เนปกฺก กล่าวว่าเป็นปัญญา

คำว่า นิปโก กล่าวถึงปัญญาไม่ได้กล่าวถึงสติด้วย แต่ความจริงแล้วผู้มีปัญญาจำเป็นต้องมีสติด้วย เพราะถ้าขาดสติเสียแล้วปัญญาก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ปัญญาจึงไม่แยกจากสติ สติเป็นที่ตั้งอันไม่แยกจากกันของปัญญา สตินี้ประกอบได้ในธรรมทุกอย่าง ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า -

สติญฺจ ขฺวาหํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เรากล่าวสติว่า มีประโยชน์ในธรรมทุกอย่าง

หรือ **สติ ปน สพฺพตฺถ พลวตี.**

ก็สติมีกำลังมากในธรรมทุกอย่าง. เพราะเหตุนั้นในวิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา ๑/๑๔ จึงกล่าวว่า -

อฏฺฐกถายํ ปน เนปกฺกํ ปญฺญาติ อยมตฺโถ ทสฺสิโต. ตคฺคหเณเนว สติปิ คหิตาว โหติ. น หิ สติวิรหิตา ปญฺญา อตฺถีติ.

สำหรับในอัฏฐกถา แสดงเนื้อความนี้ว่า เนปกฺก เป็นปัญญา. แม้สติก็ถือเอาได้ทีเดียวด้วย “เนปกฺก” ศัพท์นั้นนั่นเองเพราะปัญญาที่เว้นจากสติย่อมไม่มีดังนี้

ปัญญาเกี่ยวข้องกับสติอยู่ กล่าวถึงปัญญาก็หมายถึงสติด้วย เพราะสติเป็นที่ตั้งของปัญญา และปัญญาเกี่ยวข้องกับสติอยู่ เนื่องจากในที่นี้ได้ที่ตั้งเกี่ยวข้องกัน (ระหว่างสติและปัญญา) คือสติ ด้วยการกล่าวสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน คือ ปัญญา ฉะนั้น บทว่า “นิปโก” จึงเป็น

อวินาภาวนย

๑๐. อสาธารณนย

อสาธารณนย คือ วิธีที่ไม่ทั่วไป หมายความว่า กล่าวสิ่งที่เจาะจงไม่เกี่ยวกับสิ่งอื่น.

อุทาหรณ์ว่า - **เภริสทฺโท.** เสียงกลอง

บทว่า "เภริสทฺโท" เป็นอสาธารณนย เพราะกล่าวเจาะจงว่าเป็นเสียงกลองไม่ใช่เสียงของพวกดุริยางค์ (ดนตรี) เหล่าอื่น มี ปี่, ขลุ่ย, สังข์ เป็นต้น หมายความว่า คำว่าเสียงกลองนี้เจาะจงถึงว่าเป็นเสียงของกลอง ถึงแม้ว่ากลองจะออกเสียงไม่ได้ต้องใช้ไม้ค้อนตี แต่ถ้าบอกว่า เสียงไม้ค้อนก็ไม่รู้ว่าจะเกิดเสียงอย่างไร เพราะไม่รู้ว่า ไม้ค้อนนั้นตีอะไร ถ้ากล่าวเช่นนี้อาจจะเป็นเสียงของมโหรึกหรือเปิงมาง หรือบัณเฑาะว์ก็ได้ แต่เมื่อกล่าวว่าเสียงกลองก็เจาะจงลงไปว่าเป็นเสียงกลองไม่ใช่เสียงของดุริยางค์พวกอื่นเหมือนอย่างคำว่า ยวงฺกุร (หน่อข้าวบาร์เลย์) อมฺพงฺกุร (หน่อมะม่วง) ซึ่งเป็นคำเจาะจงไม่เกี่ยวกับหน่อของต้นไม้อย่างอื่น แต่ถ้ากล่าวว่า พีชงฺกุร (หน่อเมล็ด) ก็ไม่สามารถจะรู้ได้ว่า เป็นหน่อของเมล็ดต้นไม้ชนิดไหนซึ่งเป็นคำพูดถึงหน่อของเมล็ดทั่วไปไม่เจาะจง

๑๑. มิคปทวลญฺชนย

มิคปทวลญฺชนย คือ วิธีดุจรอยเท้าเนื้อ หมายความว่าแสดงเบื้องต้นและที่สุด โดยไม่แสดงท่ามกลาง

วิคฺคหว่า - **ปทสฺส วลญฺโช ปทวลญฺโช. มิคสฺส ปทวลญฺโช มิคปทวลญฺโช.**

มิคปทวลญฺชนย เป็นวิธีที่เหมือนกับรอยเท้าเนื้อ คือ เวลาเนื้อวิ่งผ่านบนแผ่นหิน นายพรานผู้ติดตามย่อมไม่เห็นรอยเท้าของเนื้อบนแผ่นหินนั้น แต่ในพื้นดินข้างหน้าและข้างหลังของแผ่นหินมีรอยเท้าเนื้ออยู่ เมื่อนายพรานเห็นรอยเท้าเนื้อทั้งสองแห่งแล้วก็รู้ได้ว่าเนื้อได้เคยวิ่งผ่านไปบนแผ่นหินนั้น ถึงแม้รอยเท้าเนื้อจะไม่ปรากฏบนแผ่นหินท่ามกลางนั้นก็ตาม

ในคัมภีร์ สทฺทสารตฺถชาลินี คาถาที่ ๒๕ แสดงถึง มิคปทวลญฺชนยว่า

อาทฺยนฺตเมว ทีเปตฺวา มชฺเฌ ปน อทสฺสนำ,
มิคปทวลญฺโชติ เวทิตพฺโพ สุธีมตา.

บัณฑิตพึงทราบว่า นย ที่แสดงเบื้องต้นและที่สุดเท่านั้น แต่ว่าไม่แสดงในท่ามกลาง ชื่อว่า มิคปทวลญฺชนยว่า

กรุณา วิย สตฺเตสุ ปญฺญา ยสฺส มเหสิโน.

คำพูดนี้ เป็นมิคปทวลญฺชนย เพราะกล่าวถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้า คือ สีลสิกขา (ที่มีกรุณาเป็นเหตุ) และปัญญาสิกขา โดยหมายถึงสมาธิสิกขาด้วย ในระหว่างแห่งกรุณาและปัญญา อธิบายว่า กรุณาเป็นเหตุของสีลสิกขาเพราะการรักษาศีลจะเกิดขึ้นได้ ก็เพราะเกิดความกรุณาในสัตว์เหล่าอื่น เมื่อรักษาศีลสำรวมทางกายวาจาเรียบร้อยดีแล้ว ก็ทำให้เกิดฌานสมาธิขึ้นเป็นสมาธิสิกขา เมื่อเกิดสมาธิขึ้นแล้วปัญญาจึงเกิดขึ้นมา ในที่นี้แสดงสีลสิกขาที่มีกรุณาเป็นเหตุและปัญญาสิกขา ไม่แสดงสมาธิสิกขาไว้เหมือนรอยเท้าเนื้อที่ไม่ปรากฏบนแผ่นหินก็พึงรู้ว่า ในระหว่างสีลสิกขา และปัญญาสิกขา มีสมาธิสิกขาอยู่ เพราะเหตุนั้นในมูลฎีกา ๑/๕ (ฉบับ ฉ.) จึงอธิบายว่า -

กรุณาคหเณน จ สีลขนฺธปุพฺพงฺคโม สมาธิกฺขนฺโธ ทสฺสิโต โหติ. กรุณานิทานำ หิ สีลำ. ตโต ปาณาติปาตาทิวิรติปฺปวตฺติโต.

ก็ด้วยกรุณาศัพท์ แสดงสมาธิขันธ์ที่มีสีลขันธ์ถึงก่อน แท้จริงศีลมีกรุณาเป็นเหตุ ต่อจากนั้นจึงเป็นไปโดยการไม่ฆ่าสัตว์เป็นต้น

๑๒. ภินฺนสตฺติสมเวตนย

ภินฺนสตฺติสมเวตนย คือ วิธีที่ได้เนื้อความ ๒ อย่างด้วยสตฺติ (ความสามารถ) ที่ต่างกันในบทเดียว

อุทาหรณ์ว่า - **เสโต ธาวติ.**

แปลได้ ๒ ความหมาย คือ ๑. สัตว์ขาว ย่อมวิ่ง

๒.สุนัขย่อมวิ่งจากที่นี้

บทว่า “เสโต” เป็นภินฺนสตฺติสมเวตนย เพราะมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ๑.สัตว์ขาว ๒.สุนัข...จากที่นี่ อธิบายว่า เสโต เป็นคุณสตฺติ ของ สตฺโต จึงแปลว่าสัตว์ขาว ถ้าตัดบทว่า สา + อิโต ก็เป็น ทพฺพสตฺติ เพราะ สา (สุนัข) เป็นทัพพะ

๑๓. สิเลสนย

สิเลสนย คือ วิธีที่มีเนื้อความติดกันอยู่ หมายความว่าเป็นวิธีที่มีศัพท์ประกอบด้วยบทเดียว โดยมีเนื้อความหลายอย่าง

วิคฺคหว่า - **สิลิสฺสนฺติ นานตฺถา เอตฺถาติ สิเลโส.**

เนื้อความต่าง ๆ ย่อมติดกันในบทนี้ เพราะเหตุนั้น บทนี้ ชื่อว่า สิเลส

หรือ **อปโรปิ อตฺโถ เอตฺถ สิลิสฺสตีติ สิเลโส.**

แม้เนื้อความอื่นย่อมติดกันในบทนี้ เพราะเหตุนั้น บทนี้ ชื่อว่า สิเลส

อุทาหรณ์ว่า - **ปีเณติ ชนตํ สุธี.**

พระพุทธเจ้ายังหมู่ชนให้ชอบใจอยู่, หรือ พระจันทร์ยังหมู่ชนให้ชอบใจอยู่

บทว่า “สุธี” เป็นสิเลสนย เพราะ สุธี มีความหมาย ๒ อย่าง คือ พระพุทธเจ้า และพระจันทร์. บทว่า สุธี มีวิคฺคหว่า สุชฺฌตีติ สุธี. แปลว่า ผู้สะอาดหมายถึงทั้งพระพุทธเจ้าและพระจันทร์ เพราะทั้งพระพุทธเจ้าและพระจันทร์สามารถยังหมู่ชนให้ยินดีได้. (พระจันทร์สะอาด หมายถึง เวลาพระจันทร์เต็มดวง เมื่อพระจันทร์ขึ้นหมู่ชนเห็นก็ชอบใจ, พระพุทธเจ้าสะอาด เพราะทรงมีพระวรกายงดงามเปล่งปลั่งปราศจากละอองธุลีหมู่ชนเห็นก็ชอบใจ)

๑๔. ปทีปนย

ปทีปนย คือ วิธีเหมือนประทีป

ในเวลาที่ประทีปลุกโพลงอยู่ ย่อมทำลายความมืดด้วยย่อมส่องแสงสว่างด้วย ย่อมเผาไส้และน้ำมันด้วยฉันใด, ปทีปนยก็ฉันนั้นเหมือนกัน เนื่องจากแสดงเนื้อความหลายอย่างในศัพท์เดียว

อุทาหรณ์ว่า - **อุปฺปยาธิกิสฺสรวจเน.**

หมายความว่า ในการประกอบด้วย “อุป” ที่มีเนื้อความเป็น “อธิก” (ยิ่ง) และ อธิ ที่มีเนื้อความเป็น “อิสฺสร” (ผู้เป็นใหญ่ และ มีผู้เป็นใหญ่) ลงสัตตมีวิภัตติหลังลิงค์

ในที่นี้เนื้อความ ๒ อย่าง คือ ผู้เป็นใหญ่ และ มีผู้เป็นใหญ่ถูกแสดงใน อิสฺสร ศัพท์ ๆ เดียว เพราะเหตุนั้น อิสฺสรศัพท์จึงเป็นปทีปนย

อิสฺสรศัพท์ตามปกติมีเนื้อความว่า ผู้เป็นใหญ่ แต่ถ้าตั้งวิคฺคหว่า “อิสฺสโร อสฺส อตฺถีติ อิสฺสโร” ก็มีเนื้อความว่า “มีผู้เป็นใหญ่”

อิสฺสร ศัพท์ที่มีเนื้อความว่า “ผู้เป็นใหญ่” มีอุทาหรณ์ว่า “อธิ เทเวสุ พุทฺโธ” พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้เป็นใหญ่แห่งเหล่าทวยเทพทั้ง ๓ เหล่า (อุปฺปตฺติเทว, สมฺมุติเทว, วิสุทฺธิเทว)

อิสฺสร ศัพท์ที่มีเนื้อความว่า “มีผู้เป็นใหญ่” มีอุทาหรณ์ว่า “อธิ พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา” ชาวปัญจาละทั้งหลาย เป็นทาสของพระเจ้าพรหมทัตต์ ในอุทาหรณ์นี้ในคัมภีร์ปทรูปสิทฺธิ แสดงอธิบายว่า พฺรหฺมทตฺติสฺสรา ปญฺจาลาติ อตฺโถ. หมายความว่า ชาวปัญจาละมีผู้เป็นใหญ่ คือ พระเจ้าพรหมทัตต์

๑๕. ตนฺตนย

ตนฺตนย คือ วิธีที่เหมือนเส้นด้าย (ของช่างหูก) หมายความว่า ศัพท์เดียวแสดงเนื้อความ ๒ อย่าง

ในโลกนี้เส้นด้าย (ของช่างหูก) มี ๒ เส้น แต่เหมือนกับเป็นเส้นเดียวฉันใด ตนฺตนย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เนื่องจากมีศัพท์เดียว แต่มีเนื้อความ ๒ อย่าง ดังนั้นในคัมภีร์สทฺทสารตฺถชาลินีฎีกาข้อ ๘ จึงแสดงว่า

ตนฺตํ หิ นาม โลเก ทุปฏฺฏำปิ สมานำ เอกปฏฺฏมิว โหติ. ตถา อยำ นโย.

ชื่อว่า เส้นด้ายในโลกแม้มี ๒ เส้นอยู่ก็เป็นเหมือนเส้นเดียวฉันใด วิธีนี้ก็ฉันนั้น

อุทาหรณ์ว่า - **วสฺส วา วุ.**

เป็น อุ แห่ง ว บ้าง, หรือ เป็น อุ แห่ง อะ ของ ว บ้าง.

บทว่า “วสฺส” เป็นตนฺตนย เพราะมีเนื้อความ ๒ อย่าง คือ ๑.แห่ง ว ๒.แห่ง อะ ของ ว อธิบายว่า ในสูตรนี้ เอา ว เป็น อุ ก็ได้ เช่น อุสิโต หรือเอา อะ ของ ว เป็น อุ ก็ได้ เช่น วุสิโต บทว่า วสฺส แปลว่า แห่ง ว เพราะหลัง ว ลง ส วิภัตติ และ สฺ อาคม, ส่วนที่แปลว่า แห่ง อะ ของ ว เพราะมาจาก วิคฺคหว่า วสฺส อ ว. อะ ของ ว ชื่อว่า ว. หลังจาก ว ตัวนี้ ลง ส วิภัตติ และ สฺ อาคม

อีกอุทาหรณ์หนึ่งว่า - **ภตฺตำ ปจิตฺวา ภุญฺชียเต.**

(เขา) หุงข้าว แล้ว ข้าว (ถูกเขา) กิน

บทว่า “ภตฺตำ” เป็นตนฺตนย เพราะมีเนื้อความ ๒ อย่าง คือ

๑. เป็น อวุตฺตกมฺม ใน ปจิตฺวา

๒. เป็น วุตฺตกมฺม ใน ภุญฺชียเต

ดังนั้นอาจารย์มหาวิสุทธาราม จึงรจนาคาถาว่า -

ภตฺตํ ปจิตฺวา ภุชฺชเต ตนฺตนโยติ ญายเต,
ภตฺตนฺติ ปทเมกัปิ ภาเวติ กิริยํ ทฺวิธา.

บทว่า “ภตฺตํ” ในคำว่า ภตฺตํ ปจิตฺวา ภุชฺชเต ควรทราบว่าเป็น ตนฺตนย แม้บทว่า “ภตฺตํ” บทเดียว ก็ให้มีกิริยา ๒ อย่าง (อวุตฺตกมฺม-วุตฺตกมฺม)

๑๖. เอกเสสนย

เอกเสสนย คือ วิธีที่ทำให้เหลือตัวเดียว หมายความว่า ลบศัพท์ ๒ ศัพท์ให้เหลือเพียงศัพท์เดียว

อุทาหรณ์ว่า - **ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา.** บุรุษด้วยบุรุษด้วยชื่อว่า ปุริสา.

บทว่า “ปุริสา” เป็นเอกเสสนย เพราะลบปุริสศัพท์เสียศัพท์หนึ่งเหลือปุริสเพียงศัพท์เดียว ลง โย วิภัตติ, เอาโย เป็น อา ดังนั้นปุริสาบทนี้จึงหมายถึงบุรุษ ๒ คน ไม่ใช่คนเดียว

๑๗. สามญฺญนิทฺเทสนย

สามญฺญนิทฺเทสนย คือ วิธีที่แสดงความเหมือนกันของศัพท์ หมายความว่า ในศัพท์ที่เหมือนกัน ๒ ศัพท์แสดงเพียงศัพท์เดียว

อุทาหรณ์ว่า **สหเสยฺยํ กปฺเปยฺย.** สำเร็จการนอนและที่นอนร่วมกัน

บทว่า “เสยฺยํ” เป็นสามญฺญนิทฺเทสนย เพราะมาจากเสยฺยา ๒ บท แต่แสดงเพียงบทเดียว. เสยฺยาที่แปลว่าการนอน มีวิคฺคหว่า สยนํ เสยฺยา. การนอน ชื่อว่า เสยฺยา. ที่แปลว่า ที่นอน มีวิคฺคหว่า สยนฺติ เอตฺถาติ เสยฺยา. ชนทั้งหลายนอนอยู่บนเตียง, ตั่ง เป็นต้นนี้ เพราะเหตุนั้น เตียง, ตั่ง เป็นต้น ชื่อว่า เสยฺยา

ในคัมภีร์ปาจิตฺยาทิโยชนาหน้า ๘ แสดงว่า

สยนํ เสยฺยา, ปสารณกฺริยา. สยนฺติ เอตฺถาติ เสยฺยา, มญฺจาปีฐาทิ. ตทุภยมฺปิ เอกเสเสน วา สามญฺญนิทฺเทเสน วา เอกโต กตฺวา สหเสยฺยนฺติ วุตฺตํ.

การนอน ชื่อว่า เสยฺยา ได้แก่การเหยียดออก ชนทั้งหลายนอนอยู่บนเตียง, ตั่ง

เป็นต้นนี้ เพราะเหตุนั้น เตียง, ตั่ง เป็นต้นนั้น ชื่อว่า เสยฺยา (ที่นอน) ได้แก่ เตียง ตั่ง เป็นต้น. แม้ เสยฺยํ ทั้ง ๒ บท นั้นกล่าวว่า สหเสยฺยํ เพราะทำรวมกันด้วยเอกเสสนยหรือด้วยสามญฺญนิทฺเทสนย เสยฺยาบทนี้ มี ๒ บท เนื่องจากเป็นศัพท์มีรูปเหมือนกัน จึงแสดงเพียงตัวเดียว นี้เป็นสามญฺญนิทฺเทสนย หรือ เสยฺยา ๒ บท มาจากวิคฺคหว่า เสยฺยา จ เสยฺยา จ เสยฺยา. ลบ เสยฺยา เสียตัวหนึ่งนี้เป็นเอกเสสนย

๑๘. มหีรุหนย

มหีรุหนย คือ วิธีเหมือนต้นไม้ หมายความว่า เมื่อลบตัวเหตุ (การี) แล้วตัวผล (การิย) ก็หายไปด้วย

เนื่องจากปกติบนพื้นดินไม่มีเงา แต่ถ้ามีต้นไม้งอกขึ้นมาแล้วบนพื้นดินก็มีเงาปรากฏอยู่ เงานี้เกิดมาจากต้นไม้ ดังนั้น เงาจึงเป็นตัวผล (การิย) ของต้นไม้ ต้นไม้เป็นตัวเหตุ (การี) ครั้นเมื่อตัดต้นไม้ที่เป็นเหตุของเงาแล้ว เงาที่เป็นตัวผลของต้นไม้ก็จะหายไปด้วย วิธีนี้ ก็เป็นเช่นเดียวกัน เมื่อลบตัวเหตุ (การี) แล้ว ตัวผล (การิย) ก็หายไปด้วย

อุทาหรณ์ว่า **สตฺถา.**

บทว่า “สตฺถา” เป็น มหีรุหนย เพราะเมื่อลบ สิ วิภัตติแล้ว อา ต้องกลับมาเป็น อุ อย่างเดิม แล้วจึงเอา อุ เป็น อา อีกครั้งหนึ่ง. อธิบายว่า สตฺถา มาจาก สตฺถุ ศัพท์ (อุการันต์) ลง สิ วิภัตติ เพราะ สิ วิภัตติเอา อุ ที่ สตฺถุ เป็น อา และ ลบ สิ ด้วย สตฺถุ ปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ.” ในสูตรนี้เอา อุ เป็น อา เพราะ สิ ดังนั้น สิ จึงเป็นตัวเหตุ (การี) อา ที่มาจาก อุ เป็นตัวผล(การิย) เมื่อลบ สิ ที่เป็นตัวเหตุของ อา แล้ว อาที่เป็นตัวผลของ สิ ก็จะกลับคืนมาสู่ความเป็น อุ อย่างเดิมเหมือนเมื่อตัดต้นไม้แล้ว พื้นดินก็จะเป็นปกติไม่มีเงา หลังจากนั้นก็เอา อุ เป็น อา อีกครั้งหนึ่งด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ ฯ วิธีนี้เป็นปรปกฺข (พวกอื่น) หมายถึงเป็นวิธีของสันสกฤต ในไวยากรณ์มคธไม่ค่อยมีใช้

๑๙. จนฺทกนฺตนย

จนฺทกนฺตนย คือ วิธีเหมือนพลอยจันทรกันต์ หมายความว่า เมื่อลบตัวเหตุ (การี) แล้ว ตัวผล (การิย) ก็ยังไม่หายไป

พลอยจันทรกันต์นี้ เมื่อกระทบกับแสงจันทร์แล้วก็จะทำให้มีน้ำไหลออกมา หากนำ

ภาชนะเปล่ามารองรับไว้ก็จะได้น้ำ ถึงแม้จะเก็บพลอยจันทรกันต์ออกเสีย น้ำก็ยังอยู่ไม่หายไป พลอยจันทรกันต์เป็นตัวเหตุ (การี) ของน้ำ น้ำเป็นตัวผล (การิย) วิธีนี้ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อลบตัวเหตุ (การี) แล้ว ตัวผล (การิย) ก็ยังปรากฏอยู่

อุทาหรณ์ว่า **สตฺถา**

บทว่า "สตฺถา" เป็นจนฺทกนฺตนย เพราะเมื่อลบ สิวิภัตติ แล้ว อา ที่มาจาก อุ ก็ไม่ต้องเป็น อุ อย่างเดิมอย่าง มหีรุหนย เหมือนกับเมื่อนำพลอยจันทรกันต์ออกไปแล้ว น้ำก็ยังอยู่ ไม่หายไป ครั้นเมื่อลบ สิ แล้ว อา ที่มาจาก อุ ก็ยังอยู่คงเดิม ไม่ต้องกลับสู่ความเป็น อุ วิธีนี้เป็น สกปกฺข (พวกของตน) หมายถึงเป็นวิธีของไวยากรณ์มคธ

๒๐. สูริยกนฺตนย

สูริยกนฺตนย คือ วิธีเหมือนพลอยสุริยกันต์ หมายความว่า เมื่อลบตัวเหตุ (การี) แล้ว ตัวผล (การิย) ก็ยังอยู่ ไม่หายไป

พลอยสุริยกันต์นี้ เมื่อกระทบแสงพระอาทิตย์แล้วจะเกิดความร้อนสูงเมื่อนำเชื้อเพลิง เช่นกระดาษเป็นต้น มาวางไว้ในที่ๆ แสงของพลอยกระทบเข้าก็จะเกิดเป็นไฟลุกไหม้ แม้จะนำพลอยออกไปแล้วไฟที่ไหม้เชื้อนั้นก็ยังอยู่ พลอยสุริยกันต์เป็นตัวเหตุ (การี) ของไฟ ไฟเป็นตัวผล (การิย) วิธีนี้ก็เช่นเดียวกัน เมื่อลบตัวเหตุแล้ว ตัวผลก็ยังปรากฏอยู่

อุทาหรณ์ว่า **สตฺถา**

คำอธิบายในสูริยกนฺตนยนี้ก็เหมือนกับ จนฺทกนฺตนย ดังนั้นในที่นี้จะไม่กล่าวอีก

พลอยสุริยกันต์และพลอยจันทรกันต์นี้ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ มิลินฺทปญฺหา หน้า ๑๒๒ (ฉบับ ฉ.) และ วิมติวิโนทนีฏีกา ๑/๒๖๒ (ฉบับ ฉ.) ว่า

ยถา มหาราช มหิยา พหุวิธา มณโย วิชฺชนฺติ. เสยฺยถิทำ. อินฺทนีโล (เป) สูริยกนฺโต จนฺทกนฺโต วชิโร.

๒๑. อมฺพเสจนครุสินานนย

อมฺพเสจนครุสินานนย คือ วิธีเหมือนรด(น้ำ) ต้นมะม่วงและอาบน้ำอาจารย์ หมายความว่า ให้สำเร็จกิจถึง ๒ อย่างในวากฺย (ประโยค) เดียว

ลูกศิษย์ที่ฉลาด ผู้ประสงค์จะรดน้ำต้นมะม่วงและอาบน้ำอาจารย์ในขณะเดียวกัน ย่อม

ตั้งหม้อน้ำไว้ที่โคนต้นมะม่วงเมื่ออาจารย์อาบน้ำแล้ว เขาก็ได้สำเร็จกิจ ๒ อย่างคือ ๑.ได้รดน้ำต้นมะม่วง ๒.ได้อาบน้ำอาจารย์ ฉันใด วิธีนี้ก็เป็นเช่นเดียวกันฉันนั้น เพราะวากฺยเดียวให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง

อุทาหรณ์ว่า - **โก ปกาโร กถ.** ประการไร ชื่อว่า กถ (อย่างไร) วากฺยว่า “โก ปกาโร” เป็นอมฺพเสจนครุสินานนย เพราะให้สำเร็จกิจ ๒ อย่างคือ ๑.แสดงเนื้อความของ กถ ๒.แสดงอุทาหรณ์ของสูตร อธิบายว่า วากฺยว่า โก ปกาโร นี้แสดงเนื้อความของ กถ บทว่า กถ บทนี้มีเนื้อความว่าประการไร (อย่างไร) และบทว่า โก ในวากฺยว่า โก ปกาโร นี้ก็เป็นอุทาหรณ์ของสูตร อุทาหรณ์หนึ่งในคัมภีร์ กจฺจายน สูตร เสเสสุ จ (๒๒๙) แสดงว่า ในเพราะวิภัตติ และปัจจัย เอา กึ เป็น ก. เนื่องจาก โก มาจาก กึ+สิ เอา กึ เป็น ก, เอา สิ เป็น โอ จึงสำแร็จรูปเป็น โก ได้ ดังนั้น วากฺยว่า โก ปกาโร ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ แสดงอุทาหรณ์ของสูตรและแสดงเนื้อความของ กถ ไม่ได้แสดงเฉพาะเนื้อความของ กถ อย่างเดียว จึงเป็น อมฺพเสจนครุสินานนย

ในคัมภีร์ สทฺทนีติ - สุตฺตมาลา สูตรที่ ๔๕๗ กล่าวถึงนยนี้ว่า -

ครู ปน ยถา เอเกโนทกฆเฏน อมฺพเสจนครุสินานานิ ภวนฺตีติ อุปมํ อาหรนฺติ.

แต่อาจารย์ทั้งหลาย ย่อมนำมาซึ่งอุปมาว่า เหมือนมีการรดน้ำต้นมะม่วงและอาบน้ำอาจารย์ด้วยหม้อน้ำเดียว

แม้ในคัมภีร์ มณิทีปฏีกา ๑/๗ (ฉบับฉัฏฐสังคีติ) ก็อ้างถึงนยนี้ว่า -

โส จ อนุฏีกายํ อมฺพเสจนครุสินานนเยน วุตฺเต จ ธมฺเมน หีติ อาทิวจเนน สํสนฺทติ.

๒๒. โคพลีพทฺทนย

โคพลีพทฺทนย คือ วิธีเหมือนวัว และวัวมีกำลัง หมายความว่า เป็นวิธีที่ศัพท์หน้าหมายเอาสิ่งที่นอกจากศัพท์หลัง

คำว่า โค แปลว่า วัว เป็นคำสามัญไม่จำเพาะเจาะจงลงไปว่าเป็นวัวชนิดไหน ดังนั้น จึงหมายถึงวัวหลายๆ ชนิดได้ เช่น วจฺฉ (ลูกวัว) ทมฺม (วัวหนุ่ม) พลีพทฺท (วัวมีกำลัง) ชรคฺคว (วัวแก่) แต่ถ้ามี พลีพทฺท อยู่ข้างหลังแล้ว คำว่า โค นี้ก็หมายถึง วจฺฉ,

ทมฺม, และ ชรคฺคว เท่านั้นไม่ได้หมายถึงพลีพทฺท เพราะมี พลีพทฺท ศัพท์อยู่ต่อมา ฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าหมายเอาสิ่งที่นอกจากศัพท์ที่อยู่ข้างหลัง

อุทาหรณ์ว่า - **ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต.** (ที. ๒/๑๒๖)

พระธรรมและพระวินัย (อันเรา) แสดงแล้วบัญญัติแล้ว

บทว่า “ธมฺโม” เป็นโคพลีพทฺทนย เพราะหมายเอาพระสูตรและพระอภิธรรม ไม่ได้หมายเอาพระวินัยเพราะมีบทว่า วินโย ต่อมา. อธิบายว่า คำว่า พระธรรม เป็นคำสามัญ หมายเอาพระวินัย, พระสูตร และพระอภิธรรม แต่เนื่องจาก มี วินโย บทภายหลังต่อมา ดังนั้นบทว่า ธมฺโม จึงหมายเอาพระสูตร และพระอภิธรรม ไม่ได้หมายเอาพระวินัยเพราะมี แสดงแล้วเหมือนในศัพท์ว่า โคพลีพทฺททที่ โค ศัพท์หมายถึงวัวต่างๆ มี วจฺฉ เป็นต้น เว้น พลีพทฺท

ในวิมานวตฺถุ หน้า ๘๖ (ฉบับ ฉ.) กล่าวว่า -

เทวตา นุสิ คนฺธพฺโพ อทุ สกฺโก ปุรินฺทโท,
อชานนฺตา ตํ ปุจฺฉาม กถํ ชาเนมุ ตํ มยํ.

ท่านเป็นเทวดา หรือว่าเป็นคนธรรพ์ หรือเป็นพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ ข้าพเจ้าไม่รู้อยู่ จึงถามท่าน ข้าพเจ้าจะรู้จักท่านได้อย่างไร

ที่จริงแม้พระอินทร์และคนธรรพ์ก็เป็นเทวดา แต่เพราะแสดงไว้ต่างหากภายหลังในที่นี้ดังนั้นคำว่า “เทวดา” จึงหมายถึง เทวดาพวกอื่นจากพระอินทร์และคนธรรพ์ที่กล่าวไว้ ฉะนั้น ในวิมานวตฺถุ - อฏฺฐกถาหน้า ๒๔๐ (ฉบับ ฉ.) จึงแสดงว่า -

เอตฺถ จ สติปิ สกฺกคนฺธพฺพานํ เทวภาเว เตสํ วิสุ คหิตตฺตา โคพลีพทฺท-ญาเยน ตทญฺญเทววาจโก ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในที่นี้ แม้ความเป็นเทวดาแห่งพระอินทร์และคนธรรพ์มีอยู่ ควรทราบ เทวศัพท์ว่ากล่าวถึงเทวดาเหล่าอื่นจากพระอินทร์และคนธรรพ์เหล่านั้นด้วย โคพลีพทฺทนย เพราะความถือเอา(กล่าว) พระอินทร์และคนธรรพ์เหล่านั้นอีก นอกจากในอรรถกถาแล้วในฎีกาก็แสดงอ้างอิงถึงนยนี้ว่า -

ตตฺถ ปุพฺพนิมิตฺตานํ เภโท วิเสสสามญฺญวิภาเคน โคพลีพทฺทญายเยน จ คเหตพฺโพ. (ที. ฏี. ๒/๓๓ ฉบับ ฉ.)

โคพลีพทฺทนโย เหส. (สี. อภินวฏีกา ๑/๔๐๗)

๒๓. ปุญฺญญาณสมฺภารนย

ปุญฺญญาณสมฺภารนย คือ วิธีเหมือนสัมภาระ คือ บุญและปัญญา หมายความว่า ศัพท์หน้ามีเนื้อความเหลือจากศัพท์ที่ประกอบอยู่ข้างหลัง

บุญ และ ปัญญา เรียกว่า สัมภาระ เพราะควรนำไปสู่ภพหน้า (ส่วนวัตถุเช่น เสื้อผ้า เป็นต้น เรียกว่า สัมภาระ เพราะถูกบุคคลสั่งสม) บุญ เป็นคำสามัญไม่จำเพาะเจาะจงไว้ดัง นั้นก็หมายถึงกุศลทั้งหมด ส่วน ญาณ (ปัญญา) เป็นคำจำกัดความไว้แต่ก็นับเนื่องเข้าใน กุศล ใน คำว่า ปุญฺญญาณสมฺภาร นี้ บุญต้องหมายเอาพวกกุศลธรรมที่นอกจากปัญญา เพราะแสดงถึงปัญญาต่อมา

อุทาหรณ์ว่า - **ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต.**

พระธรรมและพระวินัย (อันเรา) แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว

บทว่า “ธมฺโม” เป็น ปุญฺญญาณสมฺภารนย เนื่องจากหมายเอาพระสูตร และพระ อภิธรรมเท่านั้น ไม่หมายเอาพระวินัย เพราะแสดงพระวินัยด้วยบทว่า “วินโย” ต่อมา

๒๔. อธิการนย

อธิการนย คือ วิธีตามมา หมายความว่า รู้เนื้อความได้ด้วยศัพท์ที่ตามมา

อุทาหรณ์ว่า - **ปุพฺโพ จ.** สระหน้าด้วย (ทีฆ ปปฺโปติ) ย่อมถึงซึ่งทีฆะ

“ปุพฺโพ จ” เป็นอธิการนย เพราะสามารถที่จะรู้เนื้อความของสูตรนี้ได้ด้วย ทีฆศัพท์ ที่ตามมาจากสูตร ทีฆ เพราะลำพังความหมายว่า “สระหน้าด้วย” ยังไม่สามารถที่จะเข้าใจ ได้ (ส่วนบทว่า ปปฺโปติ นั้นใส่มาภายหลังมี ปุพฺโพ เป็นกัตตา)

๒๕. อาวุตฺตินย

อาวุตฺตินย คือ วิธีกล่าวบ่อยๆ หมายความว่า รู้เนื้อความได้โดยนำศัพท์ที่เคยกล่าว มาแล้วมากล่าวซ้ำอีก

อุทาหรณ์ว่า - **ปุพฺโพ จ.** สระหน้าด้วย (ทีฆ ปปฺโปติ) ย่อมถึงซึ่งทีฆะ

“ปุพฺโพ จ” เป็นอาวุตฺตินย เพราะสามารถที่จะรู้เนื้อความของสูตรได้ โดยนำ ทีฆ ศัพท์ที่เคยถูกกล่าวไว้ในสูตร “ทีฆ” มากล่าวซ้ำอีกในสูตรนี้ เพราะลำพังความหมายว่า “สระ

หน้า ด้วย” ยังไม่สามารถที่จะเข้าใจได้

๒๖. อาวฏฺฏนย

อาวฏฺฏนย คือ วิธีเหมือนน้ำวน หมายความว่า ทำตัวด้วยสูตรหลายๆ สูตรในรูปเดียว. ตามธรรมดาน้ำวนจะหมุนอยู่กับที่ไม่เคลื่อนไปไหน แต่จะหมุนเวียนหลายๆ รอบฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะทำตัวด้วยสูตรหลาย ๆ สูตรในรูปเดียว

อุทาหรณ์ - **ปุริโส.**

บทว่า “ปุริโส” เป็น อาวฏฺฏนย เพราะเดิมมาจาก ปุริส ลง สิ วิภัตติ (ด้วย ลิงฺคตฺเถ ปฐมา) เปลี่ยน สิ เป็น โอ (ด้วย โส) แยกพยัญชนะออกจากสระ (ด้วย ปุพฺพมโธจิต-มสฺสรํ สเรน วิโยชเย) ลบสระหน้าเพราะสระหลัง แล้วสระหลังเป็นปกติ (ด้วย สรโลโป-มาเทสปฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตุ ปกติ) นำมาประกอบกัน (ด้วย นเย ปรํ ยุตฺเต) จึงสำเร็จรูปเป็น ปุริโส ใน ปุริโส รูปนี้ต้องทำตัวด้วยสูตรหลาย ๆ สูตรในรูปเดียว เหมือนกับน้ำวนที่หมุนหลายๆ รอบใน ที่แห่งเดียว จึงเป็น อาวฏฺฏนย

๒๗. นาวาสกฏนย

นาวาสกฏนย คือ วิธีที่เหมือนเรือและเกวียน หมายความว่า สำเร็จรูปด้วยสูตรของตนๆ ไม่ปะปนกับสูตรอื่น

ตามธรรมดา ของที่ควรนำไปทางน้ำ ก็ต้องบรรทุกใส่เรือไป ของที่ควรนำไปทางบกก็ต้องบรรทุกใส่รถไป ของที่ควรนำไปทางน้ำ จะบรรทุกใส่รถไปไม่ได้ ของที่ควรนำไปทางบกจะบรรทุกใส่เรือไปไม่ได้ เพราะแตกต่างที่กันฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะสำเร็จรูปด้วยสูตรของตนๆ สูตรไหนมีหน้าที่อย่างใด ก็ทำหน้าที่อย่างนั้น ไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่อื่น

อุทาหรณ์ว่า - **ปุริโส.**

บทว่า “ปุริโส” เป็น นาวาสกฏนยเพราะสำเร็จรูปด้วยสูตรที่ทำหน้าที่ของตนๆ ไม่เกี่ยวข้องกัน เช่น ลบสระและเป็นปกติ ก็ใช้ด้วย สรโลโป ฯ เอา สิ เป็น โอ ก็ใช้ด้วย “โส” เป็นต้น ในสูตรเหล่านี้ ทำหน้าที่ของตน ๆ สูตรที่ทำหน้าที่ลบก็ลบไป สูตรที่ทำหน้าที่อาเทศ ก็อาเทศไป ไม่เกี่ยวข้องกัน

๒๘. ยถาสงฺขฺยนย

ยถาสงฺขฺยนย คือ วิธีตามลำดับสังขยา หมายความว่า ได้เนื้อความตามลำดับสังขยา (คำนับจำนวน)

อุทาหรณ์ว่า - **อิวณฺณุวณฺณา ฌลา** อิวัณณะและอุวัณณะชื่อ ฌ และ ล

คำพูดนี้ เป็น ยถาสงฺขฺยนย เพราะ อิวณฺณ (ที่เป็นตัวที่ ๑ ของบทว่า อิวณฺณุวณฺณา) ชื่อ ฌ (ซึ่งเป็นตัวที่ ๑ ของบทว่า ฌลา) ส่วน อุวณฺณ (เป็นตัวที่ ๒ ของบทว่า อิวณฺณุวณฺณา) ชื่อ ล (ซึ่งเป็นตัวที่ ๒ ของบทว่า ฌลา)

๒๙. ยถากฺกมนย

ยถากฺกมนย คือ วิธีตามลำดับ หมายความว่า ได้เนื้อความตามลำดับไม่ข้ามลำดับไป

อุทาหรณ์ว่า - **อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.** อิวัณณะและอุวัณณะ ชื่อ ฌ และ ล

คำพูดนี้ เป็น ยถากฺกมนย เพราะอิวณฺณ (ที่เป็นตัวแรกของบทว่า อิวณฺณุวณฺณา) ชื่อ ฌ (ซึ่งเป็นตัวแรกของบทว่า ฌลา) ส่วน อุวณฺณ (ที่เป็นตัวหลังของบทว่า อิวณฺณุวณฺณา) ชื่อ ล (ซึ่งเป็นตัวหลังของบทว่า ฌลา) นี้เป็นตามลำดับก่อนหลังไม่ข้ามลำดับไป

๓๐. ยถาลาภนย

ยถาลาภนย คือ วิธีตามสมควรต่อการได้ หมายความว่าได้เนื้อความตามสมควร

อุทาหรณ์ว่า - **สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ.** (สีลกฺขนฺธวคฺค หน้า ๗๙)

(บุรุษผู้มีจักษุพึงเห็น) กรวดและกระเบื้องบ้าง ฝูงปลาบ้าง ว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง

บทว่า “สกฺขรกถลมฺปิ” และบทว่า “มจฺฉคุมฺพมฺปิ” เป็นยถาลาภนย เพราะกรวดและกระเบื้องไม่มีชีวิต จึงว่ายไป (เที่ยวไป) ไม่ได้ ดังนั้นบทว่า สกฺขรกถลมฺปิ นี้ต้องหมายเอากิริยาหยุด (ตั้งอยู่) เท่านั้น ไม่หมายเอากิริยาว่าย แต่ฝูงปลาว่ายไปได้และหยุดก็ได้ ฉะนั้น บทว่า มจฺฉคุมฺพมฺปิ นี้ต้องหมายเอากิริยาว่ายและกิริยาหยุด ๒ อย่าง เนื่องจากบทว่า สกฺขรกถลมฺปิ หมายเอากิริยา หยุด(ตั้งอยู่) และบทว่า มจฺฉคุมฺพมฺปิ หมายเอากิริยาว่าย

(เที่ยวไป) และหยุด (ตั้งอยู่) ฉะนั้น ทั้ง ๒ บทนี้ จึงเป็น ยถาลาภนย

ข้อความข้างต้นนี้มาจาก สีลกฺขนฺธวคฺปาลิ หน้า ๗๙ ซึ่งมีข้อความเต็มว่า -

เสยฺยถาปิ มหาราช ปพฺพตสงฺเขเป อุทกรหโท อจฺโฉ วิปฺปสนฺโน อนาวิโล. ตตฺถ จกฺขุมา ปุริโส ตีเร จิโต ปสฺเสยฺย สิปฺปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ.

ดูกรมหาบพิตร เปรียบเหมือนสระน้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัวบนยอดเขา บุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่บนขอบสระนั้น พึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่าง ๆ บ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฝูงปลาบ้าง ว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง

ใน สีลกฺขนฺธวคฺค - อฏฺฐกถา หน้า ๒๐๒ อธิบายว่า

ติฏฺฐนฺตมฺปิ จรนฺตมฺปีติ เอตฺถ สกฺขรกถลํ ติฏฺฐติเยว. อิตรานิ จรนฺติปิ ติฏฺฐนฺติปิ.

ในคำว่า "ติฏฺฐนฺตมฺปิ จรนฺตมฺปิ" นี้ กรวดและกระเบื้องตั้งอยู่เท่านั้น หอยโข่ง หอยกาบ และฝูงปลาอื่นๆ ว่ายไปบ้าง หยุดอยู่บ้าง

ยถาลาภนยนี้ คัมภีร์วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา ๒/๑๐๕ ก็กล่าวอ้างอิงไว้ว่า -

น เจตฺถ ยถาลาภภาวนฺ สกฺกา ปจฺเจตุ์ สกฺขรกถลิกมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปีติอาทิ วิย อปฺปสิทฺธตาย รูปภาวสฺส.

๓๑. ทีปกนย

ทีปกนย คือ วิธีดุจดวงประทีป หมายความว่า แสดงเนื้อความไว้ในวากฺยเดียว โดยมีเนื้อความแผ่ไปในวากฺยอื่นทั้งหมด

ตามธรรมดา ถ้าแม้จะตั้งประทีปไว้ในสถานที่เดียว แต่ประทีปนั้นก็หาได้ส่องสว่างในสถานที่เดียวไม่ แต่ส่องสว่างแผ่ไปถึงสถานที่อื่น ๆ ด้วย ตามกำลังแห่งแสงของตนฉันใด วิธีนี้ก็ฉันนั้น เหมือนกัน เพราะแสดงเนื้อความไว้ในวากฺยเดียวแต่เนื้อความที่แสดงไว้นั้นสามารถแผ่ไปในวากฺยอื่นๆ ด้วย ไม่ใช่แต่เนื้อความในวากฺยของตนเท่านั้น

อุทาหรณ์ว่า - **"อกาสิ" อตฺตโน อตฺถ์ ปรตฺถมฺปิ จ โส ชิโน.**

พระชินเจ้าพระองค์นั้นทรงกระทำประโยชน์ของพระองค์ด้วยทรงกระทำทั้งประโยชน์ของผู้อื่นด้วย

บทว่า “อกาสิ” เป็นทีปกนย เพราะแสดงไว้ในวากฺยแรกโดยมีเนื้อความแผ่ไปถึงวากฺยต่อมา

ทีปก มีประเภท ๓ อย่าง คือ

๑. **อาทิทีปก** แสดงเนื้อความไว้ในวากฺยแรก โดยมีเนื้อความแผ่ไปในวากฺยหลัง

อุทาหรณ์ว่า -

อกาสิ อตฺตโน อตฺถํ ปรตฺถมฺปิ จ โส ชิโน.

๒. **มชฺเฌทีปก** แสดงเนื้อความไว้ในท่ามกลางแห่งวากฺยทั้ง ๒ โดยมีเนื้อความแผ่ไปในวากฺยข้างหน้าและหลัง

อุทาหรณ์ว่า -

อตฺตโน อตฺถํ **อกาสิ** ปรตฺถมฺปิ จ โส ชิโน.

๓. **อนฺตทีปก** แสดงเนื้อความไว้ในวากฺยสุดท้าย โดยมีเนื้อความแผ่ไปในวากฺยข้างหน้า

อุทาหรณ์ว่า -

โส ชิโน อตฺตโน อตฺถํ ปรตฺถมฺปิ จ **อกาสิ.**

ทีปก ยังจำแนกได้อีก ๓ อย่างคือ -

๑. กฺริยาทีปก

๒. ชาติทีปก (บางอาจารย์ใช้ ทพฺพทีปก)

๓. คุณทีปก

ประเภทของทีปกและอุทาหรณ์ของทีปก พึงดูพิสดาร ในคัมภีร์ สุโพธาลงฺการ คาถาที่ ๒๒๘-๒๓๑ และ สทฺทสารตฺถชาลินี คาถาที่ ๓๕ - ๓๘

๓๒. ปาริเสสนย

ปาริเสสนย คือ วิธีที่เหลือจากความหมายทั้งหมด หมายความว่า เอาความหมายเหลือจากความหมายทั้งหมด

วิคฺคหว่า - **ปริ สมนฺตโต เสโส ปาริเสโส.**

เหลือ(จากความหมาย) ทั้งหมด ชื่อ ปาริเสส.

อุทาหรณ์ว่า - **โส อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ** (เป).

บทว่า “สเทวกำ” เป็นปาริเสสนยเพราะหมายถึงสวรรค์ ๕ ชั้น เว้น ปรนิมฺมิตวสวตฺติ-ภูมิ. อธิบายว่า สวรรค์มี ๖ ชั้นคือ ๑.จาตุมหาราชิกา ๒.ตาวตึสา ๓.ยามา ๔.ตุสิตา ๕.นิมฺมานรติ ๖.ปรนิมฺมิตวสวตฺติ เมื่อบทว่า สมารกำ หมายถึง ปรินิมฺมิตวสวตฺติภูมิแล้ว บทว่า สเทวกำ ก็ต้องมีความหมายเป็นสวรรค์ ๕ ชั้น เว้นปรนิมฺมิตวสวตฺติภูมิ ไม่ได้หมายเอาสวรรค์ ๖ ชั้น

ปาริเสสนยนี้เหมือนกับโคพลีพทฺทนย และ ปุญฺญาณสมฺภารนย แต่ที่เรียกชื่อต่างกันเพราะโบราณาจารย์ทั้งหลายใช้ต่างกันมา แต่ความหมายก็เป็นเช่นเดียวกัน

๓๓. โคคณฺหนย

โคคณฺหนย คือ วิธีเหมือนจับวัว หมายความว่า ให้รู้สิ่งที่ไม่ปรากฏด้วยสิ่งที่ปรากฏ

ในบางครั้งวัวเกิดความดุร้ายขึ้น เจ้าของวัวไม่สามารถจะจับเข้าคอกได้ แต่เจ้าของผู้ฉลาดจะนำวัวตัวที่ฝึกมาดีแล้วมาล่อวัวร้ายตัวนั้นให้เข้าคอกได้ ฉันใด วิธีนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะให้รู้สิ่งที่ไม่ปรากฏด้วยสิ่งที่ปรากฏ

อุทาหรณ์ว่า - **เสฏฺฐนฺติ ปสตฺถตรำ.** เสฏฺฐำ คือ ประเสริฐกว่า

บทว่า “ปสตฺถตรำ” เป็นโคคณฺหนย เพราะแสดงให้รู้ว่า บทว่า “เสฏฺฐำ” ประกอบด้วย อิฏฺฐปัจจัย ด้วย ตร ปัจจัยในบทของตน. อธิบายว่า บทว่า “เสฏฺฐำ” มาจาก ปสตฺถ ศัพท์ + อิฏฺฐ ปัจจัย (เอาปสตฺถเป็น ส. แยก, ลบ, อิเป็นเอ, รวม, ตั้งเป็นนาม, แล้วลง สิ, สิเป็น อำ, แยก, ลบ, คงเดิม, รวม จึงสำเร็จรูปเป็น เสฏฺฐำ ได้) บทว่า “เสฏฺฐำ” นี้ประกอบด้วย อิฏฺฐ ปัจจัยที่มีอรรถ “วิเสส” (พิเศษ) แต่รูปของปัจจัยไม่ปรากฏอาจทำให้สงสัยได้ ดังนั้นจึงแสดงอธิบายด้วย ตร ปัจจัยที่มี อรรถ “วิเสส” เช่นเดียวกัน ฉะนั้นเมื่อแสดงบทว่า “ปสตฺถตรำ” ที่ประกอบด้วย ตร ปัจจัยแล้วก็ทราบได้ว่า บทว่า “เสฏฺฐำ” ประกอบด้วย อิฏฺฐ ปัจจัยอยู่เพราะ ตร และ อิฏฺฐ ปัจจัยมีความหมายเหมือนกัน

๓๔. กาโกโลกนนย

กาโกโลกนนย คือ วิธีดุจการแลดูของกา หมายความว่าบทเดียวมองหาบทถึง ๒ บทคนละขณะ

ตามปรกติตาของคนและสัตว์อื่น ๆ มีช้างเป็นต้น ถึงแม้จะมี ๒ ข้าง แต่ก็เห็นรูปด้วยตาทั้ง ๒ ข้างในเวลาเดียวกัน แต่ตาของกาไม่เหมือนตาของคนและสัตว์อื่นๆ เพราะดวงตาทั้ง ๒ ข้างของกานั้น ย่อมเห็นรูปแตกต่างกันได้ แต่เนื่องจากจิตรับอารมณ์อย่างเดียวในขณะเดียวกันดังนั้นเมื่อกาดูศัตรูด้วยตาข้างซ้าย ตาข้างขวาย่อมไม่เห็นอาหาร เมื่อกาดูอาหารด้วยตาข้างขวา ตาข้างซ้ายย่อมไม่เห็นศัตรู เพราะเวลาดูด้วยตาข้างซ้าย ตาข้างขวาย่อมไม่เห็น ดูด้วยตาข้างขวาตาข้างซ้ายย่อมไม่เห็นฉันใด วิธีนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะมีบทเดียวมองหาสัมพันธ์ถึง ๒ บทได้แต่ละขณะไม่พร้อมกัน

ในคัมภีร์ สทฺทสารตฺถชาลินีฏีกา กล่าวอธิบายกาโกโลกนนยว่า -

ยถา หิ กาโก นาม เอเกน โอโลเกนฺโต เอเกน จกฺขุนา ปสฺสติ. วาเมน โอโลเกนฺโต วาเมเนว ปสฺสติ. น ทกฺขิเณน. ทกฺขิเณน โอโลเกนฺโต ทกฺขิเณเนว. น วาเมน. เอวเมว อยํ นโยติ. เตนาหุ โปราณา -

“ยถาหิ กาโก เอเกน จกฺขุนา ปสฺสติ สทา,
ตเถวายํ นโย เตน กาโกโลโกติ วุจฺจตี”ติ.

ชื่อว่ากา เมื่อแลดูทางข้างหนึ่งย่อมเห็นด้วยตาข้างหนึ่ง เมื่อดูทางซ้ายย่อมเห็นด้วยตาข้างซ้ายเท่านั้นไม่เห็นด้วยตาข้างขวา เมื่อดูทางข้างขวาย่อมเห็นด้วยตาข้างขวาเท่านั้นไม่เห็นด้วยตาข้างซ้ายฉันใด วิธีนี้ก็ฉันนั้นดังนี้. เพราะเหตุนั้นโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า -

“กาย่อมแลดูด้วยตาข้างหนึ่ง ในกาลทุกเมื่อฉันใด เพราะเหตุนั้นวิธีนี้ ย่อมกล่าวว่าชื่อกาโกโลก ฉันนั้น”

อุทาหรณ์ว่า - **รญฺโญ ปหิโต ทูโต.**

ทูตอันพระราชาส่งไป, ทูตของพระราชาถูกส่งไป

บทว่า “รญฺโญ” มองหาสัมพันธ์ในบททั้ง ๒ บทคือ ปหิโต และ ทูโต. รญฺโญ เมื่อสัมพันธ์กับ ปหิโต ก็เป็น ฉฏฺฐีอตฺถตฺตา เมื่อสัมพันธ์กับ ทูโต ก็เป็น “สมฺพนฺธ” ในที่นี้ รญฺโญ จึงจะสัมพันธ์กับบท ๒ บท แต่สัมพันธ์กันคนละขณะไม่พร้อมกัน ฉะนั้นบทว่า รญฺโญ จึงเป็นกาโกโลกนนย กาโกโลกนนยนี้ใน สีลกฺขนฺธวคฺค-อภินวฏีกา ๒/๓๖๐ กล่าว

อ้างอิงไว้ว่า -

อิทำ หิ กาโกโลกนมิว อุภยาเปกฺขวจนำ.

จริงอยู่คำพูดนี้ เป็นคำเพ่งถึง ๒ ฝ่ายเหมือนการดูของกา

๓๕. รุกฺขสกุณนย

รุกฺขสกุณนย คือ วิธีดุจนกอาศัยต้นไม้ หมายความว่าเมื่อที่อาศัยของตนพินาศไปแล้วย่อมไปสู่ที่อาศัยแห่งอื่นด้วยตนเอง.

ตามธรรมดาเมื่อต้นไม้อันเป็นที่อาศัยของฝูงนกพินาศไปด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งก็ตาม ฝูงนกย่อมบินไปอาศัยที่ต้นอื่นเอง โดยไม่ต้องมีคนไปจับให้อยู่ที่ต้นไม้อื่นฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเมื่อสระอันเป็นที่อาศัยของนิคคหิตพินาศไป นิคคหิตย่อมเคลื่อนไปอาศัย(ประกอบ) ที่สระตัวอื่นโดยไม่ต้องนำนิคคหิตมาประกอบกับสระอีก

อุทาหรณ์ – **อคฺคึ.**

บทว่า “อคฺคึ” เป็นรุกฺขสกุณนย เพราะเมื่อเปลี่ยน อำ เป็น ˚ (นิคคหิต) แล้ว นิคคหิตย่อมเคลื่อนมาประกอบด้วย อิ (ที่ชื่อ ฌ) ด้วยตนเองโดยไม่ต้องนำพยัญชนะมาประกอบกับสระด้วยสูตรว่า นเย ปรำ ยุตฺเต อีก อธิบายว่า บทว่า อคฺคึ มาจาก อคฺคิ, หลัง อคฺคิ ลง อำ วิภัตติ, อิ ชื่อ ฌ ด้วย อิวณฺณุวณฺณา ฌลา, และเอา อำ (ที่ประกอบด้วย อ และ ˚) เป็น ˚ (นิคคหิต) ด้วย อโม นิคฺคหีตำ ฌลเปหิ. คือเอาสระอะกับด้วยนิคคหิต (˚) เป็น นิคคหิต (˚) ที่ปราศจากสระเนื่องจากนิคคหิตต้องอาศัยรัสสะสระ ๓ ตัว คือ อ อิ อุ แน่นอนจะอยู่เฉพาะตัวไม่ได้ ดังนั้น นิคคหิต (˚) ที่มาจาก ˚ นี้ย่อมเคลื่อนที่ไปประกอบกับ อิ ที่ อคฺคิ ด้วยตนเอง โดยไม่ต้องนำนิคคหิตมาประอบกับสระด้วยสูตรว่า นเย ปรำ ยุตฺเต อีก

ตามคัมภีร์กจฺจายน นิคฺคหิตที่มาประกอบกับสระด้วยตนเองเป็นรุกฺขสกุณนย แต่พยัญชนะอื่นจากนิคคหิตต้องนำมาประกอบกับสระอีก ส่วนตามวิธีของคัมภีร์สันสกฤตชื่อมุทฺธโพธ พยัญชนะทังหมดที่ไม่มีสระประกอบอยู่จะเคลื่อนมาประกอบกับสระข้างหน้าด้วยตนเอง เป็นรุกฺขสกุณนยโดยไม่ต้องนำพยัญชนะมาประกอบกับสระอีก

๓๖. ทนฺตจฺเฉทนนย

ทนฺตจฺเฉทนนย คือ วิธีดุจตัดงา หมายความว่า ตัดสำวณฺเณตพฺพปท (ที่ควรถูกอธิบาย)

ตามธรรมดา เมื่อตัดงาแล้วก็จะทำให้งานั้นเปลี่ยนสภาพจากรูปเดิมฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะทำให้บทเปลี่ยนสภาพจากรูปเดิม. ก่อนที่จะยกตัวอย่างและกล่าวอธิบายถึง ทนฺตจฺเฉทนนย นักศึกษาพึงทราบถึงความแตกต่างกัน แห่ง สำวณฺเณตพฺพ และสำวณฺณนาก่อน มูลปท (บทดั้งเดิม) ที่ควรอธิบาย เรียกว่า สำวณฺเณตพฺพ ส่วนบทที่ อธิบายบทควรอธิบาย (สำวณฺเณตพฺพ) เรียกว่า สำวณฺณนา เช่น เสฏฺฐนฺติ ปสตฺถตรำ บทว่า เสฏฺฐำ เรียกว่า สำวณฺเณตพฺพ เพราะเป็นบทที่ควรอธิบายให้เข้าใจ ส่วนบทว่า ปสตฺถตรำ เรียกว่า สำวณฺณนา เพราะเป็นบทที่อธิบายเสฏฺฐำบท

อุทาหรณ์ว่า - **วจนตฺโถ จ โส วโร จาติ วจนตฺถวโร.**

เนื้อความแห่งถ้อยคำอันประเสริฐ

บทสำเร็จ (นิปฺผนฺนปท) ว่า “วจนตฺถวโร” เป็น ทนฺตจฺเฉทนนย เพราะเป็นปฐมาวิภัตติ ซึ่งเป็นบทที่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเดิมที่เป็น สำวณฺเณตพฺพปท อันเป็นทุติยาวิภัตติ. อธิบายว่า คำว่า วจนตฺถวร นี้เดิมมาจากทุติยาวิภัตติในปณามคาถาของคัมภีร์กจฺจายนว่า

เสฏฺฐำ ติโลกมหิตำ อภิวนฺทิยคฺคำ
พุทฺธญฺจ ธมฺมมมลำ คณมุตฺตมญฺจ,
สตฺถุสฺส ตสฺส วจนตฺถวรำ สุพุทฺธุ
วกฺขามิ สุตหิตเมตฺถ สุสนฺธิกปฺปำ.

บทว่า วจนตฺถวรำ ซึ่งเป็นทุติยาวิภัตติเป็น สำวณฺเณตพฺพ เพราะเป็นบทที่ควรอธิบาย ดังนั้น ในคัมภีร์ นฺยาส จึงอธิบายบทนี้ว่า มาจากคำว่า วจนตฺถและวร มาทำสมาสกัน โดยอธิบายด้วยวิคฺคหว่า **วจนตฺโถ จ โส วโร จาติ วจนตฺถวโร.**

บทว่า วจนตฺถวโร เป็นปฐมาวิภัตติ ไม่ใช่ทุติยาวิภัตติเหมือนเดิม เหมือนกับเมื่อตัดงาแล้วทำให้งาเปลี่ยนสภาพจากรูปเดิม. ทนฺตจฺเฉทนนยนี้ มีใช้ในไวยากรณ์มาก ไม่ค่อยมีใช้ในอรรถกถาและฎีกามากนัก

๓๗. ทนฺตโสธนนย

ทนฺตโสธนนย คือ วิธีดุจชำระงา หมายความว่า แสดงด้วยสัวณฺเณตพฺพปท (บทที่ควรอธิบาย) อีก

ตามธรรมดางานี้จะโค้งงามมีปลายเรียวแหลม เมื่อตัดไปแล้วก็ทำให้เปลี่ยนแปลงจากรูปเดิม แต่เมื่อต้องการที่จะทำให้งาที่ถูกตัดไปแล้วมีรูปเหมือนเดิม ก็ต้องชำระงา (คือตกแต่งเสียให้ดี) โดยนำตะไบเป็นต้นมาถู เมื่อชำระแล้วก็จะทำให้งานั้นมีรูปเหมือนเดิม

อุทาหรณ์ว่า - **ตำ วจนตฺถวรำ.** ซึ่งเนื้อความแห่งถ้อยคำอันประเสริฐนั้น

บทว่า “วจนตฺถวรำ” เป็น ทนฺตโสธนนย เพราะแสดงด้วยสัวณฺเณตพฺพบทตามเดิมอีก หมายความว่า บทว่า วจนตฺถวโร ในวิคฺคหว่า วจนตฺโถ จ โส วโร จาติ วจนตฺถวโร. เป็น ทนฺตจฺเฉทนนย เพราะเป็นบทที่เปลี่ยนแปลงจากบทเดิม ซึ่งเป็นทุติยาวิภัตติมาเป็นปฐมาวิภัตติต่อมา นฺยาสแสดงว่า ตำ วจนตฺถวรำ. วจนตฺถวรำ นี้เป็นบทที่เป็น สัวณฺเณตพฺพในปณามคาถาที่แสดงด้วยทุติยาวิภัตติเหมือนเอางาที่ตัดไปแล้วมาชำระให้มีรูปลักษณะเหมือนเดิมอีก

พึงทราบว่า ตามปกติ ทนฺต แปลว่า ฟัน แต่ในที่นี้แปลว่า งา เพราะงามีลักษณะเป็นฟันของช้าง ดังบทว่า ทนฺตขจิต (ทำด้วยงา) บทว่า ทนฺตขจิตำ ใน สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา (๑/๗๔) อธิบายว่า -

ทนฺตขจิตนฺติ ทนฺเตหิ ขจิตำ. หตฺถิทนฺเตหิ กตนฺติ วุตฺตำ โหติ. ทนฺโต นาม หตฺถิทนฺโต วุจฺจตีติ หิ วุตฺตำ.

ทนฺตขจิตำ คือทำด้วยงาทั้งหลาย เป็นคำกล่าวว่า ทำด้วยงาช้าง ท. เพราะว่า กล่าวว่า งาของช้างย่อมถูกเรียกชื่อว่า ทนฺต

๓๘. ตโจสชฺชนย

ตโจสชฺชนย คือ วิธีดุจงูลอกคราบ หมายความว่า สละเนื้อความเก่าด้วยการกล่าวเนื้อความใหม่

ตามธรรมดา เมื่องูได้คราบใหม่แล้วจะสละคราบเดิมของตนเสีย และใช้คราบใหม่ที่เพิ่งได้มา ฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะสละเนื้อความเก่าด้วยการกล่าวเนื้อความใหม่

อุทาหรณ์ว่า - **รญฺโญ ปุตฺโต ราชปุตฺโต.**

พระโอรสของพระราชา ชื่อว่า ราชปุตฺต (พระราชโอรส)

บทว่า “ราชปุตฺโต” เป็นตโจสชฺชนย เพราะสละเนื้อความที่เป็นทัพพะของพระราชาด้วยการกล่าวเนื้อความใหม่ที่เป็นทัพพะของพระราชโอรส ซึ่งสำเร็จเป็นสมาสแล้ว. อธิบายว่า ในคำพูดนี้แยกออกได้เป็น ๒ ส่วนคือ ๑.วากฺย(ประโยค) ได้แก่ รญฺโญ ปุตฺโต. ๒.นิปฺผนฺนปท (บทสำเร็จ) ได้แก่ ราชปุตฺโต. ในวากฺยว่า รญฺโญ ปุตฺโต นี้มีความหมายที่เป็นทัพพะ ๒ อย่างคือ ๑.พระราชโอรส ๒.พระราชา แต่ในนิปฺผนฺนปทมีความหมายที่เป็นทัพพะอย่างเดียว คือ พระราชโอรส ไม่มีความหมายที่เป็นทัพพะหมายถึงพระราชาเลย แต่หมายถึงพระราชโอรสพระองค์เดียว เนื่องจากในบทสมาสที่กล่าวขึ้นภายหลังจากวากฺย มีเนื้อความที่เป็นทัพพะอันเดียวได้แก่ พระราชโอรส ไม่มีเนื้อความที่เป็นทัพพะ ๒ อย่างเหมือนในวากฺย เพราะสละเนื้อความที่เป็นทัพพะของพระราชาดุจงูสละคราบเดิมเสียเมื่อได้คราบใหม่มา ฉะนั้น บทว่า ราชปุตฺโต ซึ่งเป็นบทที่มีเนื้อความที่เป็นทัพพะใหม่จึงเป็นตโจสชฺชนย

๓๙. ภิกฺขาจริยนย

ภิกฺขาจริยนย คือ วิธีดุจการเที่ยวไปเพื่อข้าว (ไปบิณฑบาต) หมายความว่า กล่าวความหมายใหม่ โดยได้ความหมายเก่าด้วย

ตามธรรมดาการไปบิณฑบาตของพระ เมื่อได้ข้าวจากบ้านหลังหนึ่งแล้ว ไปบ้านต่อมา โยมจะใส่ข้าว พระก็รับอีก โดยไม่ทิ้งข้าวที่ได้รับมาแล้วฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะกล่าวความหมายใหม่ โดยได้ความหมายเก่าด้วย

อุทาหรณ์ว่า - **รญฺโญ ปุตฺโต ราชปุตฺโต.**

พระโอรสของพระราชา ชื่อว่า ราชปุตฺต (พระราชโอรส)

บทว่า “ราชปุตฺโต” เป็นภิกฺขาจริยนย เพราะกล่าวความหมายใหม่ โดยได้ความหมายเก่าด้วย. อธิบายว่า ในวากฺยว่า รญฺโญ ปุตฺโต ได้ความหมายที่เป็นทัพพะ ๒ อย่าง คือ ๑.พระราชา ๒.พระโอรส พระราชาและพระโอรสเกี่ยวข้อง (สัมพันธ์) กันอยู่โดยความเป็น ชนก (ผู้ให้เกิด) และ ชญฺเญ (ผู้เกิด) แต่ในนิปฺผนฺนปทได้ความหมายที่เป็นทัพพะเดียวคือพระโอรส ในที่นี้เนื่องจากถึงแม้ว่าราชปุตฺโตจะเป็นบทสำเร็จแล้ว แต่ก็ยังได้ความหมาย

ที่เป็นทัพพะเก่าอีกคือพระโอรสยังไม่สละความหมายที่เป็นทัพพะเดิมเสียทั้งหมด เหมือนกับพระที่ได้ข้าวจากบ้านหลังหนึ่งแล้ว ยังรับข้าวอีกจากบ้านหลังต่อมา โดยไม่ทิ้งข้าวที่ได้รับมาแล้ว

บรรดาอุปจาร ๑๒ อย่างที่กล่าวไว้แล้วแต่ตอนต้นนั้นบางศัพท์สามารถจะเป็นอุปจารได้หลาย ๆ อย่าง แล้วแต่จะเพ่งความไปในทำนองไหน บรรดานย ๕๕ ก็เช่นเดียวกันบางศัพท์สามารถจะเป็น นย ได้หลาย ๆ อย่าง แล้วแต่จะเพ่งความหมายไปในทำนองไหน เช่น บทว่า ราชปุตฺโต เป็น ตโจสชฺชนย เพราะเพ่งความหมายไปในทำนองว่า บทนี้เป็นบทที่มีความหมายสละความหมายที่เป็นทัพพะของพระราชาเหมือนงูลอกคราบเดิม หรือเป็น ภิกฺขาจริยนย เพราะเพ่งความหมายไปในทำนองว่า บทนี้เป็นบทที่มีความหมาย ไม่สละความหมายเป็นทัพพะของพระโอรส เหมือนพระที่ได้ข้าวจากบ้านหลังหนึ่งแล้ว ก็ยังรับข้าวจากบ้านหลังอื่นได้อีก โดยไม่ทิ้งข้าวที่ได้รับมาแล้ว

๔๐. อติสยนย

อติสยนย คือ วิธีที่ยิ่ง หมายความว่า ถือเอา สิ่งที่ดีที่สุดโดยไม่ถือเอาสิ่งธรรมดา.

อุทาหรณ์ว่า - **อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา.**

ควรให้หญิงสาวแก่บุรุษรูปงาม

บทว่า “อภิรูปสฺส” นี้เป็น อติสยนย เพราะหมายถึงบุรุษผู้มีรูปงามที่สุด ไม่ใช่งามอย่างสามัญ อธิบายว่า บรรดาบุรุษผู้มีรูปงามหลายๆ คน ควรให้หญิงสาวแก่บุรุษผู้มีรูปงามที่สุดในบรรดาบุรุษผู้มีรูปงามเหล่านั้นในที่นี้กล่าวถึงบุรุษผู้มีรูปงาม โดยหมายถึง บุรุษผู้มีรูปงามที่สุด ดังนั้นบทว่า อภิรูปสฺส จึงเป็น อติสยนย. อติสยนย ที่แสดงมาแล้วนี้ เป็นการแสดงถึงสิ่งธรรมดา โดยหมายถึงสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมดา (คือยิ่งกว่าธรรมดา) แต่ อติสยนย ยังมีความหมายพิเศษที่ควรทราบอีกอย่างหนึ่ง คือบางครั้งเมื่อมีบท ๒ บทซ้ำกัน (คือตอนแรกมาจากศัพท์เดียวต่อมาเทฺวภาว (ซ้อน) ให้เป็น ๒ ศัพท์) ก็มีความหมายยิ่งเกินกว่าปกติ เช่น มุนิมุนิ, หรือ เทวเทว แปลว่า พระพุทธเจ้า. ตามปกติโดยมากศัพท์ว่า มุนิ แปลว่า ฤาษี และศัพท์ว่า เทว แปลว่า เทวดา แต่เมื่อเทฺวภาวให้เป็น ๒ ศัพท์แล้ว มุนิมุนิ และ เทวเทว หมายถึงพระพุทธเจ้า ไม่ใช่ ฤาษีหรือเทวดาสามัญ แต่เป็นพระพุทธเจ้าผู้ยิ่งกว่าฤาษีทั้งหลายและเทวดาทั้งหลาย หรือ ราช หมายถึงพระราชา แต่ราชราช หมายถึง

พระเจ้าจักรพรรดิ์ ผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทั้งหลาย ดังนั้นในคัมภีร์ นิรุตฺติทีปนี หน้า ๔๓๕ จึงกล่าวว่า -

ปททฺวิตฺต นาม ปทตฺถานํ อติสยตาทีปนตฺถํ.

ชื่อว่าปททฺวิตฺต (การเป็น ๒ แห่งบท) ย่อมมีเพื่อแสดงความยิ่งแห่งเนื้อความของบททั้งหลาย

๔๑. รุกฺขารุฬฺหนย

รุกฺขารุฬฺหนย คือ วิธีดุจการขึ้นต้นไม้. หมายความว่า ข้างหน้าเป็นข้างบน ข้างหลังเป็นข้างล่าง

ตามธรรมดา เมื่อขึ้นต้นไม้อยู่ ส่วนของต้นไม้ข้างหน้าที่ยังขึ้นไม่ถึง เป็นข้างบนแต่ส่วนของต้นไม้ข้างหลังที่ขึ้นผ่านมาแล้ว เป็นข้างล่าง ฉันใด วิธีนี้ ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะข้างหน้าเป็นข้างบน, ข้างหลังเป็นข้างล่าง

อุทาหรณ์ว่า - **ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.** พึงแยกพยัญชนะข้างหน้าจากสระกระทำให้ตั้งอยู่ข้างล่างและไม่ให้มีสระ

บทว่า “อโธจิต” เป็นรุกขารุฬฺหนย เพราะข้างหน้าหมายถึงข้างบน, ข้างหลังหมายถึงข้างล่าง. พึงทราบตัวอย่างเสียก่อนว่า บทว่า โลกคฺคปุคฺคโล มาจาก โลก + อคฺค-ปุคฺคโล ด้วยสูตรนี้แยก ก พยัญชนะที่เป็นพยัญชนะข้างหน้า ออกจากสระ อ โดยทำให้ไม่มีสระและอยู่ข้างล่าง คือ เมื่อแยก ก พยัญชนะออกจากสระ อ แล้ว ก็จะมีรูปว่า กฺ อ ในที่นี้ กฺ ที่ไม่มีสระอยู่หน้า อ กฺ จึงเรียกว่า ข้างล่าง อ อยู่หลัง กฺ จึงเรียกว่า ข้างบน (แล้วต่อมาก็ ลบ, รวม, จึงจะสำเร็จรูปเป็น โลกคฺคปุคฺคโล)

๔๒. มคฺคคมนนย

มคฺคคมนนย คือ วิธีดุจการเดินทาง หมายความว่า ยังไม่ถึงเป็นข้างหน้าผ่านมาแล้วเป็นข้างหลัง

ตามธรรมดาเมื่อเดินทางอยู่ ทางที่ยังไม่ถึงเป็นข้างหน้า ทางที่ผ่านมาแล้วเป็นข้างหลัง ฉันใด วิธีนี้ก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน เพราะที่ยังไม่ถึงเป็นข้างหน้า ที่ผ่านมาแล้วเป็นข้างหลัง

อุทาหรณ์ว่า - **ปุเร อธมฺโม ทิปฺปติ.** ก่อนอธรรมจะรุ่งเรือง

บทว่า “ปุเร” เป็นมคฺคคมนนย เพราะเวลาที่ยังไม่ถึงเป็นข้างหน้า (อนาคต) อธิบายว่า พระมหากัสสปะเถระกล่าวกะหมู่ภิกษุว่า พวกเราควรสังคายนากัน ก่อนที่อธรรมจะรุ่งเรือง หมายความว่า ถ้าตอนนี้พวกเราไม่สังคายนากันแล้วต่อไปอธรรมจะรุ่งเรืองได้ ฉะนั้น ปุเร บทนี้ ที่แปลว่าก่อน จึงหมายถึงเวลาข้างหน้าที่ยังไม่มาถึง. ใน สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา ๑/๕๕ แสดงอธิบายไว้ว่า -

เกจิ ปเนตฺถ เอวํ วณฺณยนฺติ. ปุเรติ ปจฺฉา อนาคเต ยถา อทฺธานํ คจฺฉนฺตสฺส คนฺตพฺพ มคฺโค ปุเรติ วุจฺจติ ตถา อิธาปิ มคฺคคมนนเยน อนาคตกาโล ปุเรติ วุจฺจติ.

ก็ในข้อความนี้ บางอาจารย์อธิบายอย่างนี้ ปุเรคือในอนาคตภายหลัง ทางของบุคคลผู้ไปสู่ทางไกลควรเรียกว่า ปุเร ฉันใด แม้ในที่นี้ อนาคตกาล เรียกว่า ปุเร ด้วย มคฺคคมนนย ฉันนั้น

๔๓. อวุตฺตสิทฺธินย

อวุตฺตสิทฺธินย คือ วิธีที่สำเร็จเนื้อความอัปรารถนาโดยไม่กล่าว

อุทาหรณ์ว่า - **ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ.**

ขอให้ได้เห็นท่าน มีอายุ ๑๐๐ ปี เป็นผู้ไม่มีโรค.

คำพูดนี้เป็น “อวุตฺตสิทฺธินย” เพราะไม่กล่าวเนื้อความขอชีวิตไว้ แต่ก็มีเนื้อความขอชีวิตที่ตนเองปรารถนา อธิบายว่า โปริสารทให้พระเจ้าสุตตโสมขอพร เพราะไม่อยากจะฆ่าพระเจ้าสุตตโสม พระเจ้าสุตตโสมเป็นบัณฑิต ไม่พูดขอชีวิตว่า “ขอท่านจงให้ชีวิตแก่เราเถิด” แต่พูดว่า “ขอให้ได้เห็นท่านมีอายุ ๑๐๐ ปี เป็นผู้ไม่มีโรค” ซึ่งถ้าพระเจ้าสุตตโสมถูกโปริสาทฆ่าแล้ว ก็จะเห็นโปริสารทมีอายุ ๑๐๐ ปี เป็นผู้ไม่มีโรคไม่ได้ ดังนั้น คำพูดนี้ก็เท่ากับกล่าวว่า “ขอท่านจงให้ชีวิตแก่เราเถิด” เนื่องจากไม่กล่าวขอชีวิต แต่ก็มีความหมายไปในทำนองกล่าวขอชีวิต ซึ่งเมื่อโปริสาทได้ยินคำนี้แล้ว ก็ไม่ฆ่าพระเจ้าสุตตโสม

๔๔. อตฺถาปตฺตินย

อตฺถาปตฺตินย คือ วิธีถึงความหมายได้โดยไม่กล่าว.

อุทาหรณ์ว่า - **เทวทตฺโต ทิวา น ภุตฺโต ถูโล.**

เทวทัตต์ไม่กินในเวลากลางวันเป็นผู้อ้วน

คำพูดนี้ เป็น อตฺถาปตฺตินย เพราะถึงความหมายว่า กิน ในเวลากลางคืนได้ โดยไม่กล่าวว่ากินในเวลากลางคืน อธิบายว่า คนเราจะอยู่โดยปราศจากอาหารไม่ได้ เมื่อไม่กินในเวลากลางวัน ก็ต้องกินในเวลากลางคืน ดังนั้น ถึงกล่าวว่า เทวทัตต์ไม่กินในเวลากลางวัน แต่เขาอ้วนอยู่ ก็ต้องรู้ได้ว่าเขากินในเวลากลางคืน ในคัมภีร์สทฺทนีติ – สุตฺตมาลา ปาฬินยาทิ-สงฺคห ข้อ ๑๓ หน้า ๔๑๗ กล่าวว่า -

ยทกิตฺติตํ อตฺถโต อาปชฺชติ. สา อตฺถาปตฺติ.

คำพูดใด ไม่ถูกกล่าวไว้ ย่อมเข้าถึงได้โดยความหมาย. คำพูดนั้น ชื่อว่า อตฺถาปตฺติ. ในคัมภีร์สกฺกต ชื่อ วาจปฺปติ ก็แสดงตัวอย่างของวิธีนี้ว่า ปีโน เทวทตฺโต ทิวา น ภุญฺชติ. ส่วนคำอธิบายก็ไม่แตกต่างกันจากตัวอย่างก่อน

๔๕. พฺยติเรกนย

พฺยติเรกนย คือ วิธีตรงกันข้าม หมายความว่า เอาความหมายตรงกันข้ามจากความหมายที่ได้กล่าวไว้

อุทาหรณ์ว่า - **หิยฺยตฺตนี สตฺตมี ปญฺจมี วตฺตมานา สพฺพธาตุกํ.**

หิยฺยตฺตนี, สตฺตมี, ปญฺจมี และ วตฺตมานาวิภัตติ ชื่อว่า สพฺพธาตุก.

คำพูดนี้เป็น “พฺยติเรกนย” เพราะหมวดวิภัตติที่เหลืออีก ๔ หมวด ชื่อ อสพฺพธาตุก.

อธิบายว่า ในอาขฺยาต วิภัตติมี ๘ หมวดคือ ๑.วตฺตมานา ๒.ปญฺจมี ๓.สตฺตมี ๔.ปโรกฺขา ๕.หิยฺยตฺตนี ๖.อชฺชตนี ๗.ภวิสฺสนฺตี ๘.กาลาติปตฺติ เมื่อคำพูดนี้บอกว่า หมวดวิภัตติ ๔ หมวดมี หิยฺยตฺตนี เป็นต้น ชื่อ สพฺพธาตุก แต่ไม่บอกหมวดวิภัตติอีก ๔ หมวดที่เหลือ ดังนั้นหมวดวิภัตติ ๔ หมวดที่เหลือจากที่กล่าวมาแล้วคือ ปโรกฺขา, อชฺชตนี, ภวิสฺสนฺตี, และกาลาติปตฺติ จึงชื่อว่า อสพฺพธาตุก (ไม่ใช่สพฺพธาตุก) โดย พฺยติเรกนย

๔๖. นีตตฺถนย

นีตตฺถนย คือ วิธีที่มีเนื้อความรู้ได้ด้วยตนเอง หรือวิธีที่มีอรรถอันแสดงโดยตรง

วิคฺคหว่า - **นียตฺถาติ นีโต.**

นีโต อตฺโถ ยสฺสาติ นีตตฺโถ, นโย.

อุทาหรณ์ว่า - **ปาโณ น หนฺตพฺโพ.** บุคคลไม่ควรฆ่าสัตว์

คำพูดนี้เป็น "นีตตฺถนย" เพราะเมื่อกล่าวแล้วก็สามารถรู้ความหมายได้ด้วยตนเอง โดยไม่ต้องมีคำอธิบายอื่นอีก หรือมีอรรถอันแสดงโดยตรง เพราะหมายเอาสัตว์ทุกชนิด ไม่มีเหลือขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วไม่ควรฆ่าทั้งนั้น

สยเมว คมิตพฺพตฺถํ นีตตฺถํ. (อภิธมฺมมูลฏีกา ๑/๗๘) วิธีที่มีเนื้อความอันบุคคลพึงทราบด้วยตนเองนั่นแล ชื่อว่า นีตตฺถนย

นีตตฺถนฺติ ยถาวุตฺวเสน ญาตพฺพตฺถํ. (เนตฺติ. จ. ๗๙-ม) ได้แก่มีเนื้อความพึงรู้ตามสามารถที่กล่าวไว้

๔๗. เนยฺยตฺถนย

เนยฺยตฺถนย คือ วิธีที่มีเนื้อความอันท่านให้รู้ด้วยคำอื่นหมายความว่า มีการนำไปอธิบายอีก

วิคฺคหว่า - **เนตพฺโพติ เนยฺโย.**

เนยฺโย อตฺโถ ยสฺสาติ เนยฺยตฺโถ, นโย.

อุทาหรณ์ว่า **สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส, สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน.** สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งแต่อาชญา ย่อมกลัวแต่ความตาย

คำพูดนี้เป็น "เนยฺยตฺถนย" เพราะต้องอาศัยคำอื่นจึงจะเข้าใจได้ หมายความว่า มีการนำไปอธิบายอีกว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงในที่นี้ ยกเว้นสัตว์และบุคคล ๘ จำพวกเหล่านี้ คือ ราชสีห์อาชาไนย, ช้างอาชาไนย, ม้าอาชาไนย, โคอาชาไนย, บุรุษอาชาไนย, พระอรหันต์ พระอนาคามี และพรหมทั้งหลาย

เนยฺยตฺถนฺติ นิทฺธาเรตฺวา คเหตพฺพตฺถํ. (เนตฺติ. จ. ๗๙-ม) ได้แก่มีเนื้อความอันต้องนำออกมาแล้วถือเอา

เนตพฺโพติ อญฺญโต อาหริตฺวา โพเธตพฺโพ ญาเปตพฺโพติ อตฺโถ. (อ.ฏี. ๒/๒๖)

วจนนฺตเรน คเมตพฺพตฺถํ เนยฺยํ. (อภิธมฺมมูลฏีกา ๑/๗๘) วิธีที่มีเนื้อความอันท่านให้รู้ด้วยคำอื่น ชื่อว่า เนยฺยตฺถ

ตามปกติ สพฺพ ศัพท์จะมีเนื้อความว่า นิรวเสส (ทั้งหมดไม่มีเหลือ) แต่ในที่นี้ สพฺพ ศัพท์มีเนื้อความเป็น ภิยฺโย (โดยมาก) ดังนั้นโบราณาจารย์จึงจำแนก สพฺพศัพท์ออก เป็น ๒ อย่างคือ

๑. **สาวเสสสพฺพ** (สพฺพ ที่ยังมีเหลืออยู่) เช่น สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส.

๒. **อนวเสสสพฺพ** (สพฺพ ที่ไม่มีเหลือ) เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา.

ความหมายของ นีตตฺถนย และ เนยฺยตฺถนย ที่แสดงมาแล้วนี้ในคัมภีร์สทฺทสารตฺถ-ชาลินี คาถาที่ ๙๑ กล่าวว่า

สทฺทนฺตเรน ญาเปโต เนยฺยตฺโถติ ปวุจฺจติ,
สยเมว คมิตตฺโถ นีตตฺโถติ ตถา มโต.

ให้รู้(ความหมาย) ด้วยศัพท์อื่น กล่าวว่าเป็น เนยฺยตฺถ นอกจากนั้นมีความหมายที่รู้ได้ด้วยตนเองทีเดียว ควรรู้ว่าเป็น นีตตฺถ

นอกจากที่กล่าวแล้วนี้ เนยฺยตฺถ และ นีตตฺถ ยังถือเอาความหมายได้อีกหลายอย่าง นักศึกษาพึงดูในคัมภีร์ วชิรพุทฺธิฏีกา หน้า ๑/๙๑ และ สารตฺถทีปนีฏีกา ๑/๗๐ เป็นต้น

นีตตฺถนย และ เนยฺยตฺถนย นี้ ผู้ไม่ฉลาดอาจจะถือเอาไปผิดๆ ได้ ซึ่งการถือเอาไปผิดๆแล้วแสดงโดยผิดๆ นั้นเท่ากับเป็นการกล่าวตู่พระพุทธเจ้าทีเดียว ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว ตถาคตํ อพฺภาจิกฺขนฺติ. กตเม เทฺว โย จ เนยฺยตฺถํ สุตฺตนฺตํ “นีตตฺโถ สุตฺตนฺโตติ ทีเปติ. โย จ นีตตฺถํ สุตฺตนฺตํ” เนยฺยตฺโถ สุตฺตนฺโตติ ทีเปติ. (อ.ทุก. พาลวคฺค)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คน ๒ จำพวกนี้ ย่อมกล่าวตู่ตถาคต ๒ จำพวกเป็นไฉน? คือ คนที่แสดง เนยฺยตฺถ สุตฺตนฺต เป็น นีตตฺถ สุตฺตนฺต ๑, คนที่แสดง นีตตฺถ สุตฺตนฺต เป็น เนยฺยตฺถ สุตฺตนฺต ๑

๔๘. อนฺวตฺถนย

อนฺวตฺถนย คือ วิธีตามความหมาย หมายความว่า มีชื่อตามความหมายของวากฺย

อุทาหรณ์ว่า - **คจฺฉตีติ โค.** วัว.

บทว่า “โค” เป็น อนฺวตฺถนย เพราะถูกกล่าวในเนื้อความว่า วัว อันตามความหมายในวากฺยว่า ไปอยู่. อธิบายว่า ตอนแรกศัพท์ว่า โค (วัว) ยังไม่เกิดขึ้น แต่เห็นความหมายว่า เป็นสัตว์ที่กำลังไป ดังนั้น จึงตั้งชื่อว่า โค เนื่องจากตอนตั้งชื่อครั้งแรก มุ่งถึงความหมายว่าเป็นสัตว์ที่กำลังไป ดังนั้น โค จึงเป็น อนฺวตฺถนย (แต่ต่อมา บทว่า โค เป็น รุฬฺหีนย ไป เพราะถึงแม้วัวจะยืนก็ดี จะนอนก็ดี จะวิ่งก็ดี ก็ยังเรียกว่า โค อยู่ไม่เปลี่ยนแปลงชื่อ หรือ เพราะสัตว์อื่น เช่น ม้า, ควาย เป็นต้นก็ไปได้ แต่ โค หมายถึง วัวอย่างเดียว)

๔๙. รุฬฺหีนย

รุฬฺหีนย คือ วิธีที่ยกขึ้นพูดโดยไม่ตามความหมายในวากฺย

อุทาหรณ์ว่า – **รูปาทีสุ สญฺชตีติ สตฺโต.** ผู้ติดในอารมณ์มีรูปเป็นต้น

คำว่า “สตฺโต” นี้หมายถึงสัตว์ทั้งหมด แม้แต่พระอรหันต์ผู้ไม่ติดในอารมณ์มีรูปเป็นต้นก็ยังเรียกว่า สัตว์ อยู่. การที่พระอรหันต์ถูกเรียก สตฺต เป็น รุฬฺหีนย เพราะเป็นการยกขึ้นพูดเท่านั้น ไม่มีความหมายตามวากฺยว่า ผู้ติดในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ควรทราบว่า สตฺต มี ๒ จำพวก คือ -

๑. **สจฺฉนฺทราคปุคฺคล** คือ สัตว์ผู้มีความพอใจและมีราคะอยู่

๒. **นิจฺฉนฺทราคปุคฺคล** คือ สัตว์ผู้ไม่มีความพอใจและไม่มีราคะอยู่

บทว่า สตฺโต ที่เป็นรุฬฺหีนย (ภูตปุพฺพรุฬฺหี) ในที่นี้เพราะกล่าวถึงนิจฺฉนฺทราคปุคฺคลที่เป็นพระอรหันต์ ผู้ไม่ติดในอารมณ์มีรูปเป็นต้น แต่ถ้า สตฺโต หมายถึง สจฺฉนฺทราคปุคฺคลผู้ยังติดในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ก็เป็น อนฺวตฺถนย

รุฬฺหี มีประเภท ๓ อย่าง คือ -

๑. **ภูตปุพฺพรุฬฺหี** ได้แก่คำที่ยกขึ้นพูดอันเคยเป็นมาก่อน

๒. **ปสิทฺธรุฬฺหี** ได้แก่คำที่ยกขึ้นพูดอันปรากฏ

๓. **อุปจารรุฬฺหี** ได้แก่คำที่ยกขึ้พูดอันกล่าวโดยอ้อม

ภูตปุพฺพรุฬฺหี อุทาหรณ์ว่า - สตฺโต. คำว่า สตฺโต เป็น ภูตปุพฺพรุฬฺหี เพราะกล่าวบ่งถึงพระอรหันต์ผู้ไม่ติดในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่เคยติดมาก่อน อธิบายว่า ก่อนที่จะเป็นพระอรหันต์ เป็นผู้เคยติดในอารมณ์ต่างๆ มาก่อน เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้วก็ไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ แต่ถึงจะเป็นผู้ไม่ติดในอารมณ์ต่างๆ ก็ยังเรียกว่า สตฺต อยู่นั่นเอง เพราะเคยมีความหมายตามวากฺยที่ติดในอารมณ์ต่างๆ มาก่อน ดังนั้นบทว่า สตฺโต จึงเป็น ภูตปุพฺพรุฬฺหี

ปสิทฺธรุฬฺหี อุทาหรณ์ว่า - คจฺฉตีติ โค. ติสฺโส. มหิยํ เสตีติ มหิโส. คำว่า โค เป็น ปสิทฺธรุฬฺหี เพราะคำว่า โค ปรากฏว่าเป็น วัว ไม่ใช่สัตว์อื่น คำว่า ติสฺโส ก็ปรากฏว่าเป็นชื่อคนไม่ใช่แปลว่า ๓ และ มหิโส ก็ปรากฏเป็นควายเท่านั้น. อธิบายว่า คำว่า โค (วัว) มาจากความหมายว่า สัตว์ผู้ไป มหิโส (ควาย) มาจากความหมายว่า สัตว์ผู้นอนบนแผ่นดิน แต่เพราะสัตว์เหล่าอื่นมี ช้าง, ม้า เป็นต้น ก็เป็นสัตว์ที่ไปได้ และนอนบนแผ่นดินได้ แต่ที่ไม่เรียกว่า โค, มหิส เพราะได้ชื่อพิเศษของตนๆ แล้ว เช่น ช้าง ได้ชื่อว่า หตฺถี, ม้า ได้ชื่อว่า อสฺส เป็นต้น ในคัมภีร์ สทฺทสารตฺถชาลินี คาถาที่ ๖๐ กล่าวไว้ว่า -

อนฺวตฺถํ ว สมานมฺปิ รุฬฺหึ โคมหิสาทิกํ,
คติภูสยนาทีนํ อญฺเญสุปิ ปวตฺติโต.

ชื่อมี โค, มหิส เป็นต้น แม้เป็น อนฺวตฺถ (ชื่อที่ตามความหมาย) ทีเดียว ก็ชื่อว่า รุฬฺหี เพราะความเป็นไปแห่งอาการไป และการนอนบนแผ่นดินเป็นต้นในสัตว์อื่นด้วย

ชื่อ โค, มหิส เป็นต้น ตอนแรกเป็น อนฺวตฺถนาม (ชื่อที่ตามความหมาย) เพราะเป็นสัตว์ที่ไปและเป็นสัตว์ที่นอนบนแผ่นดินตามลำดับ แต่ต่อมาเป็นรุฬฺหีนาม (ชื่อที่กล่าวยกขึ้นไม่มองหาถึงความหมาย) เพราะแม้สัตว์เหล่าอื่นมี ม้า, สุนัข เป็นต้นก็ไปได้และนอนบนแผ่นดินได้ ดังนั้นชื่อบางอย่างตอนแรกเป็น อนฺวตฺถ ต่อมาเป็น รุฬฺหี ก็มี. แต่ชื่อบางอย่างก็เป็น อนฺวตฺถ แน่นอน เช่น พุทฺธ ชื่อนี้แปลว่า พระพุทธเจ้า มีความหมายว่า ผู้รู้ ชื่อบางอย่างก็เป็นรุฬฺหี แน่นอนเช่น เตลปายี แปลว่า แมลงสาป มีความหมายว่า ผู้กินน้ำมัน ซึ่งความจริงแมลงสาปไม่อาจกินน้ำมันได้เลย ชื่อบางอย่างเป็น รุฬฺหี ก็ได้ เป็น อนฺวตฺถ ก็ได้ เช่น สิรีวฑฺฒก แปลว่า ผู้เจริญศรี ถ้าชื่อนี้เป็นชื่อของเศรษฐีหรือผู้เป็นใหญ่เป็นต้น ก็เป็น อนฺวตฺถ ได้เพราะเขามีศรีเจริญอยู่ แต่ถ้าเป็นชื่อของยาจกเข็ญใจหรือทาสเป็นต้น ก็เป็น รุฬฺหี เพราะเขาลำบากมากไม่มีศรีเจริญอยู่เลย

ในคัมภีร์ สทฺทนีติ - สุตฺตมาลา จตุปทวิภาค หน้า ๓๕๘ กล่าวว่า

เอกนฺเตเนว อนฺวตฺถํ โลโก พุทฺโธติ อาทิกํ,
“เยวาปโน” เตลปายี” อิจฺจาเทกนฺตรุฬฺหิกํ.
“สิรีวฑฺฒโก” อิจฺจาทิ ทาสาทีสุ ปวตฺติโต,
รุฬฺหี สิยาถวานฺวตฺถํ อิสฺสเร จ ปวตฺติโต.

ชื่อว่า โลโก, พุทฺโธ เป็นต้น เป็น อนฺวตฺถ อย่างแน่นอนทีเดียว. ชื่อว่า เยวาปโน, เตลปายี เป็นต้น เป็นรุฬฺหีแน่นอน ชื่อว่า สิรีวฑฺฒโก เป็นต้น เป็น รุฬฺหี เพราะเป็นไปในทาส เป็นต้น หรือเป็น อนฺวตฺถ ด้วยเพราะเป็นไปในผู้เป็นใหญ่.

รุฬฺหี ยังมีความหมายอีกหลายอย่าง ดังมีแสดงในคัมภีร์สทฺทนีติ - ปทมาลา ๑/๓๔๘, สทฺทสารตฺถชาลินี คาถาที่ ๖๒, สารตฺถทีปนีฏีกา ๑/๑๑๒, และ วจนตฺถโชติกาฏีกา หน้า ๑๔

๕๐. ภูตปุพฺพคตินย

วิธีที่กล่าวตามเรื่องราวที่เคยมี เคยเป็น ชื่อว่า **ภูตปุพฺพคตินย** อุทาหรณ์ว่า **จุนฺโท สมณุทฺเทโส.** (ที. ๓/๙๗) คำนี้เป็นชื่อของพระจุนทะ ผู้เป็นน้องชายของพระสารีบุตรเถระ ท่านได้ชื่อนี้เมื่อครั้งที่ยังเป็นสามเณรอยู่แม้ตอนหลังจะบวชเป็นภิกษุแล้วก็ตาม พวกภิกษุทั้งหลายก็ยังทักทาย และร้องเรียกเหมือนเดิมว่า “จุนฺท สมณุทฺเทส”

คำว่า “สมณุทฺเทส” นี้ แปลว่า สามเณร การที่ภิกษุทั้งหลาย เรียกพระจุนทะ ว่า “สามเณรจุนทะ” นี้จัดเป็น ภูตปุพฺพคตินย

จุนฺโท สมณุทฺเทโสติ อยํ เถโร ธมฺมเสนาปติสฺส กนิฏฺฐภาติโก ตํ ภิกฺขู อนุปสมฺปนฺนกาเล “จุนฺโท” สมณุทฺเทโสติ สมุทาจริตฺวา เถรกาเลปิ ตเถว สมุทาจรึสุ. (ที.จ. ๓)

ตเถว สมุทาจรีสุ ภูตปุพฺพคติยา. (ที.ฏี. ๓/๘๘)

อีกอุทาหรณ์หนึ่ง คือ “เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม” เชตวัน เป็นชื่อของเจ้าของเดิมคือ เจ้าเชต (ราชกุมารองค์หนึ่ง) ดังมีวิคฺคหว่า “เชตสฺส วนํ เชตวนํ สวนของเจ้าเชต ชื่อว่า เชตวัน”

อนาถบิณฑิกเศรษฐี ซื้อสวนนั้นมาจากเจ้าเชต ฉะนั้น อนาถบิณฑิก จึงได้ชื่อว่าเป็นเจ้าของคนที่ ๒ ภายหลังท่านได้ถวายเป็นสังฆาราม

เมื่อพระสงฆ์เข้าอยู่อาศัยแล้ว ก็กลายเป็นของสงฆ์ไป ไม่ใช่ของอนาถบิณฑิกเศรษฐี

แต่คนทั้งหลายยังเรียกชื่ออารามนั้นว่า “เชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิก” เหมือนที่เราเรียกบุคคลผู้สอนหนังสืออยู่ในโรงเรียนว่า “ครูๆ” ถึงแม้ภายหลังเขาจะออกแล้วไม่ได้สอนหนังสือแล้วก็ตาม แต่คนทั้งหลายก็ยังเรียกกันว่า “ครูๆ” นี้จัดเป็น ภูตปุพฺพคติกนย

๕๑. อุกฺกฏฺฐนย

อุกฺกฏฺฐนย คือ วิธีกล่าวโดยยิ่ง.

อุทาหรณ์ว่า - **เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺถุกา**.

เกิดพร้อมกับจิต, ดับพร้อมกับจิต, มีอารมณ์เดียวกันกับจิต และมีที่อาศัยอย่างเดียวกันกับจิต

คำพูดนี้แสดง เจโตยุตฺตลกฺขณ (ลักษณะที่ประกอบกับจิต) ของเจตสิกว่า มี ๔ อย่างด้วยกัน ในบรรดา ๔ อย่างเหล่านั้น เอกวตฺถุก ไม่ใช่ลักษณะที่มีอยู่แน่นอน ดังนั้น เอกวตฺถุก ไม่ควรที่จะใส่มาในลักษณะของเจตสิกที่ประกอบกับจิต เพราะการเกิดพร้อมกับจิตเป็นต้น ๓ ประการ ก็ทำให้เข้าใจลักษณะของเจตสิกได้อย่างแจ่มแจ้งแล้ว ดังนั้นศัพท์ว่า “เอกวตฺถุก” จึงเป็น อกฺกฏฺฐนย

เนื่องจาก คำว่า อุกฺกฏฺฐ มีความหมายว่า ยิ่ง ไม่ใช่ความหมายว่า เกินแต่ศัพท์ว่า เอกวตฺถุก เกินมา ดังนั้น อาจารย์ โกสลฺลาภิวํส จึงว่า เอกวตฺถุก ศัพท์นี้ เป็น อธิกนย (วิธีที่กล่าวเกินไป) โดยท่านแสดงตัวอย่างของ อุกฺกฏฺฐนย จากอภิธมฺมตฺถสงฺคห รูปปริจฺเฉท รูปปวตฺติกฺกม หน้า ๑๐๙ ว่า

ปฏิสนฺธิยํ ปน สโเสทชานญฺเจว โอปปาติกานญฺจ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายภาววตฺถุทสกสงฺขาตานิ สตฺตทสกานิ ปาตุภวนฺติ อุกฺกฏฺฐวเสน.

สำหรับในปฏิสนธิกาล ทสกกลาป ๗ กลาป กล่าวคือ จักขุทสกกลาป, โสตทสกกลาป, ฆานทสกกลาป, ชิวหาทสกกลาป, กายทสกกลาป, ภาวทสกกลาปและวัตถุทสกกลาปย่อมมีปรากฏแก่ สโเสทชบุคคลและโอปปาติกบุคคล ด้วยอำนาจของการกล่าวโดยยิ่ง, กล่าวว่าสโเสทชบุคคลและโอปปาติกบุคคลมีตา, หู, จมูก, ลิ้น, เป็นต้น ตั้งแต่ในเวลาเกิด ด้วย อุกฺกฏฺฐนย (วิธียิ่ง) คือ เอาที่บริบูรณ์ที่สุด เพราะบางคนตาบอดตั้งแต่กำเนิด บางคนหูหนวกตั้งแต่กำเนิดเป็นต้น โดยเฉพาะพวกพรหมไม่มีฆานปสาท, ชิวหาปสาทและกายปสาทเป็นต้น แต่ที่กล่าวไว้เช่นนี้เพราะโดยมากเป็นอย่างนั้น ในปาราชิกกณฺฑอฏฺฐกถา หน้า ๑/๑ กล่าวว่า

อสมฺพุทฺธํ พุทฺธนิเสวิตํ ยํ ภวาภวํ คจฺฉติ ชีวโลโก.

สัตว์โลกไปอยู่สู่ภพน้อยภพใหญ่ เพราะไม่รู้จักพระธรรมใด อันพระพุทธเจ้าทรงเสพอยู่

บทว่า “พุทฺธนิเสวิตํ” เป็นอุกฺกฏฺฐนย เพราะพระธรรมคือมรรค, ผล, นิพพานนั้น ไม่ใช่พระพุทธเจ้าทรงเสพเพียงพระองค์เดียว แม้แต่พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวก ก็เสพได้ ในที่นี้แสดงถึงพระพุทธเจ้าเพียงอย่างเดียว เพราะพระพุทธเจ้าทรงประเสริฐยิ่งกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้าและพุทธสาวก ดังนั้น ในสารตฺถทีปนีฏีกา ๑/๑๑ จึงอธิบายว่า -

เอตฺถ จ กิญฺจาปิ มคฺคผลนิพฺพานานิ ปจฺเจกพุทฺธพุทฺธสาวเกหิปิ โคจรเสวนาทินา เสวิตานิ โหนฺติ. ตถาปิ อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทวเสน พุทฺธนิเสวิตนฺติ วุตฺตํ.

สำหรับในที่นี้ ถึงแม้ว่ามรรค ผล นิพพาน อันพระปัจเจกพุทธเจ้าและพุทธสาวกด้วยเสพได้ด้วยการเสพทางอารมณ์เป็นต้น. แต่ว่า กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงเสพโดยอำนาจของการกำหนดโดยยิ่ง

๕๒. อเภทนย

อเภทนย คือ วิธีกล่าวอย่างไม่ต่างกัน

อุทาหรณ์ว่า - **สพฺโพ คาโม อาคโต.** บ้านทั้งหมดมาแล้ว.

บทว่า “คาโม” เป็นอเภทนย เพราะกล่าวบ้านและคนผู้อยู่ในบ้าน ให้เป็นอันเดียวกันโดยไม่ต่างกัน เพราะใช้ศัพท์ว่า “คาโม” (บ้าน) ไม่ใช่เป็น “คามิโก” (ผู้อยู่ในบ้าน) วิธีนี้เรียกโดยอุปจารเป็น อเภทูปจาร. (นักศึกษาพึงดูอธิบายในอเภทูปจาร ข้อ ๑๒) ในปาราชิกกณฺฑอฏฺฐกถา ๑/๖๕ กล่าวว่า -

สกลนครญฺจ ชนปโท จ ธาตุมหทสฺสนตฺถํ สนฺนิปติ.

นครทั้งหมด และชนบท ประชุมกันอยู่เพื่อดูงานฉลองพระธาตุ

นคร และ ชนบท เป็นนิชฺชีว (ไม่มีชีวิต) จะประชุมกันไม่ได้ ที่นี้กล่าวถึงชาวนครและชาวชนบท เพราะเป็นสชีว (มีชีวิต) โดยกล่าวชาวนครและชาวชนบทไม่ให้ต่างกันจากนครและชนบท โดยใช้ศัพท์ว่า นคร และ ชนปท เช่น มญฺจา อุกฺกฏฺฐึ กโรนฺติ. เตียงนอนทำเสียงโห่. ในที่นี้หมายถึงคนผู้อยู่บนเตียงโดยกล่าวคนและเตียงให้ไม่ต่างกันโดยใช้ศัพท์ว่า มญฺจา ดังนั้น ในสารตฺถทีปนีฏีกา ๑/๑๗๔ จึงอธิบายว่า -

สกลนครญฺจ ชนปโท จาติ นครวาสิโน ชนปทวาสิโน จ อเภทโต นคร-ชนปทสทฺเทหิ วุตฺตา สพฺโพ คาโม อาคโต. มญฺจ อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตีติ อาทีสุ วิย.

สกลนครญฺจ ชนปโท จ คือชาวนครทั้งหลายและชาวชนบททั้งหลาย ที่ถูกกล่าวด้วยนครศัพท์และชนปทศัพท์อย่างไม่ต่างกันเหมือนในอุทาหรณ์ว่า บ้านทั้งหมดมา, เตียงนอนทำเสียงโห่เป็นต้น

๕๓. เอกเทสโวหารนย

เอกเทสโวหารนย คือ วิธีกล่าวบางส่วน (หรือส่วนหนึ่ง) อุทาหรณ์ว่า - **ทตฺโต.** ผู้ที่เทวดาให้

บทว่า **"ทตฺโต"** เป็น เอกเทสโวหารนย เพราะกล่าวส่วนหนึ่งของชื่อเต็มว่า "เทวทตฺโต" อธิบายว่า ชื่อเต็มมีหลายคำต้องการกล่าวย่อๆ โดยกล่าวชื่อบางส่วนของชื่อเต็มนั้น

ในปาราชิกกณฺฑ-อฏฺฐกถา ๑/๔๖ กล่าวว่า -

ตโต มหินฺโท อิฏฺฐิโย อุตฺติโย สมฺพโล ตถา.
ภทฺทนาโม จ ปณฺฑิโต.

บทว่า ภทฺทนาโม แปลว่า ชื่อ ภทฺทสาล. ชื่อเต็มว่า ภทฺทสาล โดยในที่นี้กล่าวเพียง ภทฺท อันเป็นส่วนหนึ่งของชื่อเท่านั้น ดังนั้น ในสารตฺถทีปนีฏีกา ๑/๑๔๑ จึงกล่าวว่า -

ภทฺทนาโมติ ภทฺทสาลตฺเถโร นามสฺส เอกเทเสนปิ หิ โวหาโร ทิสฺสติ เทวทตฺโต ทตฺโตติ ยถา.

ภทฺทนาโม คือ ภทฺทสาลเถระ. แท้จริง คำพูด ย่อมปรากฏแม้โดยบางส่วนแห่งชื่อ เช่น คำว่า เทวทตฺโต กล่าวเป็น ทตฺโต

๕๔. นิรุตฺตินย

นิรุตฺตินย คือ วิธีที่กล่าวแสดงถึง รูปเดิม, ปัจจัย, อธิบายความหมาย, วิคฺคห, และ ความหมายของถ้อยคำ ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง มี วณฺณาคม เป็นต้น.

คำว่า "นิรุตฺติ" นี้เป็นชื่อคัมภีร์หนึ่งของไวยากรณ์สันสกฤต ที่ฤาษียาสฺกรจนาขึ้น กล่าวว่าเป็น พฺยากรณปริสิฏฺฐ (ไวยากรณ์พิเศษ) ที่กล่าวแสดงถึง รูปเดิม, ปัจจัย, อธิบาย

ว่าความหมาย, วิคฺคห และความหมายของถ้อยคำ ด้วยลักษณะ ๕ อย่างมี วณฺณาคม เป็นต้น. ในสมัยโบราณ คัมภีร์นิรุตฺติจัดเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์เวท ดังแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธานปฺปทีปิกา คาถาที่ ๑๑๐ ว่า -

กปฺโป พฺยากรณํ โชติ- สตฺถํ สิกฺขา นิรุตฺติ จ,
ฉนฺโทวิจิติ เจตานิ เวทงฺคานิ วทนฺติ ฉ.

คัมภีร์กัปปะ, คัมภีร์ไวยากรณ์, คัมภีร์โชติ, คัมภีร์สิกขา, คัมภีร์นิรุตฺติ และคัมภีร์ฉันท์ ๖ คัมภีร์เหล่านี้กล่าวว่าเป็นองค์ของเวท

๑. **กปฺป** คือ คัมภีร์ที่แสดงวิธีเกี่ยวกับการบูชายัญ

๒. **พฺยากรณ** คือ คัมภีร์ที่แสดงการแยกปกติ เป็นต้น มีคัมภีร์ปาณินีเป็นต้น.

๓. **โชติสตฺถ** คือ คัมภีร์ที่แสดงลักษณะของดาวที่บ่งถึงความเจริญหรือความเสื่อมของคน

๔. **สิกฺขา** คือ คัมภีร์ที่แสดงฐาน, กรณ และ ปยตน ของอักษรมีคัมภีร์ปาณินีสิกขาและนารท สิกฺขาเป็นต้น

๕. **นิรุตฺติ** คือ คัมภีร์ที่แสดงถึงรูปเดิม, ปัจจัย, อธิบายความหมาย, วิคฺคห และความหมายของถ้อยคำ ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง มีวณฺณาคมเป็นต้น ที่ฤาษียาสฺกรจนาไว้

๖. **ฉนฺโทวิจิติ** คือ คัมภีร์ที่แสดงลักษณะของฉันท์ที่อาจารย์ปิงฺคลเป็นต้น รจนาไว้

ในคัมภีร์สันสกฤต “นิรุตฺติ” นับเป็นคัมภีร์อย่างหนึ่งเป็นพวกไวยากรณ์พิเศษ แต่ในภาษาบาลี “นิรุตฺติ” ไม่ได้แยกคัมภีร์ไว้เฉพาะ โดยถูกรวมเข้าอยู่ในพวกคัมภีร์ไวยากรณ์ ดังนั้น ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีมี ปทรูปสิทฺธิ, โมคฺคลฺลาน, สทฺทนีติ เป็นต้น ก็ได้แสดงนิรุตฺตินย ไว้ด้วย

นิรุตฺตินย มี ๕ ประการ คือ -

๑. **วณฺณาคมนย** ได้แก่ วิธีมาอักษร (ลงอาคม)

อุทาหรณ์ว่า – นกฺขตฺตราชาริว ตารกานํ. ประดุจนักษัตรราชา แห่งหมู่ดาว. บทว่า “นกฺขตฺตราชาริว” เป็นวณฺณาคมนย เพราะมีการมา รฺ อาคม. นกฺขตฺตราชาริว มาจาก นกฺขตฺตราชา + อิว มาอาคมคือ รฺ จึงเป็น นกฺขตฺตราชาริว

๒. **วณฺณวิปริยยนย** ได้แก่ วิธีเปลี่ยนอักษรโดยกลับหน้ากลับหลัง คือสลับที่อักษร
อุทาหรณ์ว่า - หึสตีติ สีโห. ราชสีห์ (ผู้เบียดเบียน)

บทว่า “สีโห” เป็น วณฺณวิปริยยนย เพราะศัพท์เดิมเป็น หึส มี ห อยู่หน้า ส แต่

สลับที่ ห ซึ่งอยู่หน้ามาไว้ข้างหลัง, ส ซึ่งอยู่ข้างหลังไปไว้ข้างหน้าจึงเป็น สีห

๓. **วณฺณวิการนย** ได้แก่ วิธีเปลี่ยนแปลงอักษร

อุทาหรณ์ว่า - นิยโก. แน่นอน

บทว่า นิยโก เป็นวณฺณวิการนย เพราะ นิยโก ศัพท์เดิมเป็น นิยโต แต่เปลี่ยน ต อักษรเป็น ก อักษร จึงเป็น นิยโก

๔. **วณฺณโลปนย** ได้แก่ วิธีลบอักษร

อุทาหรณ์ว่า - เมหนสฺส ขสฺส มาลา เมขลา. สายสะอิ้ง(สายรัดเอว)

บทว่า "เมขลา" เป็น วณฺณโลปนย เพราะตามวากฺย มี เมหน ข มาลา แต่เพราะ ลบ หน เหลือแต่ เม, ลบ มา เหลือแต่ ลา, จึงได้รูป เป็น เมขลา

๕. **อตฺถาติสยนย** ได้แก่ วิธีที่ประกอบด้วยความหมายอันยิ่งเกินกว่าความหมายเดิมของธาตุ

อุทาหรณ์ - **มหิยํ รวตีติ มยูโร.** (มยธาตุ อูร ปัจจัย สิวิภัตติ หรือ มหีสทฺทูปปท รุธาตุ อ ปัจจัย สิวิภัตติ)

สัตว์ใดร้องอยู่บนแผ่นดิน เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า มยูร (นกยูง) บทว่า "มยูโร" เป็นอตฺถาติสยนย เพราะประกอบด้วยความหมายว่า "ร้อง" อันเกินความหมายเดิมของธาตุ คือ "ไป" อธิบายว่า มยูโร มาจาก มยธาตุ คติมฺหิ ในอรรถว่า ไป แต่ในวิคฺคหกล่าวว่า มหิยํ รวตีติ มยูโร เพราะเป็นธาตฺวตฺถวิคฺคห (วิคฺคหด้วยอรรถของธาตุ) มยธาตุมีอรรถว่า "ไป" แต่ในวิคฺคหนี้มีอรรถว่า "ร้อง" ไม่ใช่ "ไป" ตามอรรถเดิม ฉะนั้นบทว่า "มยูโร" จึงเป็น อตฺถาติสยนย

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า มยูโร เป็นอตฺถาติสยนย เพราะประกอบด้วยอรรถยิ่งเกินกว่าอรรถเดิม อธิบายว่า มยูโร มาจากมหีสทฺทูปปท รุธาตุ สทฺเท (ในอรรถว่า ส่งเสียง) อ ปัจจัย สิวิภัตติ ดังนั้นจึงมีความหมายว่า "ผู้ร้องบนแผ่นดิน" แต่มยูโรบท มีอรรถว่า "นกยูง" เท่านั้น ซึ่งมีความหมายยิ่งกว่าความหมายเดิมว่า สัตว์ผู้ร้องบนแผ่นดินคือ ถึงแม้ว่าสัตว์อื่นๆ เช่น ไก่ หมู ม้า เป็นต้น ก็ร้องบนแผ่นดินได้ แต่ มยูโร บทนี้ไม่ได้หมายถึงสัตว์เหล่านั้น โดยหมายเอาเฉพาะนกยูง ไม่ได้หมายเอาสัตว์ที่ร้องบนแผ่นดินโดยทั่วไป ในคัมภีร์โมคฺคลฺลานปญฺจิกา ๑/๔๗/๖๓ กล่าว - วิสิฏฺเฐ กตฺถจิ อตฺเถ ธาตุปฺปวตฺติ อตฺถาติสเยน โยโค ยถา มยูโรติ. ตถาเหตฺถ มยูเร ปาณิวิเสเส รวนกฺริยาภิสมฺพนฺโธ.

ความเป็นไปแห่งธาตุในความหมายนบางอย่างอันพิเศษเหมือนในคำว่า มยูโร ชื่อว่า

เป็นการประกอบด้วยความหมายอันยิ่ง. จริงอยู่คำพูดนั้น ในที่นี้มีการสัมพันธ์แห่งกิริยาการร้องในสัตว์อันพิเศษ คือนกยูง

ในคัมภีร์ ปทรูปสิทฺธิ สูตรที่ ๖๘๐ กล่าวแสดงนิรุตฺตินย ๕ ประการ ด้วยคาถาว่า -

วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย จ
เทฺว จาปเร วณฺณวิการนาสา
ธาตุสฺส จตฺถาติสเยน โยโค
ตทุจฺจเต ปญฺจวิธํ นิรุตฺตํ.

นิรุตฺตินั้นกล่าวว่ามี ๕ ประการคือ - การมาอักษร (ลงอาคม) การเปลี่ยนอักษร โดยกลับหน้ากลับหลัง ๒ อย่าง และการเปลี่ยนแปลงอักษร การลบอักษรอื่น(จากที่กล่าวแล้ว ๒ อย่าง) และการประกอบด้วยความหมายอันยิ่งเกินแห่งธาตุ

บางอุทาหรณ์จัดเป็นนิรุตฺตินยได้หลายอย่าง เช่น สีโห. ในรูปนี้การเปลี่ยนอักษรโดยกลับหน้ากลับหลังเป็น วณฺณวิปริยยนย การลบนิคฺคหิต เป็น วณฺณโลปนย และเอา อิเป็น อี ทีฆะ เป็น วณฺณวิการนย เป็นต้น

ตามปกติโดยมาก อุทาหรณ์ที่จะทำรูปสำเร็จได้ด้วยนิรุตตินย มักเป็นอุทาหรณ์ที่ไม่สามารถสำเร็จด้วยสูตรต่างๆ ได้ดังนั้น รูปที่จะสำเร็จรูปด้วยนิรุตฺตินย ก็มีเป็นจำนวนมากในพระบาลี แต่รูปที่จะสำเร็จได้ด้วยนิรุตฺตินย ต้องมีความหมายเหมาะสมด้วย ดังท่าน อคฺควํส-เถร กล่าวไว้ในคัมภีร์สทฺทนีติ ธาตุมาลา หน้า ๑๓๖ ว่า -

อิจฺจนฺเตยฺโย หิ นิรุตฺตินโย เกวลํ อตฺถยุตฺติปฏิพนฺธมตฺโตว, อตฺถยุตฺติยํ สติ นิปฺผาเทตุมสกฺกุเณยฺยานิปิ รูปานิ อเนเนว สิชฺฌนฺติ.

จริงอยู่ นิรุตฺตินย เป็นสิ่งที่ไม่พึงคิด เป็นเพียงสิ่งเกี่ยวข้องกับความเหมาะสมแห่งความหมายเท่านั้นล้วนๆ เมื่อความเหมาะสมแห่งความหมายมีอยู่ แม้รูปที่ไม่สามารถเพื่อให้สำเร็จ ย่อมสำเร็จได้ ด้วยนิรุตฺตินยนั้นทีเดียว

อธิบายว่า การมาอักษร การลบอักษรในนิรุตฺตินย ไม่ต้องคิดว่าเพราะเหตุใดจึง ทำเช่นนี้ และรูปที่สำเร็จด้วยนิรุตฺตินยได้ ต้องมีความหมายเหมาะสมด้วย ถ้าความหมายไม่เหมาะสม ก็ไม่สามารถสำเร็จรูปด้วยนิรุตฺตินยได้

ตัวอย่าง และคำอธิบายของนิรุตฺตินยที่กล่าวไว้แล้วนั้นเป็นคำอธิบายเพียงย่อๆ ของนิรุตฺตินยเท่านั้น นักศึกษาพึงดูอธิบายนิรุตฺตินย ในคัมภีร์ สทฺทนีติ - สุตฺตมาลา สูตรที่ ๑๓๔๓, โมคฺคลฺลานปญฺจิกา ๑/๔๗/๖๓, สทฺทสารตฺถชาลินีคาถาที่ ๑๓๘ - ๑๔๓

นิรุตตินัย ๑๐ ประการ

๑. วิสทิส	๒. สทิส
๓. ปกฺขิตฺต	๔. อนุกรณ
๕. ปฏิกรณ	๖. วิปรีต
๗. โลป	๘. สมฺปสารณ
๙. เทฺวภาว	๑๐. ธนิตตฺต

สมัยนี้ ในมหาวิทยาลัยทั้งหลาย ใช้หลักเกี่ยวกับภาษาศาสตร์อยู่ ๑๐ ประการ (Ten Philological Theory) ซึ่งได้แก่นิรุตตินัย ๑๐ ประการ ดังกล่าวข้างต้นนั่นเอง

๑. **วิสทิส** (Dissimilation) การทำอักษรข้างหน้าข้างหลังให้ต่างกัน เช่น ลางคล = นงฺคล, ลลาต = นลาฏ, เมนนฺท = มิลินฺท

๒. **สทิส** (Assimilation) การทำอักษรข้างหน้าข้างหลังให้เหมือนกัน เช่น อาลมฺพน = อารมฺพณ, ปญฺจรส – ปณฺณรส = ปนฺนรส, ปท + น = ปนฺน, พุทฺ + ต = พุทฺธ

๓. **ปกฺขิตฺต** (Epenthesis) การใส่อักษร เช่น ปทฺม = ปทุม, รตฺต = รตน, สฺวปน = สุปิน, เกฺลส = กิเลส, ปฺลวติ = ปลวติ, ชาตฺยา = ชาติยา

๔. **อนุกรณ** (Analogy) การกระทำตามอย่าง(ทำเทียม) เช่น สุคฺคติ ทำตามอย่าง ทุคฺคติ, อนุทฺทย ทำตามอย่าง นิทฺทย, ปุถุชฺชน ทำตามอย่าง ปุถุชฺชน, พาหุสจฺจ์ ที่แปลงมาจาก พหุสฺสุตสฺส ภาโว พาหุสฺสจฺจ์ ทำตามอย่าง สจฺจ.

๕. **ปฏิกรณ** (Compensation) การแทน หมายความว่า เมื่อลบอักษรตัวใดตัวหนึ่งทิ้งแล้ว ต้องใช้อักษรตัวอื่นแทน เพื่อเป็นที่สังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น เช่น กร + ตพฺพ = กาตพฺพ, กรตุ์ = กาตุ์, ลเภยฺย์ + อหำ = ลเภยฺยาหำ, ปญฺจ + นำ = ปญฺจานำ = ปญฺจนฺนำ

๖. **วิปรีต** (metathesis) การกลับหน้ากลับหลังอักษร เช่น อหนฺ = อหฺน = อนฺห = วัน, สาย + อนฺห = สายนฺห = เวลาเย็น, ปริ + อุปาสติ = ปริยุปาสติ = ปยิรุปาสติ, คหฺ + นา + ติ = คหฺ + ณา + ติ = คหฺณาติ = คณฺหาติ, อสฺ + มิ = อสฺมิ เมื่อแปลง ส เป็น ห แล้ว

มีรูป อหฺมิ = อมฺหิ, อสฺ + ม = อมฺห, (มีวิธีทำเหมือนกัน)

๗. **โลป** (Elision) การลบอักษร เช่น ชาติยา = ชตฺยา = ชจฺจา, จตุทฺทส = จุทฺทส, ภทนฺเต = ภนฺเต, ธุรวหฺย = โธรวยฺห = โธรยฺห, ปฏิสงฺขาย โยนิโส = ปฏิสงฺขา โยนิโส, อนุปาทาย = อนุปาทา อุทาหรณ์ว่า อนุปาทา อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจิ.

๘. **สมฺปสารณ** (Contraction) การเปลี่ยนกันระหว่างสระ กับ พยัญชนะกึ่งสระ

ในสันสกฤต เรียก ย ร ล ว ว่าพยัญชนะกึ่งสระ ฯ จาก อิ เป็น ย, จาก ริ เป็น ร, จาก ล เป็น ล, จาก อุ เป็น ว, เหล่านี้ สามารถเปลี่ยนกันได้ ฯ เรียก เอ กับ โอ ว่า สนฺธยกฺขรสร (สนฺธิ = อกฺขร) หมายความว่า อ + อิ = เอ, อ + อุ = โอ ฯ อย = ออิ = เอ ในที่นี้เรียกการเปลี่ยน ย เป็น สระ อิ ว่า “สมฺปสารณ” อว = ออุ = โอ เรียกการเปลี่ยน ว เป็น สระ อุ ว่า “สมฺปสารณ” เช่น อชฺฌยน = อชฺเฌน, อุทยน = อุเทน, อุชฺชยินี = อุชฺเชนี, ยวน = โยน, ลวณ = โลณ, อวกาส = โอกาส, อวตรติ = โอตรติ, วิ + อว + หาร = วฺยวหาร = โวหาร, ภวนฺโต = โภนฺโต, ปาลยติ = ปาเลติ, โจรยติ = โจเรติ.

๙. **เทฺวภาว** (Reduplication) การทำพยัญชนะอักษรให้เป็น ๒ ตัว เช่น ชาติ + สร = ชาติสฺสร, อุป + กิเลส = อุปกฺกิเลส, ป + กมติ = ปกฺกมติ, วิ + ป + ยุตฺต = วิปฺปยุตฺต.

๑๐. **ธนิตตฺต** (Aspiration) การเปลี่ยนเป็น ธนิต อักษร เช่น ปรสุ = ผรสุ, สุกุมาร = สุขุมาร, โคทาวรี = โคธาวรี, เมื่อรวมกับ ส อักษร และ ห อักษรสามารถเปลี่ยน สิถิล เป็น ธนิต ได้ เช่น อสฺ + ติ = อสฺถิ = อตฺถิ, อส + ตุ = อสฺถุ = อตฺถุ, วสฺ + ต = วสฺถ = วตฺถ, วสฺ + ตุ = วสฺถุ = วตฺถุ, อสฺ + ต = อสฺถ = อตฺถ, สสฺ + ต = สสฺถ = สตฺถ, ตทฺ + หิต = ตธิต = ตทฺธิต, ทหฺ + ต = ทห + จ = ทห + ฒ = ทฒฺฒ, ทุหฺ + ต = ทุหฺ + ธ = ทุธ = ทุทฺธ, นหฺ + ต = นหฺ + ธ = นทฺธ

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงรูป และ เสียง ตามหลักเกณฑ์ของภาษาอย่างนี้แล้ว ก็ทำให้ทราบถึงที่มาของบทนั้น ๆ ได้อย่างชัดเจน ตลอดจนเข้าใจวิธีทำด้วย

ตัวอย่าง บทว่า สายนฺห ในโมคคัลลานะ ให้ทำ อห เป็น นฺห (ณฺห) แต่ในคัมภีร์ปทรูปสิทฺธิ ให้ทำเป็น อนฺห ฯ ถ้าถามว่า จะถูกหลักไหม ? ต้องตอบตามหลักภาษาว่า บทเดิมเป็น อห = อหนฺ เมื่อกลับหน้ากลับหลังอักษรโดย วิปรีตนย (Metathesis) แล้ว จึงกลายมาเป็น อห = อหนฺ = อหฺน = อนฺห เพราะฉะนั้นคำของอาจารย์ปทรูปสิทฺธิที่กล่าวว่า แปลงเป็น อนฺห ถูกกว่า ส่วนที่ทำเป็น อณฺห ณฺห นั้นเป็นวิธีที่ไม่ถูกหลักเกณฑ์

๕๕. วิปลฺลาสนย

วิปลฺลาสนย คือ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนลิงค์เป็นต้น.

วิคฺคหว่า - **วิปริตำ อสนำ วิปลฺลาโส** ความเป็นเปลี่ยนแปลง ชื่อว่า วิปลฺลาส

วิปลฺลาสนย มี ๖ ประการ คือ -

๑. **ลิงฺควิปลฺลาสนย** ได้แก่ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนลิงค์
๒. **วิภตฺติวิปลฺลาสนย** ได้แก่ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนวิภัตติ
๓. **วจนวิปลฺลาสนย** ได้แก่ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนวจนะ
๔. **กาลวิปลฺลาสนย** ได้แก่ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนกาล
๕. **ปุริสวิปลฺลาสนย** ได้แก่ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนบุรุษ
๖. **อกฺขรวิปลฺลาสนย** ได้แก่ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนอักษร

๑. **ลิงฺควิปลฺลาส** คือ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เปลี่ยน ปุงลิงค์ เป็น อิตถีลิงค์ หรือ นปุงสกลิงค์ เป็นต้น

อุทาหรณ์ว่า - **สิวิปุตฺตานิ อวฺหย.**

บทว่า “สิวิปุตฺตานิ” เป็นลิงฺควิปลฺลาสนย เพราะเปลี่ยนจากปุ๎ลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์, อธิบายว่า ตามปกติต้องใช้เป็นสิวิปุตฺเต ซึ่งเป็นปุงลิงค์ แต่ในที่นี้ใช้เป็น สิวิปุตฺตานิ ซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ ในปฏิสมฺภิทามคฺค – อฏฺฐกถา ๑/๒๓๔ ยกตัวอย่างไว้ว่า -

อสติ ชาติยาติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโต. อสติยา ชาติ ยาติ วุตฺตำ โหติ. บทว่า อสติ เป็นลิงฺควิปลฺลาส เพราะเปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นปุงลิงค์

๒. **วิภตฺติวิปลฺลาสนย** คือ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนวิภัตติ. หมายความว่า เปลี่ยนจาก ปฐมาวิภัตติเป็นทุติยาวิภัตติเป็นต้น.

อุทาหรณ์ว่า - **อิทมฺปิสฺส โหติ สีลสฺมึ** (สีลกฺขนฺธวคฺค สามญฺญผลสุตฺต)

บทว่า “สีลสฺมึ” เป็นวิภตฺติวิปลฺลาสนย เพราะเปลี่ยนปฐมาวิภัตติ เป็น สัตตมีวิภัตติ หรือลงสัตตมีวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ ดังใน สีลกฺขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา หน้า ๑๖๔ จึงกล่าวไว้ว่า

ปจฺจตฺตวจนตฺเถ วา เอตำ ภุมฺมำ. มหาอฏฺฐกถายำ หิ อิทมฺปิ ตสฺส สมณสฺส สีลนฺติ อยเมว อตฺโถ วุตฺโต.

๓. **วจนวิปลฺลาสนย** คือ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนวจนะหมายความว่า เปลี่ยนจากเอกวจน เป็นพหุวจนะเป็นต้น.

อุทาหรณ์ว่า – **นชฺโช จานุปริยาติ.** (นิมิชาตก)

บทว่า “นชฺโช” เป็นวจนวิปลฺลาสนย เพราะเปลี่ยนเอกวจนะ (สิ) เป็นพหุวจนะ (โย) เพราะในที่นี้หมายถึง แม่น้ำสายเดียวไหลเวียนรอบอยู่ ดังนั้น ในนิมิชาตกอฏฺฐกถา ๖/๑๕๒ จึงแสดงว่า

นชฺโชติ วจนวิปลฺลาโส. เอกา นที ตำ วิมานำ ปริกฺขิปิตฺวา คตาติ อตฺโถ.

อีกอุทาหรณ์หนึ่งว่า - **อสติ อสงฺขาเรสูติ วจนวิปลฺลาโส กโต. อสนฺเตสุ สงฺขาเรสูติ วุตฺตำ โหติ.** (ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา ๑/๒๒๔)

อสติ เป็น **วจนวิปลฺลาส** เพราะเปลี่ยนพหุวจน (สุ) เป็นเอกวจนะ (สฺมึ) ดังนั้น ในอรรถกถาจึงกล่าว อสนฺเตสุ

๔. **กาลวิปลฺลาสนย** คือ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนกาลเวลาหมายความว่า เปลี่ยนจากปัจจุบันกาลเป็นอนาคตกาล เป็นต้น

อุทาหรณ์ว่า - ฉพฺพสฺสานิ นาม มุคฺคยูสกุลตฺถยูสหเรณุยูสาทีนำ ปสฏมตฺเตน ยาเปสฺสติ. (มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา ๑/๓๐๘)

บทว่า “ยาเปสฺสติ” เป็นกาลวิปลฺลาสนย เพราะเปลี่ยนปัจจุบันกาลเป็นอนาคตกาล คือ ต้องใช้เป็น “ยาเปติ” ซึ่งเป็นปัจจุบันกาล แต่เปลี่ยนเป็นอนาคตกาลว่า ยาเปสฺสติ ดังนั้น ใน มชฺฌิมนิกาย-ฏีกา ๒/๓ จึงอธิบายว่า -

ยาเปสฺสติ นามาติ นามสทฺทำ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธ. นามสทฺเทน อนาคตกาลสฺส วิย ปโยโค “ยาเปติ” อิจฺเจว อตฺโถ.

อีกอุทาหรณ์หนึ่งว่า -

สนฺเตสุ ปริคุหามิ มา จ กิญฺจิ อิโต อหำ. (เปตวตฺถุ คาถาที่ ๔๔๙)

“ปริคุหามิ” เป็น กาลวิปลฺลาสนย เพราะเปลี่ยนจากอดีตกาลเป็นปัจจุบันกาล คือ ควรใช้เป็น ปริจฺฉาเทสึ ซึ่งเป็นอดีตกาล แต่ใช้เป็นปริคุหามิ ซึ่งเป็นปัจจุบันกาล ดังนั้นใน เปตวตฺถุ-อฏฺฐกถา หน้า ๑๗๘ จึงแสดงว่า -

ปริคุหามีติ ปริจฺฉาเทสึ. กาลวิปลฺลาสวเสน เหตำ วุตฺตำ. และในทีฆนิกาย - ฏีกา ๓/๑๒๓ กล่าวว่า

เวทยถาติ กาลวิปลฺลาเสนายำ นิทฺเทโสติ อาห เวทยิตฺถาติ.

บทว่า เวทยถ แสดงเป็นปัจจุบันกาล แต่ที่จริงต้องแสดงเป็นอดีตกาลว่า “เวทยิตฺถ” อุทาหรณ์นี้เป็นการเปลี่ยนจากอดีตกาลเป็นปัจจุบันกาล.

๕. **ปุริสวิปลฺลาสนย** คือ วิธีที่เป็นการเปลี่ยนบุรุษหมายความว่า เปลี่ยนปฐมบุรุษเป็นมัชฌิมบุรุษเป็นต้น.

อุทาหรณ์ว่า - ปุตฺตํ ลเภถ วรทำ.

บทว่า “ลเภถ” เป็นปุริสวิปลฺลาส เพราะเปลี่ยนจากอุตฺตมบุรุษ (เอยฺยํ) เป็นปฐมบุรุษ (เอถ) ดังนั้น ในชาตก อฏฺฐกถา ๗/๒๔๖ จึงกล่าวว่า

ลเภถาติ ลเภยฺยํ.

๖. **อกฺขรวิปลฺลาสนย** คือวิธีที่เป็นการเปลี่ยนอักษร

อุทาหรณ์ว่า - สุคโต.

บทว่า “สุคโต” เป็น อกฺขรวิปลฺลาสนย เพราะเปลี่ยน ท อักษรเป็น ต อักษร สุคโต มีความหมายว่า ผู้กล่าวดี ในวินย - อฏฺฐกถา ๑/๘๘ แสดงว่า-

สมฺมา คทตฺตาปิ สุคโต.

และในสารตฺถทีปนีฎีกา ๑/๒๘๓ กล่าวอธิบายถึงเรื่องนี้ว่า -

เอตฺถ ปน ทการสฺส ตการำ กตฺวา สุคโตติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพำ.

ตัวอย่างของ วิปลฺลาสนย พร้อมทั้งคำชี้แจงที่ได้กล่าวอธิบายไว้แล้วนั้น เป็นการอธิบายโดยย่อเท่านั้น หากต้องการพิสดารพึงดูในคัมภีร์ สทฺทนีติ สุตฺตมาลา สูตรที่ ๖๗๒ ว่า “ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานำ วิปลฺลาโส” และคัมภีร์ สทฺทสารตฺถชาลินี คาถาที่ ๗๒-๗๖ นั้นเทอญ ฯ

จบ นย ๔๐

ได้กล่าว อุปจาร ๑๒ และ นย ๕๕ มาโดยลำดับ ทั้งนี้ ก็เพื่อหวังความเจริญแก่พระศาสนาของพระศาสดา และหวังความเจริญแก่นักศึกษาผู้ใฝ่ใจในภาษาบาลี ขอผลสำเร็จจงมีแก่นักศึกษาทุกท่านด้วยเทอญ ฯ

จิรำ ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม.

* * * * *

รายชื่อผู้ร่วมทำบุญสร้างหนังสือ
“เนตติหารัตถทีปนี”

1	วัดจากแดง	10,000 บาท
2	พระมัธยม สนฺตจิตฺโต	2,000 บาท
3	คุณกาญจนา เรืองจินดา	10,000 บาท
4	พลโทนรวีร์ - คุณเสริมสุข ปัทมสถาน และครอบครัว	10,000 บาท
5	คุณรัชนี ตรีพิพัฒน์กุล	10,000 บาท
6	ดร.รัตนา ศิริจิตร และ ครอบครัว	10,000 บาท
7	คุณประพีร์ บุรี	9,000 บาท
8	ม.ล. อาภาวดี เทวกุล	6,500 บาท
9	พลตรี นพ นพพร วัลลภา เชยพันธุ์	5,500 บาท
10	คุณประเสริฐ-คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์	5,000 บาท
11	คุณศรีอนงค์ กีรติวรานนท์	5,000 บาท
12	คุณมาลี ศิรินิมิตรผล	5,000 บาท
13	คุณสมบูรณ์ ศุภศิริภิญโญ	4,500 บาท
14	คุณมรกต เชิดชูวงศ์สันติ และครอบครัว	4,000 บาท
15	คุณศิริมา เจนจินดาวงศ์	3,000 บาท
16	คุณอุษณีย์ สว่างกุล	3,000 บาท
17	คุณสวัสดิ์-คุณสุมล สามัคคีนิชย์	2,000 บาท
18	คุณก้องรัฐ ศิรินิมิตรผล	2,000 บาท
19	คุณจินตนา ศิริสันธนะ	2,000 บาท
20	คุณแม่ ปรารถนา และคุณมาลัย ว่องวัฒนโรจน์	1,500 บาท
21	คุณสุภาณี สายสนธิ์	1,000 บาท
22	ตุณจันจุรี อนุกูลกิจกุล	1,000 บาท
23	คุณบุญยภักร์ วณิชพันธุ์	1,000 บาท
24	ดร.อังครัตน์ เพรียบจริยวัฒน์	1,000 บาท
25	ดร.อภิชัย และ ดร. นารี บุญธีรวร	1,000 บาท

26	คุณจันทร์เพ็ญ ตั้งมั่นอนันตกุล	1,000 บาท
27	คุณเพชรัตน์ สุวรรณมานนท์	1,000 บาท
28	คุณชนาธิป คล้อยสวาท	1,000 บาท
29	คุณกรพินธุ์ โอพารเสถียรกุล	1,000 บาท
30	คุณสุทัศนาภรณ์ และ คุณวรรณพร วงศ์ตระกูล	500 บาท
31	คุณศิริพร มงคลทวีสิทธิ์	500 บาท
	ยอดรวมปัจจัย ณ วันที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๖๑	120,000 บาท
	พิมพ์จำนวน ๓,๐๐๐ เล่มๆ ละ ๔๐ บาท รวมเป็นเงินจำนวน	120,000 บาท

สาธุ สาธุ อนุโมทามิ.